This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Perperyan, Reteos
Mardik ew irk krtakan...

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ
ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ
(Արամեան)

1885

Digitized by Google
UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Grad
EREN
3310
BUHR

Digitized by Google

ՁՕՆ

ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ

ՄԻԱՄԵԱՅ ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ԴՍՏԵՐՆ ԻՄՈՅ ԱՆԴՐԱՆԿԻ

ԳԵՂԱՆՈՅՇ–ԱՆՆԻԿԻ

ԾՆԵԼՈՅ

ի 29 Յունիսի 1884 ամի

ԵՒ ՋՐԱՒԵԼՈՅ Ի ԿԵՆԱՅ

18 Յուլիսի 1885 ամի

Digitized by Google

Digitized by Google

Լուսաժրպիտ ա՛յգ վարդափայլ ծնողացդ յերկին,
Տարփից իւրեանց ակնախըտիղ փայլլակ նախկին,
Հոգւոյ նոցին վըսեմ երազ մարմնազգեցիկ,
Ի բուն իւրեանց նորափըթիթ չքնաղ ծաղիկ,
Ծընողական անճառ հեշտից նախանձաւակ,
Ով երկնազեղ աստղաբըբիկ դու հըրեշտակ,
Մօր քոյ եւ հօր ամենատենչ սէր անդրանիկ,
Հանւոյդ զողտրիկ յո՛ւս կենդանի, ո՛վ իմս Աննիկ,
Ո՛հ, յո՞ թըռեար, յո՞ զընացեր ի մէնջ անդարձ,
Ու՞ր յանսահման ի միջոցին կորեար յանկարծ,
Քնքոյշ մարմնէդ ծնողացդ ըզգիրկ թողեալ թափուր,
Թափո՛ւր՝ վանդակդ, ո՛վ իմ թռչնիկ ոսկեփետուր։

Ա՜հ, Էր այս մութ յետ այնքանի լուսոյն պայծառ.
Է՞ր այնպիսի նըշուլազարդ այգ վառ ի վառ
Փոխեա՛լ յանկարծ մշտախաւար յանլոյս գիշեր,
Եւ օրրանին փոխան վիհ ցո՛ւրտ նըսեմաստուեր.
Է՞ր նորահաս կենաց ճաճանչ սկզբնալոյս՝
Անկեալ անդէն ի ծոց մահուն անդնդասոյզ.

Digitized by Google

Է՞ր այն Եդեմ փթթեալ ի սիրտ մեր հեշտառատ
Դարձեալ արագ ի տրտմասո՜ւգ մերկ անապատ.
Լուսափարմին մանուկն ընդէր ի սեւ պատանք.
Է՞ր, [illegible]լ Երկին, այս խաղ անգութ, Էր այս պատրանք.
Ի նորակա՛զմ ջերմիկ յիմ բոյն այս շանթ ընդէր.
Շընո՞րհդ է սէր, թէ պատուհասդ, ասա՛ մեզ, Տէր . . . :

Վա՜հ, իմս Աննիկ, երանութեան զերդ պատկեր սուտ,
Զերդ վաղաշիջ անուրջ զիմ՛արդ մեկնեցար շուտ.
Սիրոյդ բաժակ՝ յոր հայրդ եւ մայր արբենային՝
Զիմ՛արդ կանուխ, ո՜հ, ի շրթանց բարձաւ նոցին.
Զիմ՛արդ, նոցին դու յոյս եւ խինդ անհուն անճառ,
Դարձար, աւա՜ղ, անյոյս ողբոց տխո՛ւր պատճառ,
Կրկնավըտակ շրջեալ յաղբիւր դառն արտասուաց
Զիւրեանց աչեր՝ ոյց չըժպտի այլ քո հայեաց.
Ո՞վ հէք աչաց ողեկորոյս ծընողին հէք
Որ զանձկալին խնդրէ ի զուր ի մռայլ ի մէգ . . . :

Իցէ արդեօք թէ յաւելուս ժպտել մեղոյշ
Այն երկնային ծաւի աչօքդ, Գեղանոյշ,
Յերանական ի յանձանօթ վայրի ուրեք,
Յոտն ի դողդոջ փորձել ըզքայլսդ նորաթեք,
Եւ ճռուողել իբր ըզսոխակ· քաղցրազրուցիկ,
Շարժել ըզթեւ իբրու սերոբ լուսազարմիկ:
Իցէ արդեօք թէ յաւելուս հայել ի մեզ
Ի միում յաստեղցն որ փայլփըլին ի նըշոյլ հեզ,
Թէ, որպէս աստ ընդ մարգ դալար առնուիր խաղ,
Եւ անդ յոսկի ամպ օրօրիս յանզուսպ ծիծաղ,
Թէ զեփիւռին ի մեղմասիւք շնչես ի շունչ,
Գաս մերթ զգուել ըզմեզ սիրոյ հծծեալ մրմունջ. . . :

Digitized by Google

Արդեօք… զի՞ քաղցր ինձ ընծայել այդմիկ հուսաս,
Փարել յայդ խոհ զի՞ փափաքէ սիրտ իմ վրհաս,
Կարծել թէ կեաս, կայտռես, խայտաս ամպերէ վեր,
Եւ յերազի դո՛ւ այցես մեզ, ո՛չ սին ստուեր….:
Բայց թէ եւ ա՛յդ իցէ ցընոր հոգեպատիր….
Վ՛այ իմ աչաց, ի՛նչ ես ըզքեզ յանկարեկիր
Տեսի մահուն մազիլ իբր հաւ մի հեղձուցիկ,
Ո՞չ ըզձեռսըդ ծոծափեցի, ա՛հ, սառուցիկ,
Ո՞չ զաչկունսըդ տեսի անշարժ անհայեցուած,
Ո՞չ զայն խարտեաշ գլխիկդ անկեալ զերդ վարդ խամրած,
Ո՞չ ողբագին ձայնեցինք քեզ արտասուագոչ
«Աննիկ, Աննիկ», եւ պատասխան ետուր մեզ ոչ….:

«Աննիկ, Աննիկ», պիտի գոչեմ յանվերջ աւաչ
Մինչեւ ի սեամ գերեզմանիս լալահառաչ,
Եւ, թէ ապրի յետ իմ կենաց այս մատենիկ,
Թո՛ղ յապագայս հեծէ զանունդ «Աննիկ, Աննիկ»:

1885 Հոկտեմբեր 23

Ռ. Ց. Գ

Digitized by Google

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սոյն մասնիկին մէջ կ'ամփոփեմ «Մարդիկ եւ Իրք»ն — շար մը յօդուածոց զոր Հրաչեայ գրական անուան տակ եւ ընթերցողին հետ խօսակցութեան մ'ոճով հրատարակեցի «Երկրագունտ» հանդիսի 1883 եւ 1884 ամաց թիւերուն մէջ — եւ ինչ ինչ կրթական եւ դամբանական ճառեր, զոր արտասանած եմ աստ անդ եւ որք, բաց ի մի քանիէն, հրատարակուած են այլ եւ այլ թերթերու միջոցաւ:

Ո՛չ եթէ գրական փառասիրութիւն մը գոհացնելու փափաքանօք, այլ բարոյական օգտակարութիւնն ի նկատի ունենալով, յորդորուեցայ ընել սոյն ամփոփումն, վասն զի կը կարծեմ թէ անհատական եւ ազգային բարոյականութեան տեսակէտով անօգուտ չէ հետեւեալ գրուածոց ընթերցումն, հետեւապէս եւ նոցա բովանդակութիւնն ի մի միակ հատոր։

Արդէն, այդ յօդուածները գրելու եւ այդ ճառերն արտասանելու ատեն, իմ նպատակ չէ եղած գրական ծաղիկներ պատրաստել՝ որ մ'անոնցմով պսակ յօրինելու համար իմ ճակտին, այլ հնազանդիլ խղճիս ձայնին, որ պարտականութիւն կը դնէր վրաս աստ մասնանիշ ընել զեղծումն ու վրէպը, անդ պարզել մի փրկաւէտ գաղափար եւ խրախոյս կարդալ յառաջդիմութեան, անդին մեծարել բեղմնաւոր կամ յուսալից կեանքի մը յիշատակն։

Եւ մինչ այսպէս ըմբռնած եմ գրողին պաշտօնն։ Ինձ համար գրագիտութիւնը քահանայութիւն մ'է։ Գրագէտն օգտակար ըլլալու պարտականութիւնն ունի։ Իւր արուեստն պարտաւոր է դնել ի սպաս Բարւոյն եւ Արդարին, Ճշմարտութեան եւ Ի-

Digitized by Google

րաւանց. «Արուեստն արուեստին համար» նշանաբանը կը հերքեմ ես։ Չեմ ընդունիր որ գրագէտն անտարբեր ըլլայ հանրային բարուց, լուսոյ եւ խաւարի կռուոյն, յառաջդիմութեան դատին։ Ընդհակառակն, պէտք է որ իբրեւ յառաջապահ զինուոր մարտնչի լուսոյ համար՝ խաւարին դէմ, իրաւանց համար բռնաբարութեան դէմ, քաղաքակրթութեան համար բարբարիկ յետադիմութեան դէմ։ Գրագէտը պաշտօնն ունի մտաց խօսելու, սրտերն յուզելու, երեւակայութիւնները վառելու. լա՛ւ ուրեմն, թո՛ղ լուսաւոր գաղափար մը դնէ մտաց մէջ, թո՛ղ ազնիւ յոյզ մ'արթնցնէ սրտից մէջ, թո՛ղ իտէալին զմայլումով հրապուրէ երեւակայութիւնները։ Իւր գրիչը կրնայ վրձին մը դառնալ. իւր լեզուն կրնայ շանթ մ'ըլլալ. քա՛ջ է, թող օգտակարին, բարւոյն, ճշմարտին վրայ սփռէ իւր դիւթիչ երանգներն. թո՛ղ գոռայ մոլութեան դէմ, թո՛ղ մատնչին ու յափշտակչին գլխուն վրայ տեղայ բարկածայթ ։ Գեղեցիկին սիրահար է. թո՛ղ ի վեր հանէ ինչ որ կայ գեղեցիկ անձնուիրութեան եւ սիրոյ մէջ. Վսեմ ըլլալ կը սիրէ. վսեմ զայրոյթներ կան, որպէս Յոբնաղի զայրոյթքն. թո՛ղ փրփրիլ գիտնայ անոնցմով։

Այս կերպով գրագէտը կը կատարէ իւր պարտքն առ ընկերութիւն, կը ծառայէ մարդկութեան։ Այդ պարտուց անտարբեր գրագէտն, որ միայն իւր մտահաճութեանց կը հետամտի, հաճելին կը խնդրէ լոկ առանց օգտակարը դնելու նորա տակ, կը բանաստեղծէ առանց փիլիսոփայելու, բացատրութեան ճշդութեանը միայն ուշադիր է՝ այլ ոչ բարոյականութեանն, արուեստին՝ այլ ոչ գաղափարին, կը կորուսնէ իւր մեծութիւն, անհաւատարիմ կը լինի իւր կոչման. դասալիք զինուոր մ'է որ կը խուսափի պատերազմէն եւ կ'երթայ հեռուն՝ բլրոյ մը վերայ ընկողմանած՝ մի եւ նոյն աչօք դիտել բանակաց ընդհարումն եւ ամպերու արշաւն։

Ճշմարիտ գրագիտաց համար գոտեւորելու եւ յասպարէզ

Digitized by Google

իշխելու պարտականութիւնը կ՚աւելնայ, երբ անպակաս են, ամէն ազգաց եւ ժամանակաց մէջ, սուտ գրագէտներ որք նուաստութեան տղմին եւ շողոմոյ լործունքին մէջ կը թաթխեն իրենց գրիչն, որք ովսաննայ կը կարդան անիրաւին, որք իրենց լեզուով մոլութեան աղտոտ դէմքը կը լիզուն փայլեցնելու համար զայն, որք խաւարին փաստաբան կը գրուին, որք ամենէն նուիրական բառերն ի կիր կ՚արկանեն մոլորեցնելու համար ժողովրդեան խիղճը։ Պարտուց մատնիչներուն դիմաց պէտք է գտնուին պարտուց հաւատարիմներ. շղթայ կռող մտքերու դիմաց պէտք է կանգնի լուսայեռ պսակ հիւսող մտքերու վսեմ հակադրութիւնը։ Գիշերասէր չղջիկներ կան. թո՛ղ լինին արտոյտներ զարշալոյսն երգող եւ յարեւ արփաթեւող։

Մեք, Հայ գրողներու յետինն, այսպէս հասկնալով խօսքի եւ գրչի պաշտօնն, խօսած եւ գրած եմք հետեւեալներն։ Եթէ, ի չգոյէ [illegible], չեմք կրցած ճարտար ջատագովն ըլլալ ազնիւ սկզբանց, մեծ գաղափարաց, վեհ կեանքերու, այն համակիր ընդունելութիւն, որով ընթերցող հասարակութիւնն պատուած է գործոյս այլեւայլ մասերն իրենց առաջին հրատարակութեան ատեն, ապացուցած է արդէն թէ բարւոյն եռանդն, որ միայն ոգեւորած է զմեզ, կարող է յաչս նորա ներելի ընել արուեստի թերութիւններ։

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

1885 Հոկտեմբեր 31
Իւսկիւտար

Digitized by Google

Digitized by Google

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

Digitized by Google

Digitized by Google

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

Ա.

1883 Մարտ 17

ՍԻՐԵԼԻ ընթերցող, եթէ կը հաճիս եւ եթէ խօսակցութիւնը կը սիրես, ժամադիր լինինք ամէն ամիս Երկրագունտիս մէկ անկիւնն՝ խօսակցելու համար մարդոց եւ իրաց վրայ։ Մարդիկ եւ իրք զմեզ կը շրջապատեն իրենց այլազան երեւոյթներովն ու գոյներով, եւ դիտողութեան ու խօսակցութեան անհատնում նիւթ կ'ընծայեն։ Մարդոց եւ իրաց անհամար բազմութեան մէջէն մարդ անշուշտ աչքը գոցած ու ականջը խցած չանցնիր. կը տեսնէ ու կը լսէ, կ'զգածի, կը դատէ, կը հաճի, կը տխրի, կ'զմայլի, կը զայրանայ, եւ կ'ուզէ որ մէկ ուրիշի հաղորդէ ինչ տպաւորութիւն որ կ'ընդունի շրջակայ մարդերէն ու իրերէն։ Սիրելի ընթերցող, այն մէկ ուրիշն դու պիտի ըլլաս ինծ համար, դու որու պիտի գամ հաղորդել ամէն ամիս իմ կրած հաճոյ կամ անհաճոյ ներգործութիւններս, եւ իմ լուրջ կամ զուարթ խոհերս։ Մի վախնար ձանձրանալէ իմ խօսակցութենէս։ Ձանձրոյթն օրին մէկը միօրինակութենէ ծնաւ, կ'ըսէ առածն. ուստի ես միօրինակ չպիտի ըլլամ։ Եւ մինչ կրնամ ըլ-

Digitized by Google

լալ՝ քանի որ այնքան բազմազգէմ են զմեզ շրջապատող իրք ու մարդիկ, եւ հետեւապէս այնքան բազմազան՝ անոնցմէ մեր ընդունած տպաւորութիւնները։ Եւ որովհետեւ ամիսն մի անգամ միայն պիտի պատահինք իրարու, անշուշտ շատ բաներ պիտի ունենամ ըսելու քեզ, եւ այս ի հարկէ կ'ազատէ զիս միօրինակութեան վտանգէն։

Թերեւս պատահի որ մեր խօսակցութիւնն մտիկ ընողներէն ոմանք շատ չախորժին ու սրտմտին իսկ դառն ճշմարտութիւններ ու անաչառ դատաստաններ տեսնելով անոր մէջ. բայց մեզ ի՞նչ փոյթ. անխռով կը շարունակենք մենք մեր գիտակցութեան միայն անսալով եւ թարգմանելով՝ առանց սքօղելու կամ թիւրելու՝ ինչ որ կայ մեր մտքին ու սրտին մէջ։ Եթէ կան մարդիկ որք անկեղծութենէ չեն ախորժիր կամ կը վախնան, գէշն իրենց, ինծ ի՞նչ փոյթ. ազոխ ով որ կերեր է անոր ակռայները կ'առնուին։ Երանի՛ անոր որ ճշմարտութեան ձայնէն չի խրտչիր։

Բայց սիրելի ընթերցող, որչափ քիչ են այսպիսիք. շատերու ականջին անհանդուրժելի է այդ ձայնը. կ'ուզեն որ գէթ քիչ մը մեղմացուի անոր պղնձեայ գոռ հնչիւնն շողոքորթութեան փափկալար քնարին ոլոքալի թրթռումներով։ Ճշմարտութեան մերկ տեսիլն՝ ինչ տգեղ բան. պէտք է հագուեցընել զայն մի քիչ եւ անոր կոշտութիւններն անհետել քաղաքավարութեան, դու իմն կեղծ ու պատիր զգեստներու ու պատ ի պատ քաղաքագիտական փաղաքշիչ բացատրութիւններու հագուստին տակ, հին Իսրայելացւոց պէս որոց անուանելի

Digitized by Google

էր Աստուծոյ մերկ եւ դէմյանդիման երեւոյթն եւ որք աղաչեցին Մովսէսի որ գէթ ամպերով քօղարկուած երեւի ու միջնորդաբար խօսի Աստուած։ Թէպէտ եւ մեք քրիստոնեայ եմք եւ թէպէտ Քրիստոս «Ե՛ս եմ ճշմարտութիւն» կը գոչէ, բայց մենք դարձեալ կը վախնանք տեսնելէ զայն իր մերկութեան մէջ. ասկէ կը հետեւի թէ նոքա որք Քրիստոնէութեան ժամանակն անցաւ կ՚ըսեն, կը սխալին, վասն զի ոչ միայն չէ անցած, այլ սկսած անգամ չէ։

Ինչ եւ է. ճշմարտութեան հագուստ ձեւելու արուեստին վարժ չեմ ես. այս մասին մի քիչ հին Յունաց ճաշակն ունիմ, որոց քանդակագործներն ու նկարիչներն գիտէին գնահատել մերկութեան առաւելութիւններն եւ այժմեայ արուեստագէտներուն նման արտաքին ծածկոյթներու վրայ չէին թափեր իրենց ճարտարագիտական հանճարն, այլ մարմնոյն մասանց, ու նոցա գեղեցկութիւնն կը ջանային ներկայել անքօղ իրենց հրաշակերտուց մէջ։

Մեր խօսակցութիւնն պիտի լինի ուրեմն անկեղծ, ազնիւ ընթերցող, եւ երբ մարդկային ընկերութեան մէջ տեսնուած անբարոյականութեանց, յիմարութեանց, ծաղրալի կամ նողկալի արարքներու տեսիլն կամ լուրն զքեզ չափազանց զայրացընէ կամ չափազանց ցաւ կամ զզուանք տայ քեզ, կրնանք մի պահ ապաստանիլ բնութեան գիրկն եւ մոռնալով մարդերն՝ դիտել բնութեան հազարումէկ գործերն եւ իրաց անվրէպ տրամաբանութեամբ մխիթարուիլ մարդկային անտրամաբանութեանց մասին։ Նաեւ ներկայէն առաջ անցեալն կայ, ուր

Digitized by Google

չատ անգամ՝ հակառակ յառաջդիմականաց վարդապետութեան որու սակայն հետեւողներէն եմ՝ երբեմն կը տեսնուին այնքան վեհութիւն, այնքան վսեմութիւն որ ի զուր ներկային մէջ կը փնտռես նոցա հաւասար մարդ եւ գործ։ Ներկայէն ետքն ալ ապագայն կայ. ինչո՞ւ երբեմն երբեմն չյափշտակուիլ դէպ հոն եւ յուսածաղիկ պատկերներու եւ երազոց մէջ չմոռնալ ներկային եւ իրականութեան տգեղութիւններն ու գձձութիւնքն։ Ասով չեմ ուզեր սակայն բոլորովին ներկայն դատապարտել. որ ժամանակ չէ ունեցած իւր լաւ եւ յոռի կողմերն, իւր կատարելագործումներն, ապագային եւ մերթ անցելոյն բաղդատմամբ իսկ իւր թերութիւններն. միայն թէ պէտք է սեւը սեւ կոչել եւ ճերմակը ճերմակ, եթէ կուզեմք որ սեւը ճերմկնալու աշխատի եւ ճերմակը հալածուելով չը պահէ իւր երեսն, այլ փայլի ամէնուն առջեւ եւ լուսաւորէ մեր ճամբան։

Մենք տեսակ մը մարդեր ենք զորս՝ Նաբոլէոնին բառով՝ idéologue կը կոչեն ինքզինքնին խելօք կարծող կարգ մ'անձինք, որ մեր եւ մեր նմանեաց վրայ կը խնդան, եւ, մերթ մեր աղքատութեան եւ մերթ իրենց ճոխութեան, մերթ մեր ցնցոտեաց եւ մերթ իրենց մուշտակներուն նայելով, կարեկցութեան նայուած մը կ'արձակեն մեր վրայ, եւ յետոյ կը տեսնես որ կ'ուռին հպարտութեամբ՝ ըսելով անշուշտ իրենց մտքէն թէ իրենք կը հասկընան ամէնէն աւելի դարուն եւ աշխարհին ոգին։ Է՛հ, հարուստ են կամ կը ջանան հարստանալ, իրենց ձեռքին մէջ ունին կամ ունենալ կ'աշխատին

Digitized by Google

աշխարհին ջիղն, մինչ մեզ նմաններ գաղափարի, ճշմարտութեան ետեւէն կը վազեն եւ կը զոհեն իրական շօշափելի բարիքներ։

Թո՛ղ ինչ կ'ուզեն ըսեն, գաղափար եւ ճշմարտութիւն յառաջ կը վարեն զաշխարհ, եւ անոնք որք անոնց կը ծառայեն՝ մարդկութեան ճշմարիտ բարերարներն են, թէպէտ յաճախ նաեւ զոհերն։ Ապագայն դատաստան պիտի ընէ. մինչ նիւթին երկրպագողք նիւթին հետ պիտի լուծուին ու քայքայուին, այդ տարրալուծումէն պիտի զերծանին այն ոգիք որք հաւատացին ճշմարտութեան եւ ծառայեցին յառաջդիմութեան։ Ապագա՛յ. այս եւս ծաղրելի ու օդային բառ մ'է մեր խելացիներուն համար, որք ներկայն միայն կը տեսնեն ու անոր վայելքներն միայն դրական կը համարին ու անոր ընծայած մեծարանքներն միայն իրական։ Բայց այդ մարդիկ թող չխաբուին այդ մեծարանքէն. քանիներ իրենց ոսկին առնլով իրենց քթին կը խնդան, եւ ի՞նչ յարգանք է այն որ կ'ուղղուի մէկու մը ո՛չ թէ իրեն անձին համար՝ այլ իր ունեցածին, իր ոսկիին, իր տունին, իր սեղանին. ո՜վ խեղճ պաշտուածոներ։

Կարծեմ, բաւական հասկցար նկարագիրս, սիրելի ընթերցող, եւ ըմբռնեցիր թէ ինչ բնաւորութեան խօսակից մը պիտի ունենաս։ Գալով մեր խօսակցութեանց տիտղոսին, քեզ բաւական մեկնեցի անոր իմաստն. ի՞նչ փոյթ որ գաղղիացի հեղինակ մ'արդէն գործածած ըլլայ զայն եւ հայ հեղինակ մ'ալ անկէ յառաջ ծանուցած ըլլայ զայն գործածելիքն գրքի մը ճակատն, որ դեռ պիտի

Digitized by Google

երեւայ։ Մեր մէջ, գիտես, տղուն անունն ծնանելէն յառաջ կը դնեն, եւ եթէ տղան վիժի կամ մեռած ծնի՝ կը մխիթարուին անունովը, անունին գեղեցկութեամբն զոր լսեց աշխարհ, եւ էհ, ով գիտէ, գուցէ կարծողներ ալ ըլլան թէ տղան ծնած է, կ'ապրի եւ այլն։ Եթէ բանաքաղութիւն կամ բանագողութիւն անուանես այս ըրածս՝ չարաչար կը դատես. Նախ մեր մէջ չծնած տղու մ'անունն կը գործածեմ եւ այս կերպով գողութիւն մ'ըրած չեմ սեպուիր։ Գալով գաղիացի հեղինակին՝ փոյթ չէ. եւրոպական գլխարկներ գործածելու սովորութիւնն նոր չէ մեր մէջ. բանն այն է որ գլխարկն երեսին յարմարի. ամէն պարագայի մէջ՝ շատ անմեղ բան է ըրածս։ Բայց արդէն ժամանակն անցած է. այս տեսակցութիւնն համարելով իբրեւ յառաջաբան մեր ապագայ տեսակցութեանց, պատիւ ունիմ, ազնիւ ընթերցող, մնալու բարեկամդ։

Բ

1883 Ապրիլ 26

Ազնիւ ընթերցող, կիրակի օր մ'էր, այցելութեան գնացի Իփէքճեանին։ Գիտես որ նշանաւոր մանկավարժն երկարատեւ հիւանդութեամբ կը տառապի. բայց այս զարմանալի անձնաւորութիւնն՝ իր ցաւերը մոռցած՝ չի դադրիր խորհելէ իւր հիւանդութեան մահճին մէջ ազգին ներկային եւ ապագային վրայ. եթէ ամէնէն աւելի իրեն ցաւ ազ-

Digitized by Google

դող բան մը կայ՝ այն ոչ թէ այն է որ բանտար-
կուած իր տան մէջ՝ չէ կարող դուրս ելնել եւ բնու-
թեան գեղեցկութիւններն վայելելու երթալ դաշ-
տաց մէջ որ այս սիրուն եղանակիս կը լցուին երկ-
սեռ բազմութեամբ, այլ թէ չէ կարող նախագա-
հել Ուսումնական Խորհրդոյ նիստերուն, այլ թէ
չէ կարող երթալ եւ բռնի գրաւել այն երեսփո-
խանական աթոռն զոր իրմէ յափշտակեցին: Բայց
եթէ չկրնար անձնական ներկայութեամբ զբաղիլ
այդ գործերով, դոցա վրայ կը խորհի ամէն օր եւ
դոցա մասին մանաւանդ կը խօսակցի իւր այցելուաց
հետ քան իւր ախտին: Անցեալ օր իր ձեռքը տե-
սայ Սահմանադրութիւն մը զոր կը վերընթեռնայր
եւ կը դիտողագրէր՝ վերաքննութեան ատեն ծա-
ռայելու յարմար ծանօթութիւններ նշանակելով:
Ստուգիւ զարմացայ՝ գիտնալով հիւանդութեան
ծանրութիւնն: Այդ օր նա՛ ինձ խօսեցաւ կաթո-
ղիկոսական խնդրոյն Ազգ. ժողովոյ մէջ ստացած
ձախող ելքի մասին, խօսեցաւ մեծ ցաւով եւ զայ-
րութով եւ բերանայի կրկնեց ինձ գրեթէ ամբող-
ջապէս այն իրաւացի բողոք զոր հրատարակեց Մա-
սիս: Չե՞ս զարմանար եւ դու, ընթերցող, երբ
մտածես թէ ողջ առողջ իրենց աթոռներուն վրայ
բազմող երեսփոխաններ լուռ եւ անշշունչ կը մնան՝
երբ Ազգ. ժողովոյ ձեռքէն կը կորզուի իւր ան-
բռնաբարելի իրաւունք, եւ անդին հիւանդ երես-
փոխան մը խեղդուկ այլ զայրագին ձայն մը կը
բարձրացնէ եւ ժողովրդեան բողո՛քն լսելի կ'ընէ
հրապարակի մէջ: Ստուգիւ Իփէքճեան նկարագիր
մ'է, հազուագիւտ նկարագիր մը, սկզբունքի մարդ

Digitized by Google

մը․ Եւ թերեւս սորա մէջ կարենաս գտնել գաղտնիքն այն դաւին զոր իրեն դէմ խաղացին աթոռոյ հանրածանօթ խնդրոյն մէջ․ ո՛յնքան անհաճոյ կը հնչէ համազգեալ ձայնն իր յամառ ու անողոք չեչտերով․․․ ։

Իփէքճեանէն մեկնելով կը դառնայի ։ Բերայի փողոցներն լի էին արանց եւ կանանց ու տղայոց բազմութեամբ ։ Տեսայ սպիտակազգեստ յոյն աղջիկներ որ կ'երթային գրքեր ի ձեռին եւ պսակ ի գլուխ ։ Գուշակեցի թէ դոքա կը դառնային դպրոցի մը մրցանակաբաշխութեան հանդէսէն ։ Եւ ստուգիւ հետեւեալ օրն լրագրաց մէջ կը կարդայի Բերայի Յոյն աղքատիկ օրիորդաց վարժարանի հանդիսին նկարագրութիւնն ու մեծանուն ազգասէր ու մարդասէր Զարիֆիի առատաձեռնութեան մէկ նոր փորձն ։ Զարիֆի, որ արդէն ամէն տարի 200ական ոսկի նպաստ կուտայ կանոնաւորապէս այդ վարժարանի, նոյն օր 200 ոսկի եւս նուիրած էր փոխարէն աշակերտուհւոյ մը ձեռագործ աշխատութեան զոր իրեն ընծայած էր վարժարանի տեսչուհին ։ Ահա ազգասիրութիւն, ահա մեկենասութիւն ։ Չգիտեմ թէ եթէ Զարիֆի հայ լինէր՝ ի՜նչ տիտղոս պիտի գտնէինք ընծայելու համար իրեն՝ քանի որ մենք ամէնէն պերճ տիտղոսներն սպառած եմք արդէն շռայլաբար այնպիսի գործերու եւ գործիչներու համար որք ստուերն իսկ չեն Զարիֆիին եւ իր գործերուն ։ Մեր մէջ, բարեկամ, մեկենաս լինելու համար հարկ չէ բնաւ հարիւրաւոր հազարաւոր ոսկիներ նուիրել ի նպաստ հանրօգուտ հաստատութեանց․ ո՛չ, մենք այդքան բազ-

Digitized by Google

մապահանջ չենք․ մենք ծակաչք չենք․ մենք մանաւանդ գիտենք քիչով գոհ ըլլալ․ ուստի եթէ հարուստին մէկն իր մէկ ժամու զուարճութեան համար վատնած ստակին մէկ տասներորդն, աւելի փոքր մասն իսկ նուիրէ մէկ գրագէտի մը, իսկոյն կը շփոթինք, չգիտենք ինչ անուն տալ, ամէնէն մեծ բառերն պզտիկ կ'երեւին մեզ, եւ ահա ազգասէր, կրթասէր, մեկենաս իրար կը մղեն մեր գրչին տակ պատիւ ընելու համար մէկ երկու տասնեակ ոսկիներու։ Այսպիսի ենք մենք, եւ այսպիսին են մեր գրագէտներն, որք մերթ այնքան բազմապահանջ ու խստադատ կ'երեւին․ — եւ սակայն փոքրիկ գործ մը, մի քանի ոսկւոյ համեստ նուէր մ'որ առ առաւելն գոհունակութեան միայն արժանի է՝ իրենց շրթունքն կը լուծէ ծայրայեղ ու անսպառելի գովեստներու ‘եւ իրենց գրիչը կը դարձնէ սրբոց պատկերներու առջեւ վառուած մոմի։

Այնուհետեւ ա՛լ պէտք չէ գանգատիլ թէ մեր մէջ կը պակսին Զարիֆիներ, Բիպօտիներ, Գուբբըներ եւլն, եւլն։ Ի՞նչպէս կ'ուզես որ շատնան․ ամէն մարդ աստիճան մը փառասէր է, եւ հասարակաց համարումն եւ հանրութեան կարծեաց թարգմաններուն գովեստն յաճախ՝ իբրեւ շարժառիթ՝ մեծ դեր կը կատարեն ազնուական գործոց յառաջ գալու մասին․ փառասիրութիւն մը որուն համար ոչ ոք դատապարտելի է։ Արդ երբ գովուելու, նմաններէն յարգուելու եւ ընկերութեան մէջ մեծ տեղ մը գրաւելու տենչն այսպէս դիւրաճարակ եւ յագուրդ գտնէ, անտարակոյս շատեր

Digitized by Google

չեն մղուիր մեծագոյն զոհողութեանց, քանի որ բաղձալին ձեռք կը բերեն այնքան դիւրագին։

Այս մասին պատասխանատու են նաեւ մեր եկեղեցականք, մանաւանդ բարձրաստիճանք։ Հիմայ մեր առաջնակարգ մարդիկ նոքա են որք չաբաթն մի քանի անգամ հիւրընկալութիւն՝ սեղան եւ պատիւ կուտան մի բարձրաստիճան եկեղեցականի, որ ամենուրեք կը գովէ ու կը դրուատէ զնոսա եւ կը ներկայացնէ զանոնք իբրեւ Ազգին բարերարներն, փոխանակ թէ առանձինն եւ թէ հրապարակաւ հարուածելու նոցա անտարբերութիւնն ու ոչնչով ու ազգին ստակով անուն եւ հռչակ ստանալու համար իրենց դատապարտելի ճարպիկութիւնն։ Երբոր ասոնցմէ մին մեռնի, իսկոյն ամէն մէկը մէյմէկ Պօսիւէ կամ Մասիյեօն կը կտրի ողբալու համար մեծ մարդուն կորուստն ու պանծացընելու նորա ազգասիրական գործերն, զորս ոչ ոք տեսած է։ Իսկ միւս կողմէն ժողովուրդն չարունակ կը խարազանուի մեր վարդապետաց քարոզներուն մէջ։ Ականջովս յաճախ կը լսեմ Եպիսկոպոսի մը քարոզն, որոյ նիւթն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ամէն օր թուք ու մուր թափել ժողովրդեան վըրայ, որ սակայն իւրովսանն կը կատարէ միշտ իւր քրիստոնէի եւ հայու պարտքերն․ ինքն է որ եկեղեցի կուգայ ու ստակ կը ձգէ թասախներուն․ ինքն է որ իր զաւակն ազգային վարժարաններն կը ղրկէ եւ կը վճարէ թոշակ իր կրցածին չափով, եւ վերջապէս բիւրապատիկ աւելի կուտայ ամէն առթիւ բաղդատմամբ մեր մեծատանց։ Եւ սակայն մեծատունն է պէյն, էֆէնտին, ու միջնակարգ ժո-

Digitized by Google

ղովուրդն է խառնաղանջն․ երբ սով լինի՝ ժողովուրդն է նուիրատուն, բարերարն, ու ո՛չ թէ տուողն, նուիրողն ։ Ճշմարտութիւնն ու անաչառութիւնն նոյն իսկ մեր եկեղեցեաց մէջ իրենց բացակայութեամբ կը փայլին, եւ անոնց տեղ կեղծաւորութիւն ու չողոմք կը խօսին բարձրաձայն մեր նուիրական բեմերէն ։ Երբ ժողովրդեան մ'առաջնորդներն ու բարոյականի ուսուցիչներն բարոյական այսպիսի նուաստութեան օրինակ տան, ի՞նչպէս կարելի է որ այդ ժողովուրդն բարոյապէս բարձրանայ, ազնուանայ եւ իւր ծոցին մէջ յառաջ գան մեծ անձնաւորութիւններ ։

Զարմանալի են մեր գլխաւորներն ։ Ամէն մարդ գիտէ թէ մեր արդի Ուս․ խորհուրդն կը կազմուի դրամապէս խոնարհ՝ այլ գործին հմուտ՝ ուսեալ անձերէ ։ Կ'ուզե՞ս հետաքրքրական բան մը լսել․ — անհաւատալի․ այս ժողովն, իւր բարոյական բոլոր արժանեօքն հանդերձ, մեր գլուխներուն առջեւ կարեւորութենէ զուրկ մարմին մ'է․ երբ անկէ առաջարկ մը, ծրագիր մը ներկայի, յառաջագոյն իսկ դատապարտեալ է, մեռած ծնած տղայ մ'է, վասն զի այդքան քիչ ստակ ունեցող մարդիկ ի՞նչ կրնան մտածել որ յարգելի ըլլայ․ եւ յետոյ՝ ընդունիլ անոնց յղացածն՝ ո՞չ ապաքէն նուաստութիւն մ'է․ պէ՞տք է որ Դրամը խոնարհի Ուսմունքին առջեւ․ դրամն ինքնին ամէն ինչ է․ անի խելք ունի, ուսմունք ունի, չսովրած գիտէ, չքննած կը ճանչէ ։ Ուստի եւ ձեռնհաս մարմնոյ մը ծրագրերն տեղի կուտան չգիտեմ ո՛ր երեւելիներէ կազմեալ անձեռնհաս մարմնոյ մը հաւանական ծրագրոց առ-

Digitized by Google

ջեւ, եւ Ազգն ալ կ'ապաւէ կեդրոնական ուսումնարան, վարժապետանոց եւլն. եւլն: Աստուած համբերութիւն տայ որ սպասէ:

Գ.

1883 Մայիս 30

Ազնիւ ընթերցող, Սահմանադրութեան տարեդարձն այս տարի ալ կատարուեցաւ Հիւանդանոցին մէջ, այսինքն խումբ մը մարդիկ ճաշեցին Հիւանդանոցի բակին մէջ. եւ շրջեցան դիմացի պարտիզին մէջ՝ մինչդեռ երաժշտաց խումբ մ'ալ կը նուագէր: Ահա հանդէսը. բայց մոռցայ գլխաւոր պարագայ մ'ալ յիշել, այն է տեղատարափ անձրեւն որ եկաւ ամէն բան թրջելու, իբր թէ արդէն ջուրն ինկած Սահմանադրութիւնն պէտք ունենար վերստին թրջուելու: Է՛հ, ամէն տարի ժողովուրդն արեւէն կ'այրէր, այս տարի ալ թող թրջուի. եթէ ցաւալի կէտ մը կայ ասոր մէջ՝ այն է թէ Ազգ. Հիւանդանոցը միայն 160 ոսկի վաստկեցաւ փոխանակ 250 ոսկւոյ, ինչպէս Հայրենիք ցաւելով կը հաշուէ: Հիմայ ինձ պիտի ըսես, սիրելի ընթերցող, թէ այս հանդիսին նպատակն Հիւանդանոցին շահ մը հանել է թէ բոլորովին ուրիշ բան: — Այո՛, անտարակոյս, Սահմանադրութեան հաստատման տարեդարձը տօնել է, կը պատասխանեն մեր վարիչք, բայց միթէ գէ՞շ է մէկ քարով երկու թռչուն զարնել, «թէ՛ աշտանակը մաքրել եւ թէ՛ բիլավը

Digitized by Google

պարարտացնելը», ինչպէս կ'ըսէ Թրքական առածը։ Բայց ատոր համար պէտք է եղեր որ ժողովուրդն յոգնի, քրտնի, այրի, աղտոտի, եւ փոխանակ հաճոյալից որ մ'անցընելու՝ տանջուի ու չարչարուի ամբողջ օրն. փոյթ չէ, հերիք է որ հիւանդանոցին չահ մ'ելնէ։ Մենք, որ շատ գործնական մարդիկ ենք, այնպէս մի միակ նպատակով գործի չենք ձեռնարկեր. պէտք է որ մէկ ձեռնարկութեան մէջ միանգամայն բազում նպատակներ ըլլան, թէ եւ երբեմն ալ իրարու հակասական։ Բայց պիտի ըսես թէ բնական չէ այս, եւ թէ ամէն քայլ մի միակ նպատակ, մի միակ ուղղութիւն պարտի ունենալ որ գէթ յաջողութեան հաւանութիւն մ'ընծայէ, թէ բոցը թէ՛ վեր եւ թէ՛ վար չուղղուիր միանգամայն, եւ ջուրը թէ՛ դարվար թէ՛ դարվեր չի հոսիր միանգամայն։ Սակայն դոքա բնութեան արարքն են, բնութեան որ կը գործէ պարզ եղանակներով. մենք բնութեան այդ պարզմտութիւնն կ'արհամարհենք. մենք պարզ ու բնական ճամբաներով գործելու չափ ակարամիտ մարդիկ չենք. մենք կ'ուզենք որ մէկ հարուածով օրհնենք ու անիծենք, գովենք ու պարսաւենք, յառաջդիմութիւն հռչակենք ու դէպ ետեւ քայլ մ'առնունք, անյիշաչարութիւն քարոզենք ու յար ոխակալ մնանք, մամոնայի ծառայենք ու Աստուծոյ երկրպագենք, առեւտուր ընենք ու ազգասիրութիւն պահանջենք, ժողովուրդէն սիրուինք ու մեծատուններէն յարգուինք. Սահմանադրութիւն ունենանք ու քմահաճութեամբ կառավարենք, փիլոն ունենանք ու շրջազգեստներու քսուինք, գլխարկ կրենք ու ալաթուրքա բարեւենք,

Digitized by Google

բարեկարգելը ու շինելը, եւլն, եւլն։ Անոնց մէջ ազգա գերմանական վերաբերմունք կարգադրութեան մէկ փորձն ալ Հիւանդանոցի մէջ կատարուած Սահմանադրութեան ապացուցումն տուած է։ Քանի՛ քանի՛ նախատինքներու մեծագոյն չի ծառայեր այն. Հիւանդանոցը շահիլ կ'ուզէ. Միացեալ ընկերութիւնք շահիլ կ'ուզեն, այսինչ անձն այնինչ անձանց կեանքը բաժակ առաջարկելը փափաքը գոհացնել կ'ուզէ, Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքն իր Թեմերը զարնել եւ օգուտ քաղել կ'ուզէ անկէ՝ չնմանելով միաբանութեան բաժակ առաջարկել Միաբանութեան կենացը, որու իրք եւս անդամակիցն ու գլուխն է, վասն գերազանց առաջնորդութեան՝ նորա որով քառասուն հազար ոսկի պարտուց ենթարկեց զԱզգն։ Այս ամէնքն ալ միանգամայն կը կատարուին, բայց ի․․․ այն բանէն որ Հանդիսին բուն նպատակն է, այն է տօնել արժանապէս զՍահմանադրութիւն, բան մը որ այս տարի բոլորովին մոռցուած կ'երեւէր, այնպէս որ եթէ բարեկամիս մէկն, որ վարժապետ է, բաժակ չառաջարկէր նորա յարատեւութեանն ու առողջութեանն համար, այնքան անձնական՝ անհատական՝ անարժէք ու շողոմական բաժակաց մէջ Հանդիսադիր մարմնոյն անդամներէն եւ սեղանին դահերէցներէն ոչ մէկուն միտքէն պիտի անցնէր խմել Սահմանադրութիւնն, խմել Օրէնք, խմել Սկզբունք որ գոնէ լիազօր Յանձնախմբի մ'անդամ չէ․․․։

Բայց եթէ Հիւանդանոցն ընդհանրապէս յարմար տեղ մը չէ այսպիսի հանդէս մը տօնելու, եւ որուն նպատակէն բոլորովին տարբեր նպատակով մը մի

Digitized by Google

քանի տարիներէ ի վեր հոն փոխադրուած է հանդիսավայրն, ուրիշ կողմանէ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ որ ուշադրութեանս զարկած է եւ զոր կ'ուզեմ ի վեր հանել։ Բացատրեմ. — Հիւանդանոց կոչուած հաստատութիւնն կարծես մեր ազգին մէկ մանրանկարն է իւր ծոցոյն մէջ պարունակած կերպակերպ չուառութիւններովն. Հոն կան անկեալ անպաշտպան ծերեր,՝ հիւանդներ, որբեր, աղքատներ, յիմարներ եւ կը ներկայացնեն մի հինօրեայ, անտէրունջ, որբ, նիւթական ու բարոյական աղքատութեամբ տանջուող Ազգի պատկերն։ Հիւանդանոցի պատսպարեալք, որոց մօտ բոլոր տարին ոչ ոք կը հանդիպի եւ որոց չուրջ տասներկու ամիս կը տիրէ համր ու ցաւալից լռութիւն մը, տարին միանգամ յանկարծ կ'արթննան իրենց վշտալի թմրութենէն, կ'ողողուին ձայնով, շարժումով, երգով, ցնծումով եւ պահ մը կը կարծեն իրենց ցաւերն հատած, իրենց արցունքն առյաւէտ սրբուած, մխիթարիչ այցելութեանց սկիզբն հասած եւ հառաչանաց ու հեծութեանց նար օրերու հետ յաջորդած երգ եւ խնդում։ Բայց ահա երեկոյ կը լինի. արեւը կը խոնարհի դէպ արեւմուտք, տակաւ առ տակաւ ամբոխը կը ցրուի, ձայները կը դադրին, երաժշտութիւնը կը լռէ, քիչ քիչ ստուերը կը տարածուի ու կը թանձրանայ Նէտիգուլէի ամայացեալ դաշտերուն վրայ, ու ծերունի պատսպարեալը կը դառնայ տխուր իւր խշտեկին վրայ, եւ որբը կը ճաշակէ սգալից իւր լուբիան կամ բակլան, ու հիւանդն կը գտնէ վերստին իւր ցաւերն զոր պահ մի մոռցեր էր, եւ յիմարն կը մտնէ իւր

Digitized by Google

ցուրտ ու մութ նեղ խղիկն, եւ այլ դարձեալ կ'սկսին մենութեան, ամայութեան, լուռ տանջանքի, ան-ձայն արցունքներու տասներկու երկայն ամիսներ։ Այսպէս նաեւ Հայերը տարին մի օր կ'արթննան իրենց թմրութենէն, աչքերնին կը շփեն, կը յիշեն թէ իրենք ազգ մ'են ու սահմանադրական ազգ մը, կը զարդարուին, խումբ կը կազմեն, կը դիմեն հանդիսավայր, ո՛վ իրենց դէմքը չունի խորշոմ ու ոչ ճակատն ամպ, կը ճաշեն զուարթ, կ'երգեն, կը պարեն, ողջոյն կու տան նոր հորիզոններու, նոր օրերու, կը նմանին թիթեռնի մ'որ պահ մ'առաջ բանտուած էր իր պատենին մէջ եւ հիմա ազատ կը թեւածէ օդին մէջ, ո՛վ Հայութիւնը ծեր չէ՛ նորափետուր զարդարուած է. ո՛վ լքեալ ու ան-պաշտպան չէ, ո՛վ յիմար չէ. կը զարմանայ իր խել-քին ու հանճարին վրայ որով կը ճառաբանէ եւ իւր ճակատագրին հանդոյցը կը լուծէ դիւրաւ մի քանի բառերով։ Բայց այս նորանշան երեւոյթն օդերե-ւոյթ մ'է միայն, վաղաջինջ օդերեւոյթ մը.

Et, rose, elle a vécu ce que vivent les roses :
L'espace d'un matin.

Արեւուն վերջին նշոյլներուն հետ ամէն բան կ'անց-նի, ամէն բան կը սրբուի. եռանդ՝, յոյս, խոս-տում, առաջադրութիւն, ամէն ինչ կը մնայ Հի-ւանդանոցի պարտէզին մէջ կամ կը ցնդի գին-ւոյ եւ գարեջրոյ շոգիներուն կամ փոշիներուն հետ, եւ ամէն ոք հետեւեալ օրը ձեռք կ'առնու նորէն իւր սովորական կեանքի արօրն, կը փաթ-թուի իւր անտարբերութեան վերարկուին մէջ, ու-կեղինիկ երազներու աշխարհէն կ'իջնէ իւր մթին

Digitized by Google

ու ցուրտ տնակին ու տրտմալից նսեհին մէջ։ Այս տեսութեամբ ահա ըսի որ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ Սահմանադրութեան տարեդարձի Նոր հանդիսավայրին մէջ, որ սակայն այս տեղափոխումը տնօրինողներու միտքէ անցած չէ անշուշտ․ ինչ որ տեղի կ՚ունենայ Ազգին մէջ՝ ընդարձակ միջոցի մը վրայ, նոյնին նմանութիւնը կը տեսնեմ աւելի անձուկ ու ամփոփ միջոցի վրայ, Հիւանդանոցին մէջ։

Բայց միթէ իրօք սահմանադրական չե՞նք. չունի՞նք Երեսփոխանական ժողով, օրինաւոր վարչութիւն եւ տեսուչ խորհուրդներ, ի՞նչ բան կը պակսի մեզ։ Ահա՛ անցեալ օր Ս. Նախագահին ճառով բացուեցաւ երեսփոխանաց ժողովոյն նոր նստաշրջանը. Ս. Նախագահն յաջողութիւն մաղթեց ժողովոյն աշխատութեանց ու օրհնեց զայն։ Անտարակոյս ասոնց ամէնն ալ լաւ է. բայց ո՞վ չգիտէ թէ Սահմանադրութիւնն ձեւերու մէջ չէ միայն, եւ թէ շատ կարելի է ձեւը պահել եւ ոգին կորսնցնել։ Նոյնն այսօր մեր մէջ եղած չե՞ս տեսներ; երբ դիտես ժողովոց ապարդիւնութիւնն, երբ դիտես թէ նոքա կարծես խօսք ու գիր միայն արտադրելու յատուկ մեքենաներ են եւ թէ իրենց որոշումներն գործնական ազդեցութենէ զուրկ են։ Այսօր, ընթերցող բարեկամ, կրնամ ըսել թէ մենք երկու վարչութիւն միանգամայն ունինք. մին օրինական, միւսն իրական, ինչ որ գործնականին մէջ աւելի կ՚արժէ, կարծեմ։ Նոր դրութիւնն հետզհետէ կ՚արմատանայ մեր մէջ. այն է թողուլ սահմանադրական օրինաւոր ժողովներն որ շարունակեն

Digitized by Google

իրենց գումարումներն, խօսին, վէճին, գրեն, տեղեկագրեն, որոշեն, նման օդի մէջ դարձող անիւներու, ինչպէս կ'ակնարկէր անցեալ օր Շահնուր, եւ միւս կողմէն ազգային իրաց, շահուց, հաստատութեանց իրական մատակարարումն անկախապէս կեդրոնացնել անպատասխանատու լիազօր յանձնախմբերու, մասնախմբերու ձեռքին մէջ, որք անուանական վարչութեան քով կը ներկայացնեն իրական վարչութիւնն։ Արդէն դու իսկ կրցար տեսնել Նախագահական ճառին մէջ յանձնախմբերու երկայն ցանկն։ Անգամ մ'որ պէտքի մը համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ա՛լ այդ յանձնախումբն մշտակայ մարմին մը, զօրութիւն մ'է որ չի դադրիր գոյութիւն ունենալէ ու գործելէ՝ նոյն իսկ երբ զինք ծնանող պէտքն անհետանայ։ Որովհետեւ, կ'ըսեն, ի՞նչպէս յաւելեալ գումարն վստահին Վարչութեան. իրենք ժողվեցին՝ պէտք է որ ցվերջ մնայ իրենց տրամադրութեան տակ ու գործածուի ըստ իւրեանց հաճոյից։ Ահա կերպ. Ուսումնարանի խնդիրն ալ. Ս. Պատրիարքի առաջարկութեամբ հանգանակութիւն մը կ'սկսի ինչ ինչ պէտքերու համար. յանձախումբ մը կը կազմուի հանգանակութիւնն յառաջ մղելու համար. այս յանձնախումբն՝ փոխանակ իրեն յանձնուած գործն յառաջ տանելու՝ ափին մէջ կը պահէ սլինդ արդէն հաւաքեալ գումարն, որ աննշան է ինքնին, եւ այդու իրաւունք ստացած կը համարի բացուելիք կեդրոնական վարժարանին ծրագիրն յօրինելու եւ անկախ տեսչութիւնն վարելու՝ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով ազգային աղբիւրներրէ այս նպատակաւ գալիք հա-

Digitized by Google

ալթըներն, որովհետեւ 1300 ոսկին (մեծ բան) չի վստահիր եղեր Ազգ. Ուս. Խորհրդոյ։ Եւ ահա նոր ինքնակոչ Ուս. Խորհուրդ մ'որ կէս մը կուտայ օրինաւորին ու կը դատապարտէ զայն թուղթերու հետ միայն խաղալու։ Անդին դեռ կան կաղուածոյ հոգաբարձութիւններ ; պարտուց բարձման, կաթողիկոսական խնդրոյ եւ այլ բազում յանձնախմբեր, ո՞ր մէկն համրեմ։

Կարելի է՝ ըսել որ աւելի աղէկ. այս կերպով երկու վարչութիւն կ'ունենանք փոխանակ մէկի, եւ այս հարստութիւն մ'է։ Ինծ համար այս հակասութիւն է, ապօրինաւորութիւն ու խառնակութիւն է, պատասխանատուութեան սահմանադրական սկզբունքին ջնջումն է, քմահաճութեան իշխանութեան մ'սկզբնաւորումն է, անիշխանութիւն է եւ Ազգին ու բանականութեան ընտրեալին տեղ բախտին ընտրեալն անցընելու վնասակար ու աններելի դրութիւնն է, որ գործադրութեան կը դրուի դըժբախտաբար Սահմանադրութեան հաստատութենէն 23 տարի ետքն իսկ։

Գալով Նախագահական ճառին, դեռ կը մտածեմ անոր վրայ ու դեռ չեմ կարող հասկնալ ի՛նչ օգուտ կը կարծէ քաղել Ս. Նախագահն այդպիսի խօսքերէ, որոց ոչ ինք կը հաւատայ եւ ոչ ժողովն. կ'ուզեմ ակնարկել այն ընդհենգն լսուած խօսքերուն ու այն յուսահատական եղանակին որ ճառին նկարագիրն կը կազմէ։ Ինքն իսկ կը խոստովանի թէ հազար անգամ լսեր ու գրեր է ադոնք, եւ ի՞նչ շահ վերստին յեղյեղել։ Ո՞վ կը հաւատայ Ներսէս Սըրբազանի ապիկարութեան ու անկարողութեան, որ

Digitized by Google

չեն մղուիր մեծագոյն զոհողութեանց, քանի որ բաղձալին ձեռք կը բերեն այնքան դիւրագին։

Այս մասին պատասխանատու են նաեւ մեր եկեղեցականք, մանաւանդ բարձրաստիճանք։ Հիմայ մեր առաջնակարգ մարդիկ նոքա են որք չաբաթն մի քանի անգամ հիւրընկալութիւն՝ սեղան եւ պատիւ կուտան մի բարձրաստիճան եկեղեցականի, որ ամենուրեք կը գովէ ու կը դրուատէ զնոսա եւ կը ներկայացնէ զանոնք իբրեւ Ազգին բարերարներն, փոխանակ թէ առանձինն եւ թէ հրապարակաւ հարուածելու նոցա անտարբերութիւնն ու ոչնչով ու ազգին ստակով անուն եւ հռչակ ստանալու համար իրենց դատապարտելի ճարպիկութիւնն։ Երբոր ասոնցմէ մին մեռնի, իսկոյն ամէն մէկը մէյ-մէկ Պօսիւէ կամ Մասիյեօն կը կտրի ողբալու համար մեծ մարդուն կորուստն ու պանծացընելու նորա ազգասիրական գործերն, զորս ոչ ոք տեսած է։ Իսկ միւս կողմէն ժողովուրդն չարունակ կը խարազանուի մեր վարդապետաց քարոզներուն մէջ։ Ականջովս յաճախ կը լսեմ Եպիսկոպոսի մը քարոզն, որոյ նիւթն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ամէն օր թուք ու մուր թափել ժողովրդեան վրայ, որ սակայն խուրովանն կը կատարէ միշտ իւր քրիստոնէի եւ հայու պարտքերն. ինքն է որ եկեղեցի կուգայ ու ստակ կը ձգէ թասպախներուն. ինքն է որ իր զաւակն ազգային վարժարաններն կը ղրկէ եւ կը վճարէ թոշակ իր կրցածին չափով, եւ վերջապէս բիւրապատիկ աւելի կուտայ ամէն առթիւ բաղդատմամբ մեր մեծատանց։ Եւ սակայն մեծատունն է պէյն, էֆէնտին, ու միջնակարգ ժո-

Digitized by Google

ղովուրդն է խառնաղանճն ․ երբ սով լինի՝ ժողովողն է նուիրատուն, բարերարն, ու ո՛չ թէ տուողն, նուիրողն ։ Ճշմարտութիւնն ու անաչառութիւնն նոյն իսկ մեր եկեղեցեաց մէջ իրենց բացակայութեամբ կը փայլին, եւ անոնց տեղ կեղծաւորութիւն ու շողոմք կը խօսին բարձրաձայն մեր նուիրական բեմերէն ։ Երբ ժողովրդեան մ՚առաջնորդներն ու բարոյականի ուսուցիչներն բարոյական այսպիսի նուաստութեան օրինակ տան, ի՞նչպէս կարելի է որ այդ ժողովուրդն բարոյապէս բարձրանայ, ազնուանայ եւ իւր ծոցին մէջ յառաջ գան մեծ անձնաւորութիւններ ։

Զարմանալի են մեր գլխաւորներն ։ Ամէն մարդ գիտէ թէ մեր արդի Ուս․ Խորհուրդն կը կազմուի դրամապէս խոնարհ՝ այլ գործին հմուտ՝ ուսեալ անձերէ ։ Կ՚ուզէ՞ս հետաքրքրական բան մը լսել․ — ահաւասիկ․ այս ժողովն, իւր բարոյական բոլոր արժանեօքն հանդերձ, մեր գլուխներուն առջեւ կարեւորութենէ զուրկ մարմին մ՚է․ երբ անկէ առաջարկ մը, ծրագիր մը ներկայի, յառաջագոյն իսկ դատապարտեալ է, մեռած ծնած տղայ մ՚է, վասն զի այդքան քիչ ստակ ունեցող մարդիկ ի՞նչ կրնան մտածել որ յարգելի ըլլայ․ եւ յետոյ՝ ընդունիլ անոնց յղացածն՝ ո՞չ ապաքէն նուաստութիւն մ՚է․ պէ՞տք է որ Դրամը խոնարհի Ուսմունքին առջեւ․ դրամն ինքնին ամէն ինչ է․ անի խելք ունի, ուսմունք ունի, չսովրած գիտէ, չքննած կը ճանչէ ։ Ուստի եւ ձեռնհաս մարմնոյ մը ծրագրերն տեղի կուտան չգիտեմ որ երեւելիներէ կազմեալ անձեռնհաս մարմնոյ մը հաւանական ծրագրոց առ-

Digitized by Google

ջեւ, եւ Ազգն ալ կ'ապաւէ կեդրոնական ուսումնարան, վարժապետանոց եւլն. եւլն։ Աստուած համբերութիւն տայ որ սպասէ։

Գ.

1883 Մայիս 30

Ազնիւ ընթերցող, Սահմանադրութեան տարեդարձն այս տարի ալ կատարուեցաւ Հիւանդանոցին մէջ, այսինքն խումբ մը մարդիկ ճաշեցին Հիւանդանոցի բակին մէջ. եւ շրջեցան դիմացի պարտիզին մէջ՝ մինչդեռ երաժշտաց խումբ մ'ալ կը նուագէր։ Ահա հանդէսը. բայց մոռցայ գլխաւոր պարագայ մ'ալ յիշել, այն է տեղատարափ անձրեւն որ եկաւ ամէն բան թրջելու, իբր թէ որդէն ջուրն ինկած Սահմանադրութիւնն պէտք ունենար վերստին թրջուելու։ Է՛հ, ամէն տարի ժողովուրդն արեւէն կ'այրէր, այս տարի ալ թող թրջուի. եթէ ցաւալի կէտ մը կայ ասոր մէջ՝ այն է թէ Ազգ. Հիւանդանոցը միայն 160 ոսկի վաստկեցաւ փոխանակ 250 ոսկւոյ, ինչպէս Հայրենիք ցաւելով կը հաշուէ։ Հիմայ ինձ պիտի ըսես, սիրելի ընթերցող, թէ այս հանդիսին նպատակն Հիւանդանոցին չահ մը հանել է թէ բոլորովին ուրիշ բան։ — Այո՛, անտարակոյս, Սահմանադրութեան հաստատման տարեդարձը տօնել է, կը պատասխանեն մեր վարիչք, բայց միթէ գէ՞շ է մէկ քարով երկու թռչուն զարնել, «թէ աշտանակը մաքրել եւ թէ բիլավը

Digitized by Google

պարարտացնելը», ինչպէս կ'ըսէ Թրքական առածն. Բայց ասոր համար պէտք է եղեր որ ժողովուրդն յոգնի, քրտնի, այրի, աղտոտի, եւ փոխանակ հաճոյալից որ մ'անցընելու՝ տանջուի ու չարչարուի ամբողջ օրն. փոյթ չէ, հերիք է որ հիւանդանոցին շահ մ'ելնէ: Մենք, որ շատ զարմանալի մարդիկ ենք, այնպէս մի միակ նպատակով գործի չենք ձեռնարկեր. պէտք է որ մէկ ձեռնարկութեան մէջ միանգամայն բազում նպատակներ ըլլան, թէ եւ երբեմն ալ իրարու հակասական: Բայց պիտի ըսես թէ բնական չէ այս, եւ թէ ամէն քայլ մի միակ նպատակ, մի միակ ուղղութիւն պարտի ունենալ որ գէթ յաջողութեան հաւանութիւն մ'ընծայէ, թէ բոցը թէ՛ վեր եւ թէ՛ վար չուղղուիր միանգամայն, եւ ջուրը թէ՛ դարվար թէ՛ դարվեր չի հոսիր միանգամայն: Սակայն դոքա բնութեան արարքն են, բնութեան որ կը գործէ պարզ եղանակներով. մենք բնութեան այդ պարզմտութիւնն կ'արհամարհենք. մենք պարզ ու բնական ճամբաներով գործելու չափ տկարամիտ մարդիկ չենք. մենք կ'ուզենք որ մէկ հարուածով օրհնենք ու անիծենք, գովենք ու պարսաւենք, յառաջդիմութիւն հոչակենք ու դէպ ետեւ քայլ մ'առնունք, անյիշաչարութիւն քարոզենք ու յար ոխակալ մնանք, մամոնայի ծառայենք ու Աստուծոյ երկրպագենք, առեւտուր ընենք ու ազգասիրութիւն պահանջենք, ժողովուրդէն սիրուինք ու մեծատուններէն յարգուինք, Սահմանադրութիւն ունենանք ու քմահաճութեամբ կառավարենք, միլոն ունենանք ու շրջազգեստներու քսուինք, գլխարկ կրենք ու ալաթուրքա բարեւենք,

Digitized by Google

բարերարենք ու շահինք, եւլն, եւլն։ Ահա մեր այս գերբնական հիաքանչ կարողութեան մէկ փորձն ալ Հիւանդանոցի մէջ կատարուած Սահմանադրու-թեան տարեդարձի տօնն է։ Քանի՜ քանի՜ նպա-տակներու միանգայն չի ծառայեր այն. Հիւանդա-նոցը շահիլ կ'ուզէ, Միացեալ ընկերութիւնք շահիլ կ'ուզեն, այսինչ անձն այնինչ անձանց կենացը բա-ժակ առաջարկելու փափաքը գոհացնել կ'ուզէ, Ե-րուսաղէմի Ս. Պատրիարքն իր թմբուկը զարնել եւ օգուտ քաղել կ'ուզէ առիթէն՝ չմոռնալով միանգա-մայն բաժակ առաջարկել Միաբանութեան կենացն, որու ինք եւս անդամակիցն ու գլուխն է, վասն գերազանց ազգասիրութեան՝ նորա որով քառա-սուն հազար ոսկի պարտուց ենթարկեց զԱզգն։ Այս ամէնքն ալ միանգամայն կը կատարուին, բայց ի... այն բանէն որ հանդիսին բուն նպատակն է, այն է տօնել արժանապէս զՍահմանադրութիւն, բան մը որ այս տարի բոլորովին մոռցուած կ'երեւէր, այն-պէս որ եթէ բարեկամիս մէկն, որ վարժապետ է, բաժակ չառաջարկէր նորա յարատեւութեանն ու արդիւնաւորման համար, այնքան անձնական՝ ան-հատական՝ անարժէք ու շողոմական բաժակաց մէջ Հանդիսադիր մարմնոյն անդամներէն եւ սեղանին դահերէցներէն ո՛չ մէկուն մտքէն պիտի անցնէր խեղճ Սահմանադրութիւնն, խեղճ Օրէնք, խեղճ Սկզբունք՝ որ գոնէ լիազօր Ցանձնախմբի մ'ան-դամ չէ....։

Բայց եթէ Հիւանդանոցն ընդհանրապէս յարմար տեղ մը չէ այսպիսի հանդէս մը տօնելու, եւ օրուան նպատակէն բոլորովին տարբեր նպատակով մը մի

Digitized by Google

քանի տարիներէ ի վեր հոն փոխադրուած է հանդիսավայրն, ուրիշ կողմանէ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ որ ուշադրութեանս զարկած է եւ զոր կ'ուզեմ ի վեր հանել։ Բացատրեմ. — Հիւանդանոց կոչուած հաստատութիւնն կարծես մեր ազգին մէկ մանրանկարն է իւր ծոցոյն մէջ պարունակած կերպակերպ չուառութիւններովն. Հոն կան անկեալ անպաշտպան ծերեր,՝ հիւանդներ, որբեր, աղքատներ, յիմարներ եւ կը ներկայացնեն մի հինօրեայ, անտէրունչ, որբ, նիւթական ու բարոյական աղքատութեամբ տանջուող Ազգի պատկերն։ Հիւանդանոցի պատսպարեալք, որոց մօտ բոլոր տարին ոչ ոք կը հանդիպի եւ որոց շուրջ տաներ'ն ու ամիս կը տիրէ համր ու ցաւալից լռութիւն մը, տարին միանգամ յանկարծ կ'արթննան իրենց վշտալի թմրութենէն, կ'ողողուին ձայնով, շարժումով, երգով, ցնծումով եւ պահ մը կը կարծեն իրենց ցաւերն հատած, իրենց արցունքն առյաւէտ սրբուած, մխիթարիչ այցելութեանց սկիզբն հասած եւ հառաչանաց ու հեծութեանց նոր օրերու հետ յաջորդած երգ եւ խնդում։ Բայց ահա երեկոյ կը լինի. արեւը կը խոնարհի դէպ արեւմուտք, տակաւ առ տակաւ ամբոխը կը ցրուի, ձայները կը դադրին, երաժշտութիւնը կը լռէ, քիչ քիչ ստուերը կը տարածուի ու կը թանձրանայ Նէտիգուլէի ամայացեալ դաշտերուն վրայ, ու ծերունի պատսպարեալը կը դառնայ տխուր իւր խշտեկին վրայ, եւ որբը կը ճռուշակէ սգալից իւր լուբիան կամ բակլան, ու հիւանդն կը գտնէ վերստին իւր ցաւերն զոր պահ մի մոռցեր էր, եւ յիմարն կը մանէ իւր

Digitized by Google

ցուրտ ու մութ նեղ խցիկն, եւ ալ դարձեալ կ'սկսին մենութեան, ամայութեան, լուռ տանջանքի, անձայն արցունքներու տասներկու երկայն ամիսներ։ Այսպէս նաեւ Հայերը տարին մի օր կ'արթննան իրենց թմրութենէն, աչքերնին կը շփեն, կը յիշեն թէ իրենք ազգ մ'են ու սահմանադրական ազգ մը, կը զարդարուին, խումբ կը կազմեն, կը դիմեն հանդիսավայր, ա՛լ իրենց դէմքը չունի խորշոմ ու ոչ ճակատն ամպ, կը ճաշեն զուարթ, կ'երգեն, կը պարեն, ողջոյն կուտան նոր հորիզոններու, նոր օրերու, կը նմանին թիթեռնի մ'որ պահ մ'առաջ բանտուած էր իր պատենին մէջ եւ հիմա ազատ կը թեւածէ օդին մէջ, ա՛լ Հայութիւնը ծեր չէ՝ նորափետուր զարդարուած է. ա՛լ լքեալ ու անպաշտպան չէ, ա՛լ յիմար չէ. կը զարմանոյ իր խելքին ու հանճարին վրայ որով կը ճառաբանէ եւ իւր ճակատագրին հանգոյցը կը լուծէ դիւրաւ մի քանի բառերով։ Բայց այս նորանշան երեւոյթն օդերեւոյթ մ'է միայն, վաղաջինջ օդերեւոյթ մը.

Et, rose, elle a vécu ce que vivent les roses :
L'espace d'un matin.

Արեւուն վերջին նշոյլներուն հետ ամէն բան կ'անցնի, ամէն բան կը սրբուի. եռանդ՝, յոյս, խոստում, առաջադրութիւն, ամէն ինչ կը մնայ Հիւանդանոցի պարտէզին մէջ կամ կը ցնդի գինւոյ եւ գարեջրոյ շոգիներուն կամ փոշիներուն հետ, եւ ամէն ոք հետեւեալ օրը ձեռք կ'առնու նորէն իւր սովորական կեանքի արօրն, կը փաթթուի իւր անտարբերութեան վերարկուին մէջ, ոսկեղինիկ երազներու աշխարհէն կ'իջնէ իւր մթին

Digitized by Google

ու ցուրտ տնակին ու տրտմալից նսեհին մէջ։ Այս տեսութեամբ ահա ըսի որ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ Սահմանադրութեան տարեդարձի Նոր հանդիսավայրին մէջ, որ սակայն այս տեղափոխումը տնօրինողներու մտքէ անցած չէ անշուշտ. ինչ որ տեղի կ'ունենայ Ազգին մէջ՝ ընդարձակ միջոցի մը վրայ, նոյնին նմանութիւնը կը տեսնես աւելի անձուկ ու ամփոփ միջոցի վրայ, Հիւանդանոցին մէջ։

Բայց միթէ իրօք սահմանադրական չե՞նք. չունի՞նք Երեսփոխանական ժողով, օրինաւոր վարչութիւն եւ տեսուչ խորհուրդներ, ի՞նչ բան կը պակսի մեզ։ Ահա՛ անցեալ օր Ս. Նախագահին ճառով բացուեցաւ երեսփոխանաց ժողովոյն նոր նստաշրջանը. Ս. Նախագահն յաջողութիւն մաղթեց ժողովոյն աշխատութեանց ու օրհնեց զայն։ Անտարակոյս ասոնց ամէնն ալ լաւ է. բայց ո՞վ չգիտէ թէ Սահմանադրութիւնն ձեւերու մէջ չէ միայն, եւ թէ շատ կարելի է ձեւը պահել եւ ոգին կորսնցնել։ Նոյնն այսօր մեր մէջ եղած չէ՞ս տեսներ, երբ դիտես ժողովոց ապարդիւնութիւնն, երբ դիտես թէ նոքա կարծես խօսք ու գիր միայն արտադրելու յատուկ մեքենաներ են եւ թէ իրենց որոշումներն գործնական ազդեցութենէ զուրկ են։ Այսօր, ընթերցող բարեկամ, կրնամ ըսել թէ մենք երկու վարչութիւն միանգամայն ունինք. մին օրինական, միւսն իրական, ինչ որ գործնականին մէջ աւելի կ'արժէ, կարծեմ։ Նոր դրութիւնն հետզհետէ կ'արմատանայ մեր մէջ. այն է թողուլ սահմանադրական օրինաւոր ժողովներն որ չարունակեն

Digitized by Google

իրենց գումարումներն, խօսքին, վէճին, գրեն, տեղեկագրեն, որոշեն, նման օդի մէջ դարձող անիւներու, ինչպէս կ՚ակնարկէր անցեալ օր Շանթուր, եւ միւս կողմէն ազգային իրաց, չահուց, հաստատութեանց իրական մատակարարումն անկախապէս կեդրոնացնել անպատասխանատու լիազօր յանձնախմբերու, մասնախմբերու ձեռքին մէջ, որք անուանական վարչութեան քով կը ներկայացնեն իրական վարչութիւնն։ Արդէն դու իսկ կրցար տեսնել Նախագահական ճառին մէջ յանձնախմբերու երկայն ցանկն։ Անգամ մ՚որ պէտքի մը համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ա՛լ այդ յանձնախումբն մշտակայ մարմին մը, զօրութիւն մ՚է որ չի դադրիր գոյութիւն ունենալէ ու գործելէ՝ նոյն իսկ երբ զինք ծնանող պէտքն անհետանայ։ Որովհետեւ, կ՚ըսեն, ի՞նչպէս յաւելեալ դումարն վստահին Վարչութեան. իրենք ժողվեցին՝ պէտք է որ ցվերջ մնայ իրենց տրամադրութեան տակ ու գործածուի ըստ իւրեանց հաճոյից։ Ահա Կեդր. Ուսումնարանի խնդիրն ալ. Ս. Պատրիարքի առաջարկութեամբ հանգանակութիւն մը կ՚սկսի ինչ ինչ պէտքերու համար. յանձախումբ մը կը կազմուի հանգանակութիւնն յառաջ մղելու համար. այս յանձնախումբն՝ փոխանակ իրեն յանձնուած գործն յառաջ տանելու՝ ափին մէջ կը պահէ պինդ արդէն հաւաքեալ դումարն, որ աննշան է ինքնին, եւ այդու իրաւունք ստացած կը համարի բացուելիք Կեդրոնական վարժարանին ծրագիրն յօրինելու եւ անկախ տեսչութիւնն վարելու՝ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով ազգային աղբիւրներներէ այս նպատակաւ գալիք հա-

Digitized by Google

տոյժերն, որովհետեւ 1300 ոսկին (մեծ բան) չէր վստահիր եղեր Ազգ. Ուս. Խորհրդոյ։ Եւ ահա նոր ինքնակոչ Ուս. Խորհուրդ մ'որ կից մը կուտայ օրինաւորին ու կը դատապարտէ զայն թուղթերու հետ միայն խաղալու։ Անդին դեռ կան կազմուածոց հոգաբարձութիւններ, պարտուց բարձման, կաթողիկոսական խնդրոյ եւ այլ բազում յանձնախմբեր, ո՞ր մէկն համրեմ։

Կարելի է՝ ըսես որ աւելի աղէկ. այս կերպով երկու վարչութիւն կ'ունենանք փոխանակ մէկի, եւ այս հարստութիւն մ'է։ Ինձ համար այս հակասութիւն է, ապօրինաւորութիւն ու խառնակութիւն է, պատասխանատուութեան սահմանադրական սկզբունքին ջնջումն է, քմահաճութեան իշխանութեան մ'սկզբնաւորումն է, անիշխանութիւն է եւ Ազգին ու բանականութեան ընտրեալին տեղ բախտին ընտրեալն անցընելու վնասակար ու աններելի դրութիւնն է, որ գործադրութեան կը դրուի դըժբախտաբար Սահմանադրութեան հաստատութենէն 23 տարի ետքն իսկ։

Գալով Նախագահական ճառին, դեռ կը մտածեմ անոր վրայ ու դեռ չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչ օգուտ կը կարծէ քաղել Ս. Նախագահն այդպիսի խօսքերէ, որոց ոչ ինք կը հաւատայ եւ ոչ ժողովն. կ'ուզեմ ակնարկել այն ընդհենդն ըսուած խօսքերուն ու այն յուսահատական եղանակին որ ճառին նկարագիրն կը կազմէ։ Ինքն իսկ կը խոստովանի թէ հազար անգամ ըսեր ու գրեր է ադոնք, եւ ի՞նչ շահ վերստին յեղյեղել։ Ո՞վ կը հաւատայ Ներսէս Սըրբազանի ապիկարութեան ու անկարողութեան, որ

Digitized by Google

ամենէն արի ու ազդեցիկ պատրիարքը ճանչցուած է։ Եւ ինչո՞ւ ըլլայ ապիկար. իւր առողջական վիճակը լաւ է, իւր միտքը՝ զօրաւոր, իւր կամեցողութիւնն ալ սաստիկ. Ազգն ալ մեծամեծս չի պահանջեր իրմէ, վասն զի գիտէ թէ որ եւ է իշխանութիւն ամենակարող չէ, ո՞ւր մնաց մեր ազգային իշխանութիւնն։ Բայց կարծես Ներսէս Սրբազան սրդողածի պէս կը խօսի Ազգ. ժողովոյ հետ. չգիտեմ ի՞նչ կայ. գէշ աղէկ՝ Ազգին ներկայացուցիչ մարմինն է որ զինքն ընտրած է եւ որուն հետ գործելու պարտական է. պէտք չէ՞ որ ձեռք ձեռքի տայ անոր հետ, քաջալերէ զայն, առաջնորդէ անոր. պէտք չէ՞ր որ բացման ատեն բացատրէր Ազգին կարօտութիւններն, ներկայէր ժողովոյն իւր յառաջիկայ աշխատութեանց նիւթն եւ իւր հայրական խնամքն ու օժանդակութիւնն խոստանար նմա, վառէր ժողովականաց սրտերն ու ժողովրդեան բեկեալ սիրտն հաստատէր՝ յոյսեր տալով ու բարուոքումներ աւետելով։ Մինչև ե՞րբ այս դառնութիւն. ո՞վ ինչ ըրած է Ս. Պատրիարքին, եւ ո՞ր պատրիարք աւելի համակրանաց ու վստահութեան ցոյցեր ընդունած է Ազգէն ու Ազգ. ժողովէն քան Ներսէս. Ներսէս չէ՛ ապիկար. ժողովրդականութիւնն զոր կը վայելէ՝ իւր մեծագոյն կարն ու զօրութիւնն է. միայն թէ ուզէ օգուտ քաղել այդ ուժէն եւ ազգային ներքին իրաց բարուոքման համար ուզէ խնդրել ժողովրդեան աջակցութիւնն քան անտարբեր հատուածներու որ բան մ'ըրած չեն ու բան մ'ալ ընելիք չունին։ Ինքն իսկ այս ցաւն չէ՞ յայտնած բազմիցս։ Թո՛ղ երեսը դարձնէ առ ժողովուրդն, թո՛ղ խօսի անոր հետ հա-

Digitized by Google

մակեր ձայնով, թո՛ղ անձամբ գլուխ կանգնելով ազգօգուտ ձեռնարկութեանց՝ պահանջէ եւ չարհամարհէ անոր լուման, եւ պիտի տեսնէ որ Վարժապետանոց, Ընծայարան, Հիւանդանոց իբրեւ դիւթութեամբ պիտի ելնեն կանգնին այդ լումաներով որ իրարու քով գալով պիտի կազմեն գումարներ որոց քով յոմանց ազգասիրաց նուիրեալ փոքր գումարներն գաճաճ պիտի երեւին։ Ինքն ամէնէն լաւ գիտէ թէ ժողովուրդն ծովու ալիքներու պէս է եւ անապատին աւազներուն պէս է. հատերը տկար են՝ բայց նոցա միութիւնն մեծազօր է։

Դ

1883 Յունիս 21

Ազնիւ ընթերցող, օրուան գրական մեծ դէպքն Օտեանի նամակն է առ Գ. Տէմիրճիպաշեան, զոր եւ Հայրենիք «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում»էն արտատպելով հրատարակեց։ Քանիներ իմ դէմս ելնելով հարցուցին ինծ «Օտեանի նամակը կարդացի՞ր», ինչպէս Լաֆոնդէն՝ յետ զԲարուք ընթեռնլոյ՝ դէմն ելնողին կը հարցնէր «Բարուք կարդացե՞ր էք»։ Օտեան եւ Տէմիրճիպաշեան. երբ այս երկու գրական անուններն իրարու քով գան՝ բնական է որ մտքերու եւ երեւակայութեանց մէջ մի այսպիսի շարժում գոյացնեն, եւ դժգոհներն ու բծախնդիրներն տեսան որ գէթ այս անգամ Գ. Գրասէրին թերթն իր անուան արժանի յօդ մը։

Digitized by Google

շարժում մ'արտադրեց։ Անիրաւ էի միթէ պարագայն Բարուքի պարագային հետ բաղդատել. ո՛չ ապաքէն Օտեան ալ իւր նշանաւոր նամակին մէջ մարդարէի դեր կ'ստանձնէ եւ ամպարիշտ — իւր բառով — անզգամ՝ մոլորեալ հոգի մը կը հրաւիրէ հաւատոյ եւ փրկութեան փարախը։ Պահ մը մոքէս անցաւ խսկ թէ արդեօք Օտեան իրաւունք կ'ուզէր տալ այն Ռուսահայոց որ զինքն կաթողիկոսական ընտրելի ներկայացնել կ'ուզէին։ Բայց միշտ բարեպաշտ եղած է նա, միշտ հրապարակած իւր հաւատքն ու միշտ նաեւ հրապարակաւ յայտնած է իւր ցաւն մեծ անձնաւորութեանց ցոյց տուած անկրօնային միտմանց մասին, առանց սակայն յուսահատելու նոցա փրկութենէն, ինչպէս ըրաւ նաեւ առ Քեաթիպեան իւր գրոյն մէջ՝ երբ յետ ողբալու նորա կուրութեան մասին՝ վերջին վայրկենին կը ցուցնէր մեզ երկնային գթութեան ցօղն որ ահա կ'իջնէր անձնասպանին ճակտին վրայ։ Հոս մեր անզգամին հետ աւելի մեղմօրէն կը խօսի. չըսեր անոր թէ «Օրհասական հօր մը սնարին վերեւ չը գտնուեցար որ երկինքը եւ հոն մեր ամենուն հայրը մատնանիշ ընէր քեզ.» ո՛չ, գիտէ թէ Տէմիրճիպաշեան բարեպաշտ մանկութիւն մ'ունեցած է, եւ գիտէ նաեւ անշուշտ որ կը փափաքի նա եկեղեցւոյ գրկին մէջ թաղուիլ սրբազան ծառի մը շուքին ու արցունքներուն տակ։ Իրաց այս վիճակին մէջ ինչո՞ւ վհատիլ եւ ինչո՞ւ զայրագին չեշտեր առնուլ, դուցէ եւ խրտչեցնել փափուկ հոգին։ Երբ մեր Գրասէրին կ'ուզես ըսել «Այս ինչ բանն եղիր, աղէկ է», ըսէ՛ «Գիտեմ որ դուն արդէն ներքնա-

Digitized by Google

պէս այս ինչ աղէկ բանն ես, միայն թէ արտաքին կերպով ալ նոյնն ըլլաս,» իսկոյն կը շահիս զայն եւ կը լսես որ կ'ըսէ, «Իրաւունք ունիս. ա՛հ, դու թերեւս քան զիս լաւագոյն կը ճանչես իմ հոգւոյս խորն, քան զիս լաւագոյն ուսումնասիրած ես իմ տարօրինա՛կ անձնաւորութիւնս, եւլն»: Կ'երեւի թէ Օտեան անոր բնաւորութեան այս կողմը խիստ լաւ գիտէ եւ ըստ այնմ կը վարուի նորա հետ՝ մանկավարժական արուեստին հմուտ վարպետի մը նման որ իր խրատներն աշակերտին բարոյական հանգամանաց կը համաձայնեցնէ: Ասոր հետ մէկտեղ դարձեալ քիչ շատ խիստ կը գտնեն յանդիմանութիւնն ու կշտամբանքն եւ լաւ մ'ականջը քաշեր է՝ կ'ըսեն: Վստահ եմ որ Օտեան երբ իւր նամակը շարադրեց՝ դեռ կարդացած չէր Գրական եւ Իմաստասիրական շարժման Ե. տետրն, վասն զի եթէ կարդացած ըլլար՝ պիտի տեսնէր որ իւր չարաճճի աշակերտին ամպարշտութիւնը կեղծ է եղեր, նման այն տղայոց կատակին որ պատուհանին առջեւ երթալով ու կէս մը վար դէպ ի փողոց ծռելով կ'ըսեն իրենց մօր, «Մայրի՛կ, մայրիկ, նայէ, պատուհանէն վար կը նետեմ կոր ինքզինքս», ու երբ խեղճ մայրն կը յուզի ու կ'աճապարէ յօգնութիւն՝ կ'սկսին ֆան-ֆան խնդալ: Այսպիսի խաղեր ունի Տէմիրճիպաշեան. մերթ ձեռքով երեսը ծածկելով կ'սկսի ողբագին ձայնել, եւ ահա վայրիկ մի յետոյ ձեռքը վար կ'առնու եւ կը տեսնես որ անուշ անուշ կը խնդայ ու աչքերուն մէջ արցունքի կաթիլ մ'անգամ չկայ. այս կատակներն թերեւս մասամբ ալ իր ընթերցուհեաց համար կ'ընէ, որք միշտ իր

Digitized by Google

աչքին առջեւն են եւ որոց փափուկ սրտերը վրդովելէ տեսակ մը հաճոյք կ'զգայ, կարծես: Բայց թող գիտնայ որ մենք ա՛լ չենք խաբուիր, քանի որ ինքն իսկ յանձն կ'առնու իմացնել մեզ թէ «Փիլոպիպզըմին հակասութիւններն յաճախ կամաւոր են». Տես Դ. տետր, երես 77: Ազնիւ ընթերցող, գուցէ այս կամաւոր բառը քիչ մը տարօրինակ քեզ թուի, բայց գրուած է այս, կրնաս ստուգել, եթէ տեսած չես: Տէմիրճիպաշեան կամաւոր հակասութիւններ կ'ընէ եղեր, եւ ինձ այս լուրջ դեր մը չերեւիր: Գիտեմ որ երբ Պր. Ադամեան տեսարանին վրայ այսօր ծեր մ'է կեանքէն դժգոհ՝ բայց գերեզմանէն վախցող, վաղը երիտասարդ մը մահուանէ անվախ՝ բայց կեանքի սիրահար, այսօր բարեպաշտ հաւատացեալ մը խորանին աստիճաններուն վրայ ի ծունր, վաղը սրբազան բագիններու աւերիչ ուրացող մը, այսօր քնքոյշ փափկազգած հոգի մ'որ մրջիւնին վրայ կոխել ու ծաղկի հարուած մ'իսկ տալ խիղճ կ'ընէ, վաղը չարամիտ անգութ խնդացող մ'որ սուր ակռաներով կը խածնէ, այսօր տխրասէր՝ վաղը ցնծասէր, այսօր համակ ոգի՝ վաղը համակ նիւթ, գիտեմ որ իր այս հակասութիւններն կամաւոր են, դերասան է նա. չեմ զայթակղիր, չեմ դատապարտեր, իր արուեստն է. իւր գործն է մերկանալ իւր յատուկ անձնաւորութիւնն ու փոխ առ փոխ զգենուլ այլ եւ այլ անձնաւորութիւններ որք կը պատին աշխարհի մէջ՝ ներկայելու համար զայնս մեր աչքին իրենց առաւելութեանց կամ թերութեանց մէջ: Զեմ դատապարտեր նաեւ դերասան չեղող մարդոց հակասութիւններն՝ երբ ակամայ են,

Digitized by Google

եւ այս ակամայ հակասութիւններէն ամէնքս ալ քիչ շատ ունինք, արդիւնք է այն մեր հոգեբանական կազմութեան եւ այլ եւ այլ հակընդդէմ կրից, սրտին ու մտքին փոխ առ փոխ տարած յաղթութիւններուն, երբ մերթ մին դէպ ի հաճոյն կը տանի զմեզ՝ միւսն դէպ օգտակարն, մին դէպ իրականն՝ միւսն դէպ ի տեսլականն, մին դէպ ի մեր անձն՝ միւսն դէպ ի մարդկութիւն. մարդուն խօսքերն ու գործերն կրնան մերթ հակասական ըլլալ՝ երբ հոգեկան տարբեր տրամադրութեանց տակ կը խօսի ու կը գործէ, թէեւ դարձեալ մէն մի անհատի վրայ այդ տրամադրութիւններէն այս կամ այն զօրաւորագոյն է, կիրքերէն սոքա կամ նոքա աւելի բուռն են, միտքն է յաղթող աւելի կամ սիրտը, ու այսպէս կ'որոշուի մարդոց նկարագիրն (caractère)։ Բանաստեղծք ի բնէ լինելով աւելի զգացկան, աւելի երեւակայող, աւելի դիւրայոյզ, առաւել ենթակայ են անտարակոյս նմանօրինակ հակասութեանց, բայց դարձեալ իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ նկարագիրն, իւր բնաւորութեան որոշիչ ու տիրող գծերն. Լամարդին կրնայ հայհոյել մի օր, բայց օրհներգու մ'է միշտ. Պայրըն կրնայ պաշտել մի օր բայց իւր սովորական դիրքն երկնից դէմ ապստամբողի դիրքն է, եւ սոցա ու սոյնպիսեաց հակասութիւնքն են ինչ որ կայ ամէնէն աւելի ակամայ, անխորհուրդ։ Բայց երբ գրագէտ մ'ինձ ելնէ ըսէ թէ կամաւոր կերպով կ'երեւի իւր ընթերցողաց (եւ ընթերցուհեաց) մերթ հաւատացեալ մերթ անհաւատ, մերթ դրական մերթ իտէական, մերթ նիւթական մերթ հոգեկան, մերթ

Digitized by Google

գրաբարեան մերթ աշխարհաբարեան, մերթ հրեշ-
տակ մերթ դեւ, մերթ սեւ մերթ ճերմակ, այն
ատեն կը գայթակղիմ իւր վրայ, կը տարակուսիմ
իւր լըջութեան ու անկեղծութեան վրայ եւ կ՚ը-
սեմ իրեն. «Պարոն, խիստ յաջողակ կերպով կը կա-
տարէք այդ պաշտօնը, միայն թէ այդ այն պաշ-
տօնը չէ զոր յանձն առած էք հրապարակի մէջ,
եւ ձեր բեմը բնտռելու ատեն խաբուեր էք. Թա-
տերական բեմն է ձեր տեղը, հոն կրնաք կորզել
ծափահարութիւններ որք պիտի գլացուէին ձեզ
աստ:» Գրագէտ մը հրապարակի մէջ պարտի երե-
ւիլ ինչ որ է, պարզել ինչ որ ճշմարտութիւն կը
հաւատայ, պնդել այն սկզբանց վրայ որոց համոզ-
ուած է, ունենալ մի դրօշ, ներկայացնել մի գա-
ղափար, քարոզել զայն խանդով աւիւնով, թէպէտ
եւ սխալի, թէպէտ եւ մոլորի, վասն զի ճշմար-
տութիւնն այն ատեն կրնայ երեւան գալ երբ ամէն
հոգի կը մերկանայ անկեղծ ինչ որ կայ իւր մէջ;
թէեւ այդու վիրաւորէ շատեր որք հաւատակից
չեն իրեն, թէեւ այդու լքուի Սրբութիւններէ կամ
գիտուններէ, անհաճոյ լինի գեղեցիկ կամ տգեղ
սեռին: Ամէն տիրող ծառայել, ամէն կուռքի եր-
կըրպագել, Որմզդին ու Արհմնին առջեւ միանգա-
մայն խունկ ծխել՝ ոչինչ ընել, ոչինչ չինել է. եւ
ո՞չ ապաքէն այն հինօրեայ բազմաստուածեան ժո-
ղովրդոց հոգեկան տխուր վիճակը ցոյց կուտայ որք
կը չոյէին թէ՛ բարի եւ թէ՛ չար էութիւններն՝ ա-
ռաջիններէն յուսալով ու վերջիններէն վախնալով:
Հրապարակագիր մը պարտի իւր համոզմանց արու-
թիւնն ունենալ, եթէ կ՚ուզէ հանրութեան ծառա-

Digitized by Google

յել, ապա թէ ոչ մի անօգուտ ու վաղանցիկ ձայն է որ ոչինչ ներգործութիւն կրնայ յառաջ բերել իւր ընթերցողաց մտաց ու սրտին վրայ, եւ իւր բարբառք որչափ քաղցրալուր ալ ըլլին՝ ընդհուպ կը ցնդին ու կ'անհետին միջոցին մէջ։

Բայց թերեւս ըսէ մեզ Գ. Տէմիրճիպաշեան թէ ինք littérature կ'ընէ, թէ գաղափարք անտարբեր են իրեն համար, թէ fond ը կ'անտեսէ forme ը միայն տեսնելու համար, թէ իր գրածներն իբրեւ իմաստասիրութիւն պէտք չէ կարդալ այլ իբրեւ գըրական հատուածներ, թէ բաժակին պէտք է նայիլ մանաւանդ քան ըմպելւոյն զոր կը մատուցանէ մեզ անով, եւ կը հրաւիրէ զմեզ դիտելու իւր պերճ պարբերութիւններն, նոցա ներդաշնակ ձեւուածքն ու կտրուածքը, իւր համայանգ նախադասութիւններն, «իւր աղու բառերն ու նուագաւոր ոճն»։ Ըսէ թերեւս մեզ թէ ինք գաղափարներն կ'առնու իբրեւ յատակ մը սփռելու համար անդ իւր խայտաբղէտ ոճոյն շլացուցիչ գեղեցկութիւններն, իբրեւ շրջանակ մ'անցընելու համար նորա մէջ այն շողշողուն նկարն զոր իւր ատտիկեան գեղասէր ճաշակն, հնարագէտ միտքն ու փառփռուն երեւակայութիւնն յօրինած են գոյնզգոյն բառերով ու գեղազան պարբերութիւններով, եւ ցոյց տայ մեզ Հայ լեզուի «քճքճեալ ծիրանւոյն» պատառներն որոց վրայ կ'սքանչանայ Օտեան իւր դրուածոց մէջ։ Այն ատեն դարձեալ, յայտնելով հանդերձ իւր գրական տաղանդին ու ճարտար գրչին համար իմ համակրանքս — թէ եւ իւր յանդերուն ու կրկնութեանցն համակիր չեմ բնաւ — կ'ըսեմ թէ սուգիւ կը գը-

Digitized by Google

նահատեմ ձեւոյ առաւելութիւնքն , բայց երբ անձնաւորութիւն մը չապրիր այդ ձեւին տակ՝ անկենդան մարմին մ'է թէ եւ լինի գեղեցիկ. գրագէտին հոգին պարտի երեւիլ անդ , եւ ոճն պարտի ըլլալ թափանցիկ շղարշ մի ձգուած նորա վրայ զայն գեղեցկացնելու համար միայն. գրողն առաքեալ մ'է գաղափարի , հաւատք մ'իր սրտին , մտածում մ'իր գլխուն մէջ՝ կուգայ նա խօսիլ իւր դարուն , եւ քաղաքակրթութեան ու ճշմարտութեան շէնքին բարձրացման իւր գործակցութիւնն նուիրել. այս գործակցութիւնն կը լինի ի ձեռն անկեղծ համոզմանց , սկզբանց , զորս թէ կարենայ նաեւ ներկայել մի հրապուրալի ոճով՝ կատարած է իւր պաշտօն ու իւր հետքն անջնջելի է ի մէջ ամենայն հետոց որք դրոշմուեցան երկրի վրայ ։ Նոյն իսկ ոճոյ զօրութիւնն ո՞չ ապաքէն խորին համոզումէ , ներքին հզօր հաւատքէ կը ծնանի. ոչ ոք աւելի ազդու կը խօսի քան մարգարէն , քան առաքեալն ։ Պերճախօսութեան եւ նոյն իսկ՝ ըստ Լամարդինի՝ հանճարոյ աղբիւրն զգացումն է , եւ համոզումն է որ զգացման կը հաղորդէ աւիւնի կրակն ու հոգիները ցնցող ելեկտրական զօրութիւնն ։ Հետեւաբար այն հոգիներն որ մերթ յայս կը հակին եւ մերթ յայն , որք կը տարուբերին հակառակամարտ կարծեաց ու վարդապետութեանց մէջտեղ , հաւասարակշռութենէ զուրկ երերակոծ հոգիներն չունին ուժեղ ու ջղուտ ոճ , ոճ մ'որուն ապրիլն իմանաս , որուն կենսաջերմ շունչն զգաս՝ որպէս կ'զգաս մատներուդ տակ կենդանւոյ մը մարմնոյն ջերմութիւնն ու սրտին բաբախումն ։

Digitized by Google

Պ. Տէմիրճիպաշեան, իբրեւ հրապարակագիր այսինքն ինքզինք ժողովրդեան լուսաւորութեան նուիրող մի անձ, պարտի մէկդի թողուլ իւր հակասութիւններն, քանի որ բարեբախտաբար, կամաւոր են նոքա, պարզել անկեղծօրէն իւր դաւանանքներ եւ սկզբունքներ, ցուցնել մեզ իւր ճշմարիտ երեսն եւ, ըստ իւր կերպի ջանալ ծառայել մտքերու մշակման: Պէտք չէ որ փոյթ ընէ թէ իւր լքած գաղափարներն գուցէ զրկուին ջատագովներէ. լաւ եւս՝ եթէ զանոնք ճշմարտութիւն չի հաւատար ինք. բայց աշխարհի մէջ ամէն գաղափար իր ներկայացուցիչն ունի. ցաւելու բան մը չկայ եթէ նոյն իսկ կարծէ թէ լքեալ սկզբունքներն այլուր իրեն չափ պերճախօս՝ կամ բանաստեղծ պաշտպանի չկարենան պատահիլ: Անհեթեթն է ջանալ կամաւ եւ գիտութեամբ արձագանգ ըլլալ հին ու նոր, յառաջադէմ ու յետնեալ, սուրբ ու անսուրբ սկզբունքներու եւ խաղալ այն ոգիներու հետ որք իրենց միամտութեան մէջ լոյս կ'սպասեն մենէ: Թող վստահ ըլլայ Պ. Տէմիրճիպաշեան, իւր ոճն իսկ պիտի շահի իւր նոր ընթացքէն, եւ համոզումն ու անկեղծութիւնն պիտի բերեն նոր կեանք իւր գրուածոց մէջ որք այնուհետեւ պիտի կրնան իսկ արհամարհել սին զարդերն ու բացատրութեան կնային հոպոտանքն ու նազանքն:

Ե

1883 Յուլիս 31

Սիրելի ընթերցող, տաքերը կ'անցնին կամաց կամաց բայց Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ գլուխ-

Digitized by Google

ներն հետզհետէ կ՚սկսին տաքնալ, եւ երբ ձմեռը գայ՝ նոյն իսկ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն սառուներին ու պաղութեան մէջ գլուխներու ջերմութեան աստիճանն քառասունը պիտի անցնի։ Այս չափազանց տաքութիւնն անշուշտ տաղնապ մը ցայց կուտայ, մանաւան վտանգ մը կը գուժէ. ըստ բժշկաց երբ մարդկային մարմնոյն ջերմութիւնն 40°—41° ի ելնէ՝ մահառիթ կը լինի։ Ուրեմն Ազգ. ժողովոյ տարապայման տենդն ալ մահ մը կը գուշակէ, եւ այդ մահը կ՚երեւի թէ Վարչութեան է, որոյ յապաղումներն ի պատասխանատուութիւն երեսփոխանաց զայրոյթը կը գրգռեն եւ դիւրավառ գլուխները կրակ կը դարձնեն։ Ի՞նչ. Վարչութիւնն չպատասխանէ՞ Երեսփոխանական Ժողովոյ հարցումներուն եւ անոր քթին խնդա՞յ, վեց ամիս պայմանաժամ խնդրելով նոյն իսկ այնպիսի հարցերու մասին որոց առարկային նկատմամբ՝ ըստ պատասխանին՝ հարկ է անմիջական տնօրինութիւններ ընել։ Այս ստուգիւ աններելի է. մանաւան արժանի է Վարչութիւնն. ի մահ, ի մահ. եւ շատ հաւանական է որ Վարչութեան դատաւորներն անոր մահուան վճիռն արտասանեն քիչ օրէն։ Ի՞նչ. գործ չկայ, պատասխա՞ն ալ չկայ. գոնէ բարեհաճէին «բան մը չենք ըներ կոր» ըսել, եւ մենք գոհ պիտի լինէինք. բայց այսպէս մարդու տեղ չդնել երեսփոխաններն ու քաղաքավար պատասխանի մ՚ալ արժանի չհամարիլ պատշաճութեան ամէն սահմաններէն դուրս կը խուսափի ու այն ատեն նաեւ երեսփոխանաց ամէնէն կարմիրին, Սուրէնեան էֆէնտիի, բերնէն դուրս կը խուսափի,

Digitized by Google

ինչ կ՚ըսեմ, կը պոռթկայ իւր ամէնէն հրաշէկ ճառերէն մին որ իբրեւ բոցավառ ռումբ մը կ՚երթայ թայ պայթիլ Վարչութեան գլխոյն վրայ։ Գէթ, ի բացակայութեան գործոց, Վարչութիւն եւ Երեսփոխանութիւն դէմ առ դէմ նստած իրարու հետ խօսակցէին, ինչպէս շուկայէն անցած ատենդ կը տեսնես որ բան գործ չունեցող խանութպաններն դիմացէ դիմաց կը խօսակցին ու գոնէ այնու կը մոռնան իրաց յուռի ընթացքն, իրենց աղքատութիւնն, ընտանեաց խեղճութիւնն, ու խօսքի առուտուրով վաճառաց առուտուրի բացակայութեան վրայ կը մխիթարուին։ Բայց այսպիսի հարց ու պատասխանէ մ՚ի՞նչ պիտի հետեւի՝ զայն բնաւ չենք խորհիր։ Արդէն գիտենք թէ Վարչութիւն ըսածնիս ալ անուանական բան մ՚է, որու տրամադրութեան տակ ո՛ր եւ է ոյժ մը չկայ, կ՚ուզեմ ըսել նիւթական ոյժ, վասն զի ունեցածնիս ալ հոս ու հոն ցրուած է ու կը գտնուի սա ու նա մարմնոյն, աս ու ան էֆէնտիին տրամադրութեան ու մտահաճութեան ներքեւ։ Ի՞նչ ընէ այսպիսի Վարչութիւն մը։ Եթէ ուշադրութիւն ընենք, մեր հարցումներն ո՛չ այնքան իւր յատուկ գործունէութեան կը վերաբերին որքան տարբեր մարմնոց․ Ինչո՞ւ Մովելոց Յանձնախումբն Շատախու համար քուէարկեալ գու՞մարն չէ վճարած․ ինչո՞ւ համար Կաթողիկոսական Յանձնախումբն Վարչութեան հետ խառն նիստ չէ ըրած եւլն․ եւլն․ առաջարկեալ հարցմանց մեծ մասն կը նմանի ասոնց, թէեւ անշուշտ ուղղակի Վարչութեան ձեռնհասութեան վերաբերեալ խնդիրներ եւս կան։ Կը տեսնուի այս

Digitized by Google

հարցումներէն որ Վարչութեան տեսակ մը հսկողի դեր տուած եմք ի վերայ գործող մարմնոց, որք սակայն սորա հսկողութեան իրաւունքն չեն ուզեր ճանչել ։ Իրաց այս վիճակին մէջ անտարակոյս Վարչութիւնն շատ խնդրոց մասին չէ կարող գոհացուցիչ պատասխաններ բերել, եւ մեք յաճախ յանիրաւի կը զայրանանք իրեն դէմ։ Եթէ չեմ սխալիր, վեց նիստէ ի վեր բացուած է Ազգ. Ժողովոյ նոր նստաշրջանն, եւ նա դեռ հիմնական խնդիր մը ձեռք չառաւ. ի՞նչ կ'ըսեմ, նա դեռ նախագիծ մը չունի իւր առջեւ այն խնդրոց որովք առաջադրած է զբաղիլ այս տարի։ «Օր աւուր բղխէ զբան». երեսփոխան ես, նստի կ'երթաս, բայց ստուգապէս չգիտես թէ ի՞նչ խնդիրներ պիտի գրաւեն Ժողովոյն ժամերն ու ի՞նչ նիւթոց վրայ պիտի կոչուիս խօսիլ։ Օրակարգ մը կայ թէեւ, բայց այդ առերեւոյթ բան մ'է, իբրեւ ձեւ եղած միայն, վասն զի ի ժողով գումարուելու համար հարկ է որ առիթ մ'ունենանք եւ օրակարգին մէջ բան մը նշանակուած լինի, թէեւ այդ նշանակուածն ալ դարձեալ նախորդ նստին մէջ յանակնկալս ծնունդ առած խնդիր մ'է։ Սակայն այդ ալ կը յետաձգուի, եւ ահա նոր հարցումներ, նոր հարցապնդումներ, որք Ժողովոյն աս ու ան անկիւնէն կը ծնին եւ արուեստական հրոյ անիւի մը դպչող կայծին նման իսկոյն կը բորբոքեն Ժողովն ու զայն ժամերով կը հոլովեն կայծեր՝ շաչիւններ ու ճայթիւններ արձակել տալով անընդհատ, մինչեւ որ օդին մէջ սպառին ու մարին խօսքի փամփուշտներն ու ցրուին Ժողովականք, մի քանիներն խիստ հպարտ ու փքացուցոյց այն Փիլիպպեաններուն

Digitized by Google

վրայ որովք գոռացուցին Ժողովատեղւոյն կամարներն ու սարսեցուցին ... կախաձոյ կանթեղներն ։ Իրաց անկանոն ընթացքին պատճառն այս կամ այն Վարչութիւնն չէ ըստ իս կամ գէթ դեռ այնպէս համարելու պատճառ մը չունինք, քանի որ մեր հիմը խախուտ է, քանի որ դեռ կանոնաւոր պիւճէ մը չենք քուէարկած, քանի որ մեր Վարչութեան ձեւն անորոշ ու տարտամ է դեռ ու քանի որ բուն Վարչութիւնը մեր մէջ բազմագլուխ ճիւաղի մը կը նմանի ։ Հիմնական բարեկարգութիւն պէտք է նախ կեդրոնին մէջ եւ յետոյ նորա օրինակին համեմատ ճիւղերուն մէջ ։ Պէտք է որ որոշուին ու գծուին Երեսփոխանական Ժողովոյն, Ազգ. Վարչութեան եւ Օժանդակ Խորհուրդներուն իրաւասութեան սահմաններն, պաշտամանց բնութիւնն, առնչութեանց եղանակն, օրինաց գործադրութիւնն ապահովող պայմաններն ու Իշխանութեան տրամադրութեան տակ դրուին հասութի որոշ աղբիւրներ, եւ պէտք է որ Վարչութիւնն լինի իրօք վարչութիւն ու անկէ դուրս մնացող անհատներն ալ, ինչ եւ լինին, յարգեն զայն, վստահին անոր եւ հնազանդին ։ Ցորչափ այս քաոսին մէջ մնան խռերն, ի զուր Ազգ. Ժողովն պիտի բարդէ հարցում հարցումի վրայ. ոչինչ պիտի արտադրի այդ հարցմանց նկատմամբ պահուած լռութենէն կամ տրուած պատասխաններէն ։ Երեսփոխանական Ժողովն պարտի պահ մ'ամփոփել ինքզինք, լրջութեամբ քննել իրաց ընդհանուր կացութիւնն, բարւոք վարչութիւն մ'ու կանոնաւոր ընթացք մ'ստանալու համար մեր ունեցած կարօտութիւններն ուսումնասիրել եւ հիմնական

Digitized by Google

խնդիրներու բռնկում մը չինելով սկսիլ մէկիկ մէկիկ զանոնք լուծելու աշխատիլ, մէկդի թողլով առ այժմ այնպիսի հարցեր որք կը վերաբերին ներկայ անկերպարան վիճակին հետեւանաց եւ ոչ պատճառներուն։ Թող զբաղի Վարչութեան կազմակերպութեան, ելեւմտից հաւասարակշռութեան, դըպրոցաց կարգադրութեան, Եկեղեցականութեան բարեկարգութեան, Հայրապետական աթոռոց իրենց մէջ ու Ժողովրդեան հետ յարաբերութեանց, վանօրէից արդիւնաւորութեան, դատարանաց օրինաւորութեան, գաւառայնոց տնտեսական անհախանձելի վիճակին բարւոքման ու պանդխտութեան արգելման խնդիրներով. մեծ ու հիմնական խնդիրներ որոց անմիջական կերպով պարտի ուշադրութիւն դարձնել Երեսփոխանութիւնն՝ չարիքն իր աղբիւրին մէջ դարմանել ջանալով որչափ հնար է, ու չնմանիլ այն ագէտ բժշկին որ փոյթ չըներ գիտնալ ախտին բնութիւնն ու կ՚անցընէ ժամանակն անհետել ջանալով ախտանիշերն որք կը նորոգին անվրէպ ու անդուլ՝ քանի որ արմատն կենդանի է։ Թող յատուկ Յանձնախումբ մը կազմէ որ պաշտօն ունենայ հիմնական ու անհրաժեշտ խնդրոց ցանկ մը պատրաստել ու անոնց մասին ծրագրեր յօրինելով հետզհետէ բերել Ժողովին։ Ինձ կը թուի թէ այն ատեն Երեսփոխանական Ժողովն կը մտնէ իւր ճշմարիտ օրէնսդրական պաշտօնի շրջանակին մէջ ու կ՚սկսի ըստ կարի առաւել արդիւնաւոր ըլլալ իւր նիստերն։

Մինչ անդին Երեսփոխանական Ժողովն քիթ պոչ կ՚ընէ Վարչութեան ու ինքզինք անկէ արհամար-

Digitized by Google

Հեալ անտեսեալ նկատելով կը զայրանայ, որուընդ-
դոյսր ճառեր կ'արձակէ նորա դէմ, ատղին սեռ
մ'ուրիշ սեռի մը դէմ նոյն բանը կ'ընէ եւ՝ իբր ար-
դիւնք իւր սրտնեղութեան՝ գրական բողոք մը կը
նետէ հրապարակի վրայ որ ամենուն ուշն ու ու-
րուշը կը գրաւէ։ Ընթերցող բարեկամ, մակաբերե-
ցիր անշուշտ որ խօսքս Տիկին Տիւսաբի հրատարա-
կած Մայտային վրայ է։ Այս մեր մէջ նորանշան
երկի մասին անտարակոյս այս օրերէն մին քննա-
դատութիւն մը պիտի կարդաս Երկրագունտին մէջ,
բայց ներելի է մեզ յառաջ քան զայն խօսիլ անոր
վրայ կամ անոր առթիւ։ Արդէն ամենուն բերանն
է ան. ո՞ւր չի խօսուիր նորա վրայ. տանց մէջ, ճե-
մելեաց վրայ, շոգենաւուց մէջ օրուան խօսքի ա-
ռաջին նիւթն է, ու մի միակ գործ քանի՛ կարգ
մարդեր հետաքրքրած է. գրագէտները, փիլիսո-
փաները, ամուսինները, կիները հետաքրքրուած են
առանձին առանձին տեսակէտներով։ Այս ինչ գրա-
գէտն հիացման անկեղծ աղաղակ մը կ'արձակէ,
միւսն իւր այրական հպարտութեան մէջ ինքզինք
նուաստացեալ կ'զգայ կնոջ մը գերազանցութեամբն
եւ իւր այր սրով եւ մեծագոյն գրագէտի համբաւն
պինդ պահելու համար չհաւնելիք կ'ընէ, առ ա-
ռաւելն «իբրեւ կին բաւական աղէկ է գրեր» կըսէ.
մինչդեռ իրեն, որ այր է, տարիներով դաս կրնայ
տալ Մայտայի հեղինակուհին։ Ամուսիններն իրար
կ'անցնին, կը կարծեն թէ իրենց կանանց սիրտն
իրենցմէ կը խուսափի, եւ նոյն իսկ ամէն երեկոյ
տուն դառնալու առեն մի քիչ երկիւղ ունին թէ
մի՛ գուցէ վանդակէն փախած ըլլայ աղաւնին, եւ

Digitized by Google

երբ զայն հոն կը տեսնեն՝ լայն շունչ մը կ՚առնուն․ բայց մէկ կասկածին ուրիշ կասկած մը կը յաջորդէ․ աղաւնին վանդակին մէջն է իրաւ, բայց սէրը աղաւնիին մէ՞ջն է․ վանդակին մէջ վանդակ մ՚ալ կայ, այն է սիրտն․ արդեօք հոն բանտուած թռչունն հո՞ն է տակաւին, այսինքն կնոջ սէրն․ դժբախտութիւնն այս է որ վանդակին պարունակութիւնն քիչ մը դժուար է ստուգել ու անկէ փախչիլն ալ շատ դիւրին։ « Ո՛հ, անիծեա՛լ գիրք, կը գոչէ խեղճ ամուսինն կուրօվի, դու որ եկար սրտիս հանգիստը խըռովել....։» Ու զգուշութեամբ կը պրպտէ կնոջ գրեանն, մի՛ գուցէ հոն ըլլայ գարշելի գիրքն, սատանան որ գրքի կերպարանքի տակ ելեր է փորձել ու մոլորեցնել Եւաներն, ինչ՞ որ աւելի հաւանական ու դիւրին է քան թէ օձի կերպարանքի տակ, վասնզի գիրքն իրօք կը խօսի։ Կանանց կացութիւնն զարմանալի է այս գրքին առջեւ․ եթէ չհաւնին՝ իրաւունք պիտի տան իւրեանց ամուսնոց բռնութեանցն ու անուղղակի քաջալերութիւն մը զանոնք սաստկացնելու․ եթէ հաւնին՝ ընդունած պիտի ըլլան որ կին մ՚որ իրենց եւէն տարբեր մէկն է՝ աղէկ բան մ՚ըրեր, գրական երկ մ՚արտադրեր է որու իրենք անկարող են, ունի արժանիք մ՚որ իրենց կը պակսի, եւ զա՛յս խոստովանիլ իրենց անձին դէմ անիրաւել է։ Վարպետորդիներն սակայն հնարք մը գտած են միանգամայն հաւնելու ու չհաւնելու․ « Ըստ նիւթոյն ճշմարիտ է, բայց ըստ կերպին անտանելի։» Եւ ստուգիւ անտանելի մանաւանդ կարգ մը կանանց համար որք չեն կրնար ներել բնաւ որ իրենց սեռէն մէկն այն-

Digitized by Google

քան աղուոր բան մը գրած լինի, վիպասան ըլլայ, իմաստասէր հաչակուի, իբրեւ հեղինակ գովաբանուի, մինչդեռ իրենց, որ յաւակնութիւն ունին նմանօրինակ տիտղոսի, խօսքն անգամ չըլլար։ Bas-bleuներու զայրոյթը կը չարժէ Տիկին Տիւսաբի գործն։ Եւ անոնցմէ ունինք, թէեւ հրապարակի վրայ շատ չեն երեւիր այս վերջի ատենները։ Հապա ինչ ըսենք անոնց համար որք bas-bleu ալ չեն ու յաւակնութիւնն ունին գրագէտի անունին, որ ուրիշին գրածին տակ կ'ստորագրեն ու կը հրատարակեն, կարծելով թէ որ եւ է գրուած սիրային սուտ խոստովանութիւն մ'է որու տակ կրնան միշտ ստորագրել անխիղճ։ Չեմ ուզեր այժմ խօսիլ այս մատենին գրական ու իմաստասիրական արժէքին վրայ որ մեծ է, բայց կը տեսնեմ թէ ինչ վլվլուկներ կը հանէ ու պիտի հանէ ընտանեաց մէջ, ինչ յեղաշրջումներ մտքերու ու տուներու ու սրտերու մէջ։ Ամենէն ազատասէրն պիտի զայրանայ լսելով որ կին մը կը յանդգնի հաստատել թէ կինն ալ սիրտ՝ միտք ու կամք ունի եւ իրաւունք նոյն ներշնչութեանց հետեւելու, եւ ամենէն աղքատամիտ կինն ալ պիտի փութայ գրիչ ձեռք առնուլ իր հրապուրանաց վրայ յաւելլու համար գրագիտի անուան փայլն, կարծելով թէ այդ գրիչն այնքան դիւրին է ունենալ որքան փետուր մ'իւր գլխարկին վրայ. եւ զաւակ ունենալու անփոյթ կինն իսկ պիտի չկրնայ զլանալ իրեն մտաւոր ծնունդ մը։ Եւ շատ կը վախնամ որ հրապարակը ողողուի վարսագեղ հեղինակներով ու անպեխ փիլիսոփաներով, որք գոնէ իրենք ստորագրած պիտի ըլլան այն գրուածներն

Digitized by Google

որոց տակ պիտի փայլին իրենց անուններն ։ Գուցէ եւ Ֆիլալմենիդներ եւ Պէկլիզներ անտեսեն ընտանեկան պարտքերն ու սպասներն , քերականութեամբ ու հռետորութեամբ զբաղին աւելի քան կարօղ ու խոհանոցով, վէպ մը կցկցելու նային քան տղուն պատռած հագուստը կարկատելու , իրենց երեւակայութիւնը վառելու համար վառարանը թողուն մարիլ, Դրիսօղեններու ելնեն տալ իրենց աղջիկներն ։ Սոքա կրնան պատահիլ ու անխուսափելի անտեղութիւններն են աղէկ բաներու ։ Խնդիրն այս է թէ Հայ տիկին մը իմաստասիրական վէպ մը գրեր է ու լուրջ խնդիրներ կը յուզէ հաճելի ձեւի մը տակ ու հրապուրալի ոճով ։ Ա՞յս պատիւ մ'է Տիկնոջ ու Հայ ազգին , որու մէջ այնքան հազուադիւտ են ճշմարիտ գրագիտուհիներն · Սդալներ , Ժորժ-Սաններ , Սուէչիններ ։ Գրգիռ մ'է նաեւ անոնց որք կարողութիւն ունին երեւելու հրապարակի վրայ , թերեւս եւ ժամանակ , բայց որք յետ ամուսնութեան կը թաղուին բոլորովին ընտանեկան կենաց մէջ ու ալ ձայն ձուն չեն հաներ ։ Զորօրինակ ո՞ւր է արդեօք Անահիտ , ի՞նչ կ'ընէ , նա կը գրէր մերթ եւ մեք տեսած էինք իր վրայ ճշմարիտ գրագիտուհւոյ մը խմորն · կ'երգէր ու կը ճառէր · Հիմէն արդեօք կ'ատէ՞ Մուսայներն ։ Տիկ · Տիւսաբ գործնականապէս հակառակն կը հաստատէ ։ Պէտք եւ օգտակար է որ լաւ գրող կիներ լինին որք իրենց տեսակէտով խառնեն ընկերային խնդիրներն , մերկանան իրենց խոհերն ու զգացումներն ու այսպէս նպաստեն այս խնդրոց լաւագոյն լուծման՝ երկուստեք լսելով կարծիքներն ։ Բաց աստի , գրակա-

Digitized by Google

նութիւն մ՚որ մի եւ եթ սեռի արդիւնք է՝ կատարեալ գրականութի՞ւն է եւ կը պատկերացնէ՞ ժամանակի մ՚ոգին իւր բոլոր կողմերով· եթէ կինէր չգրեն ու իբրեւ ներկայացուցիչ իրենց սեռին՝ չհաղորդեն մեզ սորա մտածումներն ու սորա սրտին յոյզերն ու տպաւորութիւնքն, կրնա՞նք կատարելապէս ճանչել ժամանակ մ՚ու մարդկութեան երկու մեծ մասերն իւրեանց ճշմարիտ յարաբերութեանց մէջ տեսնել· եւ ի՞նչ գրագիտական գեղեցկութիւններ կան որք իգական գրչի մը տակ միայն կրնան երեւան գալ եւ յորոց զուրկ է գրականութիւն մ՚որ իւր մշակներուն մէջ կին չունի։

Լաւ գրադիտուհիներ պիտի ունենանք անշուշտ հետզհետէ երբ Մէզպուրեան վարժարանի նման վարժարաններէ ելնեն ուսեալ օրիորդներ, ինչպէս ելան մի քանիներ այս տարի։ Ուսումնաւարտներուն ճառերն գեղեցիկ էին եւ կը ցուցնէին մտածելու եւ բացատրելու բաւական կարողութիւն։ Այս հանդէս շատ սրտագրաւ էր եւ յուսատու ապագային համար, ինչպէս նաեւ այլ ամէն դպրոցական հանդէսներն, որոց մի քանին իրենց փայլին մի մասն կը պարտէին Սրբազան Պատրիարքի ներկայութեան։ Դժբախտաբար կարելի չեղաւ ցարդ պարզել սա կէտ թէ Ազգապետին ներկայութեան փայլն երաժշտական գործւոյ բացակայութիւնն կը դարմանէ՞ բոլորովին, զի Գատըգիւղցւոց դպրոցական հանդէսն կը կատարուէր Թատրոնի մէջ ուր աշխարհական նուագարան մը, որպիսի է դաշնակն, կրնար համարձակիլ լսեցնել իւր ձայնն, եւ զի Խասգիւղի մէջ ալ Ընթերցասէր ընկերութեան երաժշտաց խումբն

Digitized by Google

եթէ ոչ Եկեղեցւոյ պատերէն ներս գէթ դրանն առջեւ հնչեցուց իւր պղնձեայ գործիներն։ Սա յայտնի է որ ուրիշ Պատրիարքի մը — այն է Եսայի Սըրբազանին — ներկայութիւնն բնաւ չը կրցաւ դարմանել Հայկական Կրթարանի հանդիսին ցրտութիւնն որ արդիւնք էր երաժշտական գործւոյ ու ծափերու բացակայութեան՝ ըստ հրահանգի Կրօնական սրբամաքուր ժողովոյ։ Բայց տարօրինակ բան. Կրօն. ժողովն ծափահարութիւնն իսկ կ՚արգելու իբրեւ աշխարհային ցոյց մ՚ուրախութեան ու անվայել սրբավայրին վեհութեան, եւ այս արգելք ի գործ կը դրուի այսօր ճշդիւ յՕրթագիւղ, մինչդեռ ի Խասգիւղ Ս. Պատրիարք Հօր ու Կրօն. ժողովոյ ատենապետ Սրբազանին ներկայութեանն իսկ հանդիսականք բուռն ծափերով անընդհատ կը գոռացընեն Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ կամարներն, ու ոչ ոք բան մը կ՚ըսէ իրենց։ Ինձ այնպէս կը թուի թէ եթէ Ընթերցասիրաց ընկերութեան երաժշտաց խումբն եկեղեցիէն ներս ալ գար նուագել՝ դարձեալ ձայն հանող չպիտի ըլլար, քանի որ այլ եւս այդ արգելման պէտքն անցած էր ու ան իր գործը կատարած էր. այդ արգելքն Հայկական Կրթարանի հանդիսին փայլը մարելու ծառայող շիջուցիչ գործիք մ՚էր որ Կրօնական ժողովոյ ապսպրուած էր բարձրագոյն ճոխութենէ մը (ճոխութիւն՝ իշխանութիւն ալ ըսել է), եւ սրբազնասուրբ ատեանն ալ իսկոյն կերտած ու յանձնած էր որում անկ էր. գործիքը մէկդի նետուած էր իր գործը գլուխ հանելէ, հարուստ կիրք մը յագեցնելէ, վրէժ մը լուծելէ յետոյ։ Ո՜վ ժամանակք, ո՜վ բարք. եկեղեցա-

Digitized by Google

կան ժողով մ'իր ներշնչութիւններն կ'ընդունի աշխարհական գծուծ կրքերէ ու գործիք կը դառնայ անոնց ու ծաղրելի ու ծիծաղելի կը դառնայ ամենուն։ Մինչ դաշնակի ձայն լսելով եկեղեցւոյ մէջ ինքզինքնիս թատրոնի կամ զբօսարանի մէջ պիտի կարծէինք. այն ատեն պէտք էր ուրեմն Գատըգիւղի թատրոնին bel-étage *ի առաջին օթեակին մէջ, ուր աչքը սովոր էր տեսնել զարդագեղ ու գեղազարդ տիկիններ ու ականջն վարժ էր ըմբռնել սիրային փսփսուքներ, յանկարծ վեղար ու կնգուղ տեսնելով ու հայր մեր ու պահպանիչ լսելով՝ ինքզինքնիս եկեղեցւոյ մէջ կարծել. բայց բնաւ մէկն այսպիսի սրբազան տպաւորութեան չենթարկեցաւ. Երկիւղ չկար ուրեմն որ անդին ալ անսուրբ տպաւորութեանց ենթարկուէր մարդ ի լուր դաշնակին ու ծափերուն։ Բայց արդէն տեսանք այս ծաղրելի հանելուկին լուծումն։*

Զ

30 Սեպտեմբեր 1883

Սիրելի ընթերցող, յորմէ հետէ իրար չտեսանք, որպիսի դէպքեր տեղի ունեցան։ Երեսփոխանական ժողովոյ տենդն տխուր վախճան մ'ունեցաւ. Ժողովոյն մէջ Նախագահ եւ մի քանի երեսփոխանք դարձեալ առին տուին իրարու. երեսփոխանին մէկն յանդգնեցաւ յիշեցնել թէ Պատրիարքն պարտաւոր է խոնարհիլ Ազգին կամ, որ նոյն է, նորա ներկայացուցիչ ժողովոյն կամաց առջեւ եւ, մե-

Digitized by Google

ծագո՛յն յանդգնութիւն, ժպրհեցաւ իր խօսքն ըն-
կերացընել գլխու դէպ ի վեր շարժումով մ'որուն
աններելի՛ ոճիր մ'ըլլալը բարեբախտաբար յիշե-
ցուց ուրիշ երեսփոխան մը, ապա թէ ոչ այդպիսի
ծանր եղեռնագործութիւն մ'անտես պիտի անց-
նէր. հետեւապէս շատեր շնորհակալ եղան սոյն
երեսփոխան Էֆէնտիին որ Նախագահական պրո-
կուրորի պաշտօն մ'ինքնաբերաբար կատարեց այն-
պիսի տագնապալից վայրկենի մէջ ուր lèse-béati-
tudeի եղեռունք կը գործուէին...։

. . . .

. . . .

Ո՛հ, պահ մ'ի՛նչ սրտադող առաւ ամէնքն. պառ-
տած այլեւայլ տարաձայնութեանց վրայ ազատա-
խօս երեսփոխանք՝ մօրուքնին եւ անմօրուսն ալ իր
կզակը ձեռք առած՝ սկսան մտածել ժողովրդա-
կանութեան վտանգներուն վրայ եւ խորհիլ ցա-
ւագին թէ այդ դափնին ի՛նչ փուշեր կը ծածկէ եւ
երեւակայել աքսորավայրի երկնից անողոք խստու-
թիւնն։ Արդար է այս պատուհաս, կը գոչէին շա-
տերն ալ ասդին անդին որք Բանիւրժի ոչխարնե-
րուն նման սովոր են իրարու ետեւէ երթալ կրկնե-
լով միեւնոյն բառաչն, ի՞նչ ըսել է հաշուոյ խօսք ը-
նել, խարդախութեան կասկածներ արտայայտել
մեծ մարդերու նկատմամբ եւ մանաւանդ խօսելու
միջոցին ձեւեր ընել, միամտօրէն հետեւելով Դե-
մոսթէնի խօսքին որ պերճախօսութեան անհրաժեշտ-
լրացուցիչն կը համարէր ձեւն՝ առանց անշուշտ գու-
շակելու թէ օր մ'այդ պատուէր կրնար փորձանք
բերել իւր խոնարհ հետեւողներէն միոյն գլխուն։

Digitized by Google

Թատրաջքի լրագրեր խնդրոյն մէջ խառնուեցան եւ Երեսփոխանական ժողովոյ լուծումն միակ դարման համարեցին իրաց այս անտանելի վիճակին. եւ վայրկեան մ'ամէն մտքի մէջ տիրեց սա կարծիք թէ Երեսփոխանական ժողովն աւրուած էր։ Բայց, փառք Ստեղծողին, այս տխուր կանխագուշակութիւններէն ոչ մին կատարուեցաւ. ընդհակառակն Երկինք, որ կարող է չարիքներէ բարիք հանել, այնպէս տնօրինեց որ Ս. Պատրիարքն առիթ ունեցաւ կրկին ներկայանալու Վեհափառ Սուլթանին ու նորա գահոյից ոտքն դնելու անգամ մ'ալ Ազգին իրական ցաւերն, (եւ ոչ թէ ոխալի անձնական բողոքներ, որպէս կը կարծէին թէ պիտի ընէր նոքա որք Ներսէսի բարեկամն ըլլալով հանդերձ չեն ճանչեր զայն բաւական ու չեն գիտեր թէ նա՝ ինչ որ ալ լինին իւր թերութիւնք՝ շատ մեծանձն է այդօրինակ վրէժխնդրութեանց համար), եւ ընդունելու նոր բերկրաւիթ խոստումներ բարենորոգմանց ու բարերար կարգադրութեանց։ Ներսէս վերադարձաւ իր աթոռին վրայ ու վերսկսաւ Ազգ. վարչութեան նիստերուն նախագահել, թէ եւ ոչ եւս կ'ստորագրէ «Պատրիարք», այլ «Ներսէս Եպիսկոպոս», ինչ որ կը ցուցնէ թէ յարած է դեռ իր հրաժարականին ու իր աթոռին վրայ այնպէս է ինչպէս թռչունն մի երերուն ոստի վրայ՝ ժամէ ի ժամ թռելու պատրաստ։ Բայց Ազգն ալ սկսաւ վարժուիլ այս անհաստատ կացութեան. զոր կը նկատէ իբրեւ chronique մէկ հիւանդութիւնն Ներսէսի Պատրիարքութեան եւ հրաժարականներն ալ իբրեւ accès նեա նոյն հիւանդութեան։

Digitized by Google

Երեսփոխանական ժողովն ալ մահուան տագնապն անցուց ու գործի սկսաւ վերստին. բայց տեսնելու էք որչափ խելօք է. կարծես ծանր հիւանդութենէ նոր ապաքինող մ'է որ մեղմութեամբ կը բանայ աչերն, ապշած նայուածք մը կը պտտցնէ իւր շուրջն ու խօսելու ատեն տկար ձայն մը կը հանէ որ հազիւ կը լսուի։ Բայց խնդիրներուն ամենէն մեծովն կ'զբաղի, այն է կաթողիկոսական խնդրով՝ որոյ մասին Կաթող. Ցանձնախմբին պատրաստած ծրագիրն ունի իւր գրասեղանին վրայ։ Զարմանալին այն է որ ընտրութեան եղանակի խնդիր մ'առեր կ'երթայ, մինչդեռ էականն էր Գալաժէնիայի խնդիրն որու համար կազմուեցաւ Ցանձնախումբն։ Թուրքիոյ Հայք ի՞նչպէս պիտի մասնակցին սոյն ընտրութեան. հիմայ ասոր վրայ կը խօսին, վասն զի Ցանձնախումբն նոր առաջարկ բերած է այս նկատմամբ, եւ ասոր վրայ ատենաբանք կ'սպառեն այժմ իրենց պերճախօսութեան գանձերն։ Բո՛ւն խնդիրն այժմ մէկդի ձգուած է, եւ պիտի ձգուի թերեւս մինչեւ որ ընտրութեան թուականն հասնի ու մենք դեռ բան մը չըրած գտնուինք։ Ջեմ գիտեր, սատանան առնէ մեղքերնին, բայց ձայներ կը պտըտին թէ հիւսիսային հովերու ազդեցութիւնն կ'իշխէ որոշումներու, առաջարկներու, քուէներու վրայ։ Աստուա՜ծ իմ, կը գտնուին մարդիկ որք Ազգին համար գոյութեան խնդիր եղող իրաց մէջ իսկ իրենց անձն կը խորհին ու չեն կարող հասարակաց իրն նախադասել մասնաւոր շահերու։ Ինչ որ պարզ է՝ կը կնճռեն, ինչ որ ուղիղ ճամբայ մ'է՝ մի

Digitized by Google

ծամածուռ անել բաւիղ կը դարձնեն, եւ պատմական, քաղաքագիտական եւ այլ նկատումներու ու փաստերու դէզի մը ներքեւ կը թաղեն խնդիրն որ ամենապարզ է։ Ռուսիոյ կառավարութիւնն օրէնքի մ' ենթարկած է մեր Հայրապետի իշխանութիւնն. այս օրէնքն ունի տրամադրութիւններ որ մեր Եկեղեցւոյ ոգւոյն կը հակառակին ու կը ճնշեն ու կը նուազեն Հայրապետին իշխանութիւնն որ պարտի ի գործ դրուիլ համայն Հայոց վրայ իբրեւ ընդհանուր հօր մ'իշխանութիւնն իւր որդւոց։ Թուրքիոյ Հայք կը միանան, գիր մը կը խմբագրեն բացատրող Հայ եկեղեցւոյ ոգին ու իղձերն եւ կաթողիկոսին պաշտաման ու պարտուց բնութիւնն եւ կը մատուցանեն այն կառավարութեանց որոց հպատակ են Հայք եւ ի մասնաւորի Ռուսիոյ կառավարութեան՝ խնդրելով որ Հայրապետին շնորհուին այն միջոցներ ու արտօնութիւնք որ կարեւոր են որպէս զի նա գործէ իբրեւ ընդհանրական կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ գլուխ Հայ եկեղեցւոյ։ Եթէ ընդունուեցաւ, քաջ է. եթէ ոչ, մեզ կը մնայ բողոքել եւ սպասել լաւագոյն ժամանակներու։ Ահա այս է խնդիրն, պարզ ու դիւրին. ինչո՞ւ կը քաշենք կը քաշկռտենք. որը զմեզ շատ տկար կը գտնէ, որը շատ զօրաւոր. այս խնդիրը շատ փափուկ կը համարի, այն շատ ծանր. Յանձնախումբ մը կը կազմենք որ իր տեղեկագիրը կ'սկսի հաստատելով որ մեր եկեղեցւոյ հիմն ու գլուխը Քրիստոս է եւ կը խառնէ Եկեղեցական պատմութեան փոշին. սուտ գիւ ծիծաղելի եմք։ Արդէն այս ամէնքն ըլլալէն ու մեր պահանջումներն գոհացում գտնելէ

ետքն ալ կը մնայ տակաւին կարեւորագոյն կէտ մը առանց որոյ գոհացուցիչ կարգադրութեան որ եւ է բարեփոխում անօգուտ է. այս կէտն է ընտրելի կաթողիկոսին անձին պարագան։ Զո՞վ պիտի ընտրենք կաթողիկոս. ահա օրուան կարեւորագոյն խնդիրն, վասն զի եթէ ընտրուած անձը գէշ է, ի՞նչ օգուտ օրինական բարեփոխումներէ. իսկ եթէ բարի ու արժանաւոր՝ այնատեն կարող է նա ամենայնի օրէնքով իսկ բարիք գործել եւ իւր հօտին երջանկութեան ու փրկութեան ծառայել։ Բայց այս մասին մեր լրագրերն լուռ են բոլորովին հակառակ Ռուսիոյ թերթերուն որ կը խօսին ընտրելեաց հանգամանաց վրայ։ Ո՞վ պիտի լինի կաթողիկոս. ո՞վ պիտի կրնայ արժանաւոր կերպով գրաւել այն աթոռ ուր Լուսաւորիչ, Ներսէս Պարթեւ, Սահակ, Օձնեցին, Շնորհալին, Աշտարակեցին բազմեցան զարգարելով զայն ազնիւ առաքինութեամբք եւ գործելով զայն ազգին համար իբրեւ վառարան մը յուսոյ եւ երկնային շնորհաց։ Ո՞վ պիտի կրնայ միացնել իր վրայ սոյն բարեմասնութիւնքն, ըլլալ հոգի ջերմահաւատ, ճշմարիտ հայրենասէր ու եկեղեցասէր, անձնուրաց, արիասիրտ, գործօն, իմաստուն, այր մեծախորհուրդ, իբրեւ պահապան ոգի մը հսկող իւր գահուն բարձունքէն ի վերայ Հայութեան։ Այսպիսի բարեմասնութեամբք օժտեալ անձն ի՞նչ ծառայութիւններ չէ՞ կարող մատուցանել Ազգին, որչափ եւ սեղմեալ լինի իւր կացութիւն որ միշտ բաւական ազատութիւն կը թողու բարեգործութեան. վկայ Ճեմարանն զոր կանգնելու համար ոչ ոք արգիլեց զԳէորգ։ Ամենուն

Digitized by Google

ուշադրութիւնն պարտի դառնալ այս կէտի վրայ եւ ընտրելի անձով պարտի զբաղիլ Արարատ աշխարհ։ Պէտք չէ որ այդ անձ մի եպիսկոպոս լինի անպատճառ, կրնայ եկեղեցական խոնարհագոյն դասէն լինել, վարդապետ մը, քահանայ մը, նոյն իսկ աշխարհական մը, բաւական է որ ունենայ իր վրայ կարեւոր առաքինութիւններն։ Այս տեսութեամբ Յանձնախումբն մեծ սխալ մը գործած է ընտրութեան կանոնի ծրագրոյն մէջ գրելով, եթէ չեմք սխալիր, որ ընտրելին մի եպիսկոպոս պարտի լինել էջմիածնական մանաւանդ եւ կամ ոչ-էջմիածնական։ Աղաբէկեան էֆէնտին, որ կաթողիկոսական խնդրոյն յարած է որպէս ձուկը ծովին ու անոր մէջ կը դառնայ կը շարժի դիւրաթեք իբրեւ իւր սեփհական տարրին մէջ, որ այս խնդրոյ վրայ բեմէն զատ տարբեր տեղէ չի խօսիր եւ որոյ ձայնն քահանայական ու վարդապետական շեշտեր կ՚առնու՝ երբ ճառէ Հայրապետական գահուն վրայ, այնպէս որ մարդ կը կարծէ թէ նա այդ պահուն ինքզինք քարոզչի կամ դասախօսի բեմին վրայ կը համարի, եւ որ Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Փարպեցի, Յովհան կաթողիկոս եւ այլն եւ այլն պատմիչներ իրար կ՚անցնէ ու շունչ փոր կը հատցունէ հաստատելու համար որ մեր Եկեղեցին ժողովրդական, ռամկավարական է, Աղաբէկեան էֆէնտին, կ՚ըսեմ, ի՞նչպէս չհակառակեցաւ այդ յօդուածի եւ չյիշեցուց նոյն իսկ աշխարհականաց ընտրութիւնն ի կաթողիկոսութիւն, եւ ի՞նչպէս չկարդաց Յանձնախմբին մէջ Բիւզանդայ Դ. դպրութեան Գ. գլուխն յորում կը պատմուի մեծին Ներսէսի ընտ-

Digitized by Google

իրենց իսկ անծանօթ՝ խառնուած ու շփոթուած են այն ռամկին հետ որ երբեմն կը դողար իրենց հայրերէն ։ Հիմայ մեր Ազգի մէջ կամ ամենքին ազնուական են կամ ամենքին ռամիկ, զի՛ ի բացակայութեան վաւերական փաստերու՝ յետին աղքատ Հայն իրաւունք ունի ինքզինք զաւակ կարծել հինօրեայ նախարարական զարմի ։ Այս հաւանականութեան մէջ ամէնքս իրարու հաւասար ենք ; ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս, ամէնքս ալ մի եւ նոյն անկման, միեւնոյն թշուառութեան ընկերներ ։ Յայտնի է թէ հարստութիւնն ազնուականութեան տիտղոս չ՚ընծայեր, զի ծնունդն ա՛յլ է, հարստութիւնն այլ. հետեւապէս կարգ մը մարդոց, որք մի քանի հազար ոսկի ունենալով ազնուապետական գնացք 'ու ձեւ կ՚առնուն եւ կը սիրեն այնպէս յորջորջուիլ, պահանջումներն լոկ ծիծաղի արժանի են ։ Մարդ ազնուական կը ծնի. բայց քանի՞ հարուստներ երէկ աղքատ էին, երէկ ծառայ էին, ու սոխ հաց կ՚ուտէին, եւ որովհետեւ բախտին հողմն նպաստաւոր շնչեց, որովհետեւ ճարպիկ ու ճարտար գտնուեցան օգուտ քաղելու համար պարագայներէ եւ զի յաջողեցան մի քանի տասնեակ հազար ոսկիներ իրարու վրայ բարդել, տուն ունենալ ի Բերա եւ ամարաստան՝ Պէօյիւքտէրէյի կամ Մեծ-կղզւոյ մէջ, այժմ յանկարծ ազնուակա՞ն դարձան, ու ռամիկ տկար արիւնն որ կը հոսէր իւրեանց երակաց մէջ՝ պիժպկէֆին տուած ոյժովն զօրանալով՝ իսկոյն վսեմացա՞ւ ։ Թո՛ղ մեր մէջ գան ուրեմն այն Եւրոպացի խեղճ մեծատուններն, որք միլիոնաւոր ոսկիներ ունենալով հանդերձ, մարմարեայ ապարաններու տէր

Digitized by Google

լինելով ու կառքեր գլորելով հանդերձ, ազնուական տիտղոսի մը կարօտն ու անձուկն ունին եւ կը հառաչեն անօգուտ այնպիսի ընկերութեանց համար որոց դուռն իրենց առջեւ գոցած է իւրեանց ծնունդն։ Քանի՞ք անոնցմէ, որպէս զի իրենց անարգ արիւնն մի վեհազն խառնուրդով ազնուանայ, կը փափաքին մի անինչ բայց քաջատոհմ երիտասարդ փեսայ առնուլ, որ սակայն յաճախ կ'արհամարհէ նոցա ոսկիներն ու չատորնանար նուաստացնել իւր արիւնն։ Թող հոս գան եւ ահա մէկի տեղ հարիւր անգամ ազնուական պիտի լինին ու հռչակուին մեր թերթերէն։

Բայց արդէն, ինչպէս ըսի ի սկզբան, Քրիստոնէն յետոյ, եւ Վոլդէրէն ու Ռուսօյէն յետոյ, անպատշաճ ու դատապարտելի են ազնուապետական դոռոզ յաւակնութիւնք։ Պէտք է որ այլ եւս հասկցուած լինի թէ ճշմարիտ ազնուականութիւնն գըլխոյն ու սրտին մէջ է, խորհրդոց ու զգացմանց մէջ է։ Երբեմն ազնուականք ամօթ կը համարէին գրել կարդալ գիտնալ ու ձեռագործ աշխատութիւնն կ'արհամարհէին. տգիտութիւնն ու անաշխատութիւնն ազնուականութեան կարեւոր պայմաններէն էին յաչս իւրեանց. այսօր տգէտն՝ ո՛ր դասուն ալ պատկանի՝ մի ստորին էակ է, եւ ծոյլն ու անգործն ամօթոյ մատնուած մի արարած։ Եթէ յամենայնի պէտք է իրաց ներքին արժէքին ուշ ունել, այն ատեն մարդուն իրական արժէքն իր ներքին յատկութեանց, իր բարոյական հանգամանաց մէջ պէտք է որոնել ու պատկառիլ նորա առջեւ որ գաղափարաց ճոխութիւն, ընդարձա-

Digitized by Google

կութիւն ու բարձրութիւն ունի եւ վսեմ ու ազնիւ յոյզեր իւր սրտին մէջ, որ՝ լուսամիտ՝ չէ գերի նախապաշարմանց, քաջ կը ճանչէ իր պարտքեր, գիտէ ծառայել իր ազգին ու նմաններուն, որ՝ գթալից՝ գիտէ կարեկցիլ ու ձեռնտու ըլլալ թշուառութեան, որոյ գործեր պատիւ կը բերեն մարդկութեան. ահա ազնուականն, արդի ու ճշմարիտ ազնուականն։ Հարուստ ես, լաւ, յոյժ լաւ քեզ համար. բայց եթէ մտակոյր ես, եթէ ընկերութեան մէջ բերանդ կապած կը նստիս երբ գաղափարաց հաղորդակցութիւն ըլլայ, եթէ կենակցութիւնդ տաղտկալի է բանիբուն մարդոց, ու քեզ ազատ շողոքորթներու ներկայութիւնն է լոկ հաճելի, եթէ գիտութիւն, դպրութիւն ու գեղարուեստ քեզ համար կնքեալ գանձեր, անծանօթ աշխարհներ են, եթէ հարստութեանդ գումարն ստուարացնելու համար, ամենէն անպատիւ միջոցներու առջեւ իսկ չես նողկար չես նահանջեր, եթէ գոց է սիրտդ գորովական զգացմանց ու հարստութենէդ չես ուզեր բաժին մը հանել ի վայելս աղքատին, որբին, տգէտ մանկտւոյն, այն ատեն ձայն մի՛ հաներ ու նստէ կե՛ր ոսկիներդ, բայց քեզմէ վեր պահանջումներ մի՛ ունենար, զի մարդկութեան յետին դասուն կը վերաբերի քեզ նման մի արարած ։ Ուստի իրար հասկնանք. բառին բուն նշանակութեամբն ազնուականութիւնն անկախ է բախտին շնորհներէն, հարստութենէն. ազնուականներ կրնան լինել հարուստներուն մէջ որպէս աղքատաց, բայց ո՛չ երբեք անսիրտ ու անմիտ, անլոյս եւ անսէր մարդոց մէջ, թէեւ լինին « ի բաստեռունս եւ

Digitized by Google

ի գահաւորակս գրգեալք եւ զգուեալք», թէ եւ իրօք իրենց արեան վտակն բղխի իսկ մի հինօրեայ ազնուական աղբիւրէ ։

Այս այսպէս ըլլալով, ի՞նչ պիտի ըսէիր, ազնիւ ընթերցող, թէ ներկայ լինէիր Երեսփոխանական ժողովոյ այն նստին ուր ինքզինք ազնուապետական դասէն համարող երեսփոխան մ՚որ մեծ դժուարութեամբ ընդունած էր իւր պաշտօնն՝ ճառ մը կարդաց ցոյց տալու համար Ազգ․ ժողովոյ ստորնութիւնն ու անոր պատճառներն, փաստաբանելու համար թէ նա անարժան է Հայոց Հայրապետին ընտրողն ըլլալու ։ Այդ ատենաբանն կը թարգմանէր դասու մը կարծիքներն, որ Ազգ․ ժողովոյ վրայ արհամարհանօք կը նայի ու չուզեր աթոռակցիլ ազգային երեսփոխանաց, վասն զի այդ ժողովոյ մէջ մուտ գտած են այնպիսի մարդիկ որ իրենց հարստութեամբ չեն փայլիր, վասնզի հոն կան արհեստաւորներ, վաճառականի գրագրեր ու գործակատարներ, վարժապետներ, գրագէտներ ու խմբագրեր, այսինքն՝ ըստ իրեն՝ ուրիշին ու ազգին ստակովն ապրող եւ օրէ վաստկող օրէ ուտող մարդիկ, վասնզի հոն պիտի չփուէր օճիքն աղտոտած մարդոց հետ, եւ վասնզի ժողովատեղին իր խեղճութեամբն պժգանք պիտի ազդէր իր ազնուասէր ճաշակին ։ Այս կարծիքներն ու զգացումներն, որք այն դասու ակումբներու մէջ կը բացատրուին յաճախ, պայթեցան հուսկ ուրեմն ու արձագանգ տուին նաեւ պաշտօնական շրջանակի մէջ շնորհիւ յիշեալ երեսփոխան Էֆէնտիին, որ ազնուականութեան փորձ մը տուաւ (՛) երեսփոխանաց երեսին

Digitized by Google

ըսելով թէ իրենք խեղճ ու կրակ մարդիկ են, թէ իրենք վաճառական՝ մեծատուն ու ազնուական չեն, թէ եթէ իրենց մէջ կան մի քանի այնպիսիներ՝ նոքա ալ մեծ թախանձքներով ընդունած են երեսփոխանի պաշտօնն, թէ իրենք մաքուր հագուստով ժողովի չեն գար, թէ կօշիկնին ներկուած ու երեսնին ածիլուած չէ երբ ազգային շահուց վրայ խորհելու համար կուգան գրաւել իրենց աթոռներն, թէ ժողովատեղին (Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մի մատուռն) զազրալի է, թէ այդ ժողովն ո՛չ մէկ բարիք ըրած է Ազգին, թէ Սահմանադրութիւնն անօգուտ ու վնասակար եղած է, եւլն եւլն: կը տեսնե՞ս, ազնիւ ընթերցող, Ազգ. ժողովոյ ստորնութեան ու ապիկարութեան պատճառներն. մի քիչ աւելի նոր հագուստ, ոսկի ժամացոյց ու շղթայ մը բաճկոնէն կախուած, քանի մը թել պակաս դէմքին վրայ, քիչ մը ներկ աւելի կօշկաց, եւ պատուական գորգ մը կամ գոնէ գոնէ նոր փսիաթ մը ժողովատեղւոյն յատակը ծածկող, ահա ամէն բան կը լմննար, ամէն բան լաւ կ'ընթանար ու ազգին ամէն պիտոյք կը լցուէին. — Թէեւ այս պակասութեանց պատճառաւ Ազգ. ժողովն Կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարելու անարժան ու անկարող համարող երեսփոխանն կ'ընդունէր որ այդ ընտրութիւն՝ ըստ առաջարկութեան Յանձնախմբին՝ թողուի գաւառացւոց որք մեծաւ մասամբ եւրոպաձեւ չեն հագուիր ու կօշիկ ներկելն ինչ է գուցէ չգիտեն եւ որոց ժողովատեղիք գուցէ աւելի տգեղ ու անզարդ են, ու հակասութեան մէջ կ'իյնար մէկ կողմանէ չհաւնելով

Digitized by Google

անոնցմէ ընտրուած երեսփոխանաց ու միւս կողմանէ ամենայն Հայոց Հայրապետի կարգմանն համար նոցա քուէին միայն ապաւինելով։ Արդէն ուշիմ երեսփոխանին մէկն աղէկ ըսաւ՝ երբ նա իր պարսաւագրին ընթերցումն աւարտեց՝ թէ Լուսլու գեղեցիկ առիթ մը կորսնցուց։ Հիմայ պարզուեցաւ թէ էր այդ կարծեցեալ ազնուապետականք հեռու կը փախչին եղեր երեսփոխանութենէ եւ թէ ինչ ողորմելի պատճառներ ունի եղեր իրենց դըժկամակութիւնն։ Դոքա գուցէ չգիտեն իսկ «երեսփոխան» ի նշանակութիւնն, եւ պէտք ունին գիտնալու թէ այն վայրկենէն ուր թաղի մը կամ դաւառի մը քուէն կ՚անուանէ մէկն իրեն ներկայացուցիչ ու անոր կը յանձնէ իւր ձայնն, նա մի գերազնիւ անձ է, ա՛ն է ազնուական եթէ կայ ազնուականաց դաս, եւ սահմանադրական ազգի մը մէջ նոյն ազգին ներկայացուցչաց ժողովէն աւելի բարձր մարմին, բարձր դաս չկայ․ ամէն այլ դասք պարտին խոնարհիլ անոր առջեւ, իսկ հակառակ պարագային մէջ՝ օրինաց դէմ կը հետեւին։ Եթէ կ՚ուզեն աշխատիլ Ազգին համար, թո՛ղ գան երբ կը կոչէ զիրենք ժողովրդեան ձայնն, ինչպէս որ իրենց դասակից մարդիկ ալ պակաս չեն ժողովոյն մէջ։ Մարդուն հագուստն ինչ որ ալ լինի, արհեստըն ինչ ալ ըլլայ, գումարման վայրն ինչ կերպարանք ալ ունենայ, երեսփոխանք կրնան օգտակար ծառայութիւններ մատուցանել եթէ խորհելու կարող գլուխ, զգալու կարող սիրտ եւ իրենց խորհուրդքն ու զգացումներն բացատրելու կարող լեզու ունին։ Եթէ հարկ լինի, կարող ենք յանուանէ

Digitized by Google

նշանակել այդ ժողովոյն մէջ՝ զոր այնպէս դիւրաւ ու մի քանի բառով կ՚արհամարհեն՝ այնպիսի անձեր որք ճշմարիտ ազնուականութեամբ եւ սրտի ու մտքի հարստութեամբ ոչ մէկէ մը վար կը մնան՝ այլ ընդհակառակն իրենց ետեւ կը ձգեն շատերն անոնցմէ որք այնպէս փքոցուռոյց կը յոխորտան ու իրենց որոտալի պահանջումներով երկինք երկիր կը դղրդեն։ Այդ ազնուականութեան յաւակնող դասն ալ եթէ իղձ ունի ազնուականութեան հանդէս ընել՝ առիթ ու ասպարէզ չի պակսիր. փոխանակ զայլս նուաստացնելու ու սին մեծաբանութիւններու՝ թող մեծագործութեամբք յայտնէ իւր ազնուականութիւնն, ինչպէս ըրած է Ղազէզ Ամիրա, ինչպէս Զմիւռնիոյ մէջ Սպարթալեան եղբարք եւ Ռուսահայոց մէջ Լազարեան, Սանասարեան եւ մի քանի այլք ըրած են։ Ապա թէ ոչ որո՞ւ փոյթ ո՛ւր կը հասնի իրենց ոսկիներուն գումարն, ինչ է իրենց ծառայից թիւն եւ ինչ համադամներ կը պաշտուին իրենց սեղանին վրայ։ Այսօրինակ առաւելութիւնք իրաւունք չեն տար տարբեր ու մասնաւոր մեծարանաց եւ բաւական չեն որպէսզի իրենք՝ իբրեւ առանձին դաս մը՝ յատուկ տեղ եւ կշիռ ունենան հանրային կենաց մէջ։

Ը

1883 Նոյեմբեր 24

Սիրելի ընթերցող, որպէս գուշակած էի՝ Տիկին Տիւսաքի վէպը մեծ աղմուկ հանեց, քննադատներ

Digitized by Google

եւ քննադատութիւններ անպարէզ բերաւ, որոց մին այս կողմ քաշեց զայն եւ միւսն այն, ու այս առթիւ կնոջ բնութեան ու պաշտաման վրայ իմաստասիրական տեսութիւններ ի լոյս եկան օրագրոց եւ հանդիսից էջերուն մէջ։ Ես չպիտի քննադատեմ զՄայտա· բաւական թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան, որոց մէջ ճշմարիտ դատաստաններ կային թէ ի գովեստ եւ թէ ի պարսաւ, ինչպէս նաեւ չափազանց կողմնակալ կամ չափազանց խիստ դատողութիւններ։ Ըստ իս, այս վէպն երկու տարբեր մասեր կը պարունակէ, մին վիպական եւ միւսն իմաստասիրական, որք՝ նման երկու գետերու որք զուգընթաց բայց առանց իրար խառնուելու կ՚երթան՝ կը շարունակուին գործոյն բովանդակ ընթացքին մէջ իրարմէ զատ ու մեկին։ Կրնայ ըլլալ որ մին միւսոյն առթիւ գրուած լինի, բայց չեն գըրուած իբրեւ միմեանց հաստատութիւն կամ մեկնութիւն· վասնզի յայտնապէս կը տեսնուի թէ Տիկին Սիրայի փիլիսոփայական խորհրդածութիւններն մեծ կապ ու յարաբերութիւն չունին վէպին դէպքերուն հետ ու իբր անկցորդ ու անճահ գրուագներ կուգան ընդհատել մերթ վիպասանութեան թելը։ Սիրա իմաստասէր մ՚է տեսութիւններով լեցուն որ մարդ կը փնտռէ պարզելու համար իւր համոզումներ ու Քրիսի մէջ խօսակից չգտնելով. կը գրէ զանոնք իւր բարեկամուհւոյն Մայտայի, որ՝ իւր տարփանօք զբաղեալ՝ բնաւ կարեւորութիւն չի տար անոնց ու չի պատասխաներ երբեք՝ շարունակելով միայն իւր սրտի գաղտնեաց ու յոյզերուն խոստովանութիւնքն, մերթ զարմանալով անշուշտ ինքնին

Digitized by Google

Սիրայի վրայ եւ՝ եթէ Մոլիէր կարդացած էր՝ նմանեցնելով զայն մի քիչ իւր մօքին մէջ Պանքրաս փիլիսոփային որ գլխարկին ձեւին, Արիստոտէլի ու հաւաքաբանութեան վրայ կը խօսի Սկանարէլին, երբ սա կ'երթայ խորհրդակցիլ իրեն հետ իւր ամուսնութեան հաւանական հետեւանաց վրայ։ Արդ, Տիկին Տիւսարի վէպն ո՛րքան խիստ քննադատմանց չափէ ենթարկուէր եթէ բանադատք նշմարած լինէին այս կէտն ու ըստ այնմ բաժնած իրենց քննութիւնն. այն ատեն վէպն առանձին պիտի քննուէր՝ ո՛չ իբրեւ գործնական օրինակ հեղինակին սկզբանց, ու առանձինն անկախ պիտի դատուէին իմաստասիրական վարդապետութիւնք, ու շատ հաւանականաբար այս անջատումէն պիտի շահէին երկու մասերն ալ։ Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ հեղինակն ինք տեղի տուած էր այս անբաժան քննութեան՝ յայտարարելով իւր յառաջաբանի մէջ թէ ուզած է վէպի ձեւին տակ մարտընչիլ նախապաշարմանց ու անիրաւութեան դէմ ու կնոջ իրաւունքներն պաշտպանել. Սակայն, ինչ որ ալ լինին գործոյն թերութիւնք, Տիկին Տիւսար շնորհակալութեան արժանի է՝ վասնզի կը յուզէ մեծ խնդիր մը, կնոջ խնդիրը, եւ կնոջ խնդիր յուզելն ընտանեաց խնդիր յուզել է, այսինքն մարդկային ընկերութեան հիմանց. շնորհակալութեան արժանի է նա, վասնզի ազատութեան խնդիր կը յուզէ, այսինքն յառաջդիմութեան։ Իւր պահանջումներուն մէջ իմաստասէր Տիկինն կրնայ՝ ըստ ոմանց՝ ծայրայեղ լինել, բայց նա յառաջդիմական մ'է միշտ, ազատութեան ան-

Digitized by Google

վէճեր ախոյեան մը․ Նոր ժամանակը կը ներկայա-
ցընէ նա իւր ազատասէր խղճերով եւ ոչ անցեալն
իւր սորկամիտ ոգիով․ կրնայ նա համոզիչ ու պայ-
ծառ եղանակաւ պաշտպանած չլլինել իւր դատն,
բայց իւր դատն իւր չքմեղութիւնն է եւ այդ դատն
կայ ու վեհ դատ մ'է այն, վասնզի տկարին, ան-
տեսնըլոյն դատն է։ Շնորհաւորութեան արժանի է
Տիկին Տիւսաբ իւր դրական տաղանդին համար․
կրնայ նա իւր նամակներն մի քիչ ուռուցիկ չարա-
դրած ըլլալ եւ՝ թատրերգակ Պէշիկթաշլեանի ա-
շակերտ՝ մի քիչ թատերական բոմբիւն ու դիւցազ-
նական չեշտ դրած լինել զգացումներու ու մտած-
ման բացատրութեան մէջ․ բայց հեղինակ կին մ'է
նա միշտ, ճաշակի ու երեւակայութեան տէր, խոր-
հող եւ զգայուն․ եւ՝ չի կրնար ուրացուիլ՝ աննման
էջեր կան իւր գործոյն մէջ, աննման պատկերներ
կան անդ, ինչպէս Հերանոյշին պատկերն զոր այն-
քան տխրանոյշ նկարած է որչափ բնութիւնն մե-
լամաղձոտ ու գեղեցիկ կը կերպարանէ աշունը։

Բայց կը մոռնամ թէ նպատակս Մայտայի վրայ
խօսիլ չէր այսօր․ կ'ուզէի, ազնիւ ընթերցող, խօ-
սիլ այն մի քանի անիրաւ ու անհեթեթ կարծիքնե-
րուն վրայ որք նորա առթիւ արտայայտուեցան յո-
մանց քննադատից կանանց սեռին նկատմամբ։ Եր-
բեմն քննադատութեան փափաքն հեռուն կը տանի
զմարդ եւ կը մոլորեցնէ։ Ոհ, որչափ դժուարին է
լաւ քննադատ մ'ըլլալ՝ չլլինելու համար անարդար
կամ շողոքորթ, թափանցելու համար քննադատեալ
երկասիրութեան ոգւոյն, ճանչելու համար հեղի-
նակին գաղափարաց խորն ու անոր գրական ար-

Digitized by Google

ուեստին կերպն ու հնարքն, չանտեսելու համար գեղեցկութիւններ ու զգալու ճշմարիտ թերութիւններն, զանազանելու համար նիւթն ու ձեւն, էականն ու երկրորդականն, ու որոշելու ճշմարիտ ու ապադայ ունեցող հեղինակն անոնց անարուեստ գրողէն։ Ամէն գրական գործ բացատրութիւնն է կարգ մը գաղափարաց որք նորա կմախքը կը կազմեն, եւ այդ բացատրութիւն կը ներկայացնէ մի գրական արուեստ։ Քննադատն թէ՛ գաղափարները պիտի քննէ թէ՛ արուեստն. ուրեմն նա պարտի փորած ըլլալ այդ գաղափարներն, նա պարտի հմուտ ըլլալ այդ արուեստին, որպէս զի լոյս ծագի այդ դատաստանէն ու առաջնորդէ մատենագրին։ Բայց քննադատութիւնն ալ գրականութեան հետ զուգընթաց է, եւ սա տակաւին յետնեալ ու անկատար. լինելով մեր մէջ՝ ի հարկէ նա ալ պիտի լինի այնպէս. c'est en forgeant qu'on devient forgeron. գրողներն գրելով ու քննադատներն ալ քննադատելով պիտի լինին լաւ մատենագիր ու քաջ կրիտիկոս։ Ի՞նչ կարծիքներ յայտնուեցան, Աստուած իմ, պիտի ըսէի ի՛նչ հայհոյութիւններ. եւ միթէ հայհոյութիւն չէ՞ ըսել թէ «ընկերական կենաց մէջ կինն թշուառութեան եւ անիծից տարր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ»։ Կինը միմիայն թշուառացուցիչ ու անիծաբեր էակ համարիլ, մինչդեռ երբ մանուկ է մարդ՝ իւր մօր քով միայն երջանիկ է նա, երբ երիտասարդ՝ իւր սիրականին քով, երբ հասուն այր՝ իւր ամուսնոյն քով. մինչդեռ կնոջ անոյշ ձայնը մեր կրքերը կը խաղաղէ, անոր ժպիտը մեր վշտերը կ'ամոքէ, անոր համբոյրը մեր ճակտու կնճիռքն կը

Digitized by Google

փարատէ, անոր զգուանքն կը թեթեւէ մեր բեռն ու կը սրտապնդէ զմեզ կենաց կռուոյն մէջ։ Կա՞յ արդեօք աւելի անոյշ բառ քան մայր, քոյր, ամուսին, դուստր բառերն, եւ կանայք են որ այդ քաղցր եւ նուիրական անուանց տակ կը ծառայեն երջանկացնելու մեր օրերն։ Մօր կաթ չէ՞ ծծած արդեօք այն որ արտասանեց այդ պժգալի ու քստմնելի վճիռն. արդեօք չէ՞ խաղացած հրեշտակադէմ անբիծ քրոջ մը հետ, արդեօք չէ՞ սիրած երբեք եւ պարկեշտ կուսի մ'աչքերուն մէջ չէ՞ կարդացած իր կեանքն, իր երջանկութիւնն, սպասելով որ յաւէտ միացնէ իւր կեանքն նորա կեանքին հետ ու կազմէ անով բոյն մը սուրբ հեշտութիւններու։

«Կինն օտարական է բոլորովին քաղաքակրթութեան այն հսկայ շէնքին որ այր մարդն իւր արիւնովն, իւր քրտամբն կառուցած է.» կ'ըսէ քննադատն, ու կ'անգիտանայ թէ կինն է գլխաւոր գործի քաղաքակրթութեան։ Ո՛րչափ աւելի զգայուն եղած է այրն կնոջ հրապոյրներուն, ո՛րչափ աւելի կնոջ ազդեցութիւնն աւելցած առն վրայ, այնքան բարքերն ազնուացած են ու քաղաքակրթութիւնն քայլ առած։ Եթէ այրն մարմնական ուժով գերազանցած է՝ կինն շնորհօք եւ գեղեցկութեամբ գերիվերոյ եղած է. եթէ այրն մտաց ստեղծիչ յատկութիւններով հզօր եղած է՝ կինն սրտով ու բընազդումներով առաւելակշռութիւն ունեցած է. և կարելի՞ է ըսել թէ գեղեցկութիւնն մի ոյժ չէ, թէ սիրտն մի զօրութիւն չէ, եւ թէ սոքա չեն ունեցած իրենց բաժինը քաղաքակրթութեան գործոյն մէջ։

Digitized by Google

Թողունք որ նախնական ընկերութեանց մէջ կինն եղած է մանաւանդ գլխաւոր աշխատող կենաց պիտոյքն հայթայթելու եւ գոհացնելու համար եւ ընդունինք թէ իւր դերն կայացած լինի լոկ ամուսին եւ մայր լինելու մէջ, բայց փո՞քր ինչ է արդեօք առն գործունէութեան վրայ այս երկու պաշտօններն վարող կանանց ազդեցութիւնն. կարելի՞ է ուրանալ մօր գերագոյն ներգործութիւնն մարդկային նկարագրին՝ բնաւորութեան կազմութեան վրայ, եւ իւր ներգործութիւնն իր էրկան ամենօրեայ ընթացքին ու գործոց վրայ։ Կինը չերեւիր յաճախ, բայց յաճախ մարդը որ կը խօսի՝ կը թարգմանէ կնոջ գաղափարները, մարդը որ կը գործէ՝ կ'իրականացնէ կնոջ ներշնչումներն։ Որչափ մեծագործութիւնք տեղի չպիտի ունենային եթէ չլինէր կինն ներշնչող։ Սագա կոչուած սկանդինաւեան հինօրեայ վիպաց մէջ կը տեսնուի Հարոլտ անուն թագաւոր մ'որ կը սիրահարի աննշան սեպուհի մը աղջկան ու նորա ձեռքը կը խնդրէ. Ժիտա (այս է աղջկան անունն) կը մերժէ կամ կը յետաձգէ իւր հաւանութիւնն ըսելով, «Ըրէ՛ նախ առաւել քան զոր ըրած ես ցարդ. ի գլուխ հանէ Նորվեկիոյ նուաճումն, եւ այն ատեն կ'ընդունիմ զքեզ ինձ փեսայ։» Այսպէս քանի՛ սիրուած աղջիկներ յայտնի կամ լռելեայն ըսած են իրենց սիրողներուն. «Գնա՛, աշխատէ՛. մեծցի՛ր ու եկուր խնդրել զիս»։ Նա որ ճշմարիտ սիրով սիրած է արժանաւոր ու վեհ կոյս մը՝ նա՛ զգացած է թէ այդ սէրն ո՛րչափ յառաջ մղած է զինքն, ո՛րչափ խրախուսած իւր ճգանց մէջ ու նպաստած իւր բարձրացման։

Digitized by Google

Քանի՛ հնարիչներ, արուեստագէտներ՝ իրենց կանանց քաջալերութիւններովն զօրացած՝ կրցած են յաղթել վհատութեան եւ ի գլուխ հանել իրենց գիւտն կամ հրաշակերտն։ Կինն — համեստ պարկեշտ կինն — քննադատին կարծածին պէս՝ «իրրեւ ընկեր այր մարդուն՝ նորա անհիման միայն ծառայած» չէ․ ընդհակառակն բարձրացուցած ու ազնուացուցած է զնա՝ նորա հնարագէտ ոգին գրգռելով եւ ի ստեղծագործութիւն դրդելով։ Սէրն ամէն կարգի մէջ արգասաւորութեան առաջին պատճառն է, եւ կնոջ սէրն — գեղեցկին սէրն — ճարտարութեան ու գեղաճարտարութեան մէջ ստեղծիչ հզօր տարր մ'եղած է միշտ։ Սակայն կանայք ուղղակի գործունէութիւն ալ ունեցած են ընկերային կենաց ու յեղաշրջմանց մէջ․ իրաւ է որ պատերազմող սեռը նոքա չեն — ինչ որ լաւագոյն է թերեւս —, բայց գիտցած են ի հարկին արիւն թափել հայրենեաց համար, պաշտպանել իրենց վառարաններն, թշնամւոյն դէմ ի մարտ խրախուսել իրենց ամուսիններն ու որդիքն եւ իրենց արցունքներով լուալ հայրենեաց վէրքերն։ Սպարտացի մայրն երբ վահանը կը յանձնէր իր որդւոյն որ ի պատերազմ կը մեկնէր՝ կ'ըսէր «կամ տակը կամ վրան»․ Գերմանացի կանայք՝ Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմին մէջ՝ կը նետուէին արեանց դաշտն, կ'սպաննէին փախստեայներն ու հալածիչներն, եւ երբ կը տեսնէին թէ բախտը կը մատնէր զիրենք, անձնասպան կը լինէին խմբովին չապրելու համար հայրենեաց անկախութեան վրայ․ Կարքեդոնացի կանայք պարան կը հիւսէին իրենց մազերէն ի պէտս հայ-

Digitized by Google

ընենաց միկութեան . . . ։ Յայտնի է թէ Քրիստոնէութիւնն ընկերային մեծ յեղափոխութիւն մ'եղած է ու խորապէս յեղաշրջած բարքերն. լաւ ուրեմն, ո՞չ ապաքէն կանայք, մարտիրոսուհիք մեծ դեր խաղացին նորա ծաւալման ու հաստատութեան գործոյն մէջ, եւ այսօր Քրիստոնէական եկեղեցին կը տօնէ բազում սրբուհիներ որ քաղաքակրթիչ վարդապետութեան մը համար չվարանեցան իրենց անձը տալ տանջանաց, մահուան։ Եւրոպացի գունդ գունդ կանայք Գրուբեան Լերց, Սիօնի Տիկնանց, Իւրսիւլեանց եւ այլ անուններու տակ կը պտտին աշխարհ՝ մարդկութեան տանելու համար սէր եւ լոյս։ Գաղիական յեղափոխութեան ատեն կանանց կատարած դերն անծանօթ չէ պատմագիտաց։ Գրական ակումբներ՝ տաղանդաւոր եւ մեծաշուք տիկնանց նախագահութեան տակ՝ քանիցն նպաստած են գեղեցիկ դպրութեան զարգացման։ Անթիւ կանայք ձեռագործ արուեստով կը պարապին։ Թատերական եւ երաժշտական ասպարէզներու մէջ անհաւասարելի են դերասանուհիք եւ գուսանուհիք։ Ուսուցչութեան մէջ յԵւրոպա եւ ի Միացեալ Նահանգս օր քան զօր կ'ստուարանայ վարժուհեաց թիւն որ արդէն մեծ է անդ, և տաղանդաւոր հեղինակուհիներ անպակաս եղած են Սափփոներէն մինչեւ Ժօրժ Սան եւ Տիկին Տիւսար։ Եւ ելնել ըսել թէ կինն «խորհիթ մը չունի այր մարդուն մեծագործութեանց քով, կէտ մ'իսկ չէ աւելցուցած ահագին հատորներու մի էջին վրայ»։

Այս քննադատից ջղերուն կը դպի եթէ ըսես թէ կին մարդը հաւասար է այր մարդուն. իսկոյն կ'ել-

Digitized by Google

նեն կը գոչեն. «Ո՞ւր է այդ հաւասարութիւնն. չե՞ք տեսներ, այրը զօրաւոր է, այրն ստեղծագործ հանճար մ'է, եւլն, եւլն». Եւ չեն մտածեր թէ հաւասարութիւն չի նշանակեր նոյնութիւն. կինն հաւասար է առն, բայց տարբեր է ի նմանէ. կան բաներ յորս առաւելութիւնն այր մարդուն կը պատկանի, եւ կան բաներ յորս գերազանցութիւնն կնոջ բաժինն է. ըսի, այրն ոյժ ունի մարմնոյ, դնդերաց եւ ստեղծագործ զօրութիւն ունի միայն, բայց կինն ալ հրապուրիչ գեղ ու ամօթխած շնորհ կը բերէ յանձին եւ սիրտ մ'ունի աղբիւր սիրոյ, գորովոյ, անձնուիրութեան. այրն բանականութիւնն է խիստ, կինն զգացումն է խանդավառ. Նա գիտութիւնն է, սա բանաստեղծութիւնն. մին իմաստասիրութիւնն է, միւսն՝ հաւատքն. առաջինն կը գործէ, երկրորդն կը ներշնչէ. երկուքին կարեւոր, երկուքին անհրաժեշտ միմեանց. այսու կը հաստատուի երկոցուն հաւասարութիւնն: Ու միթէ տրամաբանակա՞ն է ըսել թէ «եթէ կինն ի բնէ ունենար այն հաւասարութիւնն զոր այսօր կը պահանջէ՝ իր դիրքն շատոնց ի վեր ձեռք բերած պիտի լինէր»: Այս հաշուով պէտք չէ որ գտնուին իրաւազրկ մարդիկ, իրաւազրկ դասեր, վասնզի եթէ իրաւունք ունենային՝ շատոնց ձեռք բերած պիտի լինէին, եւ պէտք է ընդունիլ թէ անկարելի է այսուհետեւ նոր ու ճշմարիտ գաղափարի մը գահակալումն, վասնզի եթէ ճշմարիտ լինէր՝ ցարդ գահակալած պիտի լինէր: Բայց կինն այր մարդուն հաւասար չընդունող քննադատն կը դառնայ ըսել թէ «այր մարդուն կը պատկանի մտա-

Digitized by Google

ւանդ անհաւասարութեան դէմ ձայն բարձրացնելու իրաւունքն, քանզի ամէն չարչարանք այրը կը կրէ եւ կինն լոկ վայելող մ'է անաշխատ»։ Այն ատեն դերերն կը փոխուին ու քննադատն հակասութեան մէջ կ'իյնայ. այն ատեն կինն շղթայած կ'ըլլայ զայրն ու իրեն հլու ստրուկ գործած, զի գերւոյն է աշխատիլ եւ տիրոջ՝ վայելել։

Բայց թողունք այս վրէպներն ու հակասութիւններն եւ եզրակացնենք. կինն հաւասար է առն տարբեր հանգամանօք որք կը համակշռեն առն հանգամանքներն եւ իբր այն պարտի նկատուիլ օրինաց առջեւ. կինն իրաւունք ունի վայելել աւելի ազատութիւն քան զոր կը վայելէ այժմ. կինն յարմար է այլ եւ այլ ընկերային պաշտամանց որոնցմէ ցարդ հեռու կը պահուի, եւ իրաւունք ունի աւելի ընդարձակ դաշտ մը պահանջել իւր կարողութեանց կիրառութեան։ Եւ ցորչափ անլոյծ մնան այս խնդիրք, Տիկին Տիւսարի գործոյն նման գործեր գոյութեան իրաւունք եւ ընթերցման արժանաւորութիւն պիտի ունենան։

Թ

1883 Դեկտեմբեր 20

Սիրելի ընթերցող, Նշանաւոր մանկավարժն ոչ եւս է. մեռաւ Իբլէկճեան։ Հայոց Կրթական մարմինն մեծ կորուստ մ'ըրաւ, եւ Երեսփոխանական

Digitized by Google

ժողովն ալ իր մէկ կարեւորագոյն անդամէն զրկուե-
ցաւ։ Թէ եւ Իւթիւճեան մեռած էր այն վայրկեանէն
ուր անողոք ախտ մ՚իր ճիրաններն դրած էր անոր
վրայ, թէ եւ կանուխէն ուրիշ անողոք զօրութիւն
մը՝ գիտութիւնն վճռած էր անոր մահն, բայց իւր
մահուան գոյժն խորապէս ազդեց իւր բարեկամաց
վրայ եւ ամէն զգայուն Հայու սիրտ վիրաւորեց։
Այսպէս կը հերքուի այն կարծիք թէ մարդ նուազ
ցաւագին կը ներգործուի այն դժբախտութենէն ո-
րուն կ՚ակնկալէր ի վաղուց։ Բայց ի՞նչ. իրա՛ւ է թէ
ամիսներէ հետէ մեռած ըլլար Իւթիւճեան. ո՞վ պի-
տի հաւատար ասոր եթէ՝ մօտէն անտեղեակ իւր
առողջական վիճակին՝ ի հեռուստ միայն դիտէր
իւր հանրային գործունէութիւնն. ո՞չ ապաքէն ա-
մէն ժամանակէ աւելի կենդանի, ամէն ժամանակէ
աւելի առողջ պիտի կարծէր զինքն ու աւելի հա-
ղորդ հանրային կենաց քան երբեք։ Այնքան մին-
չեւ իւր վերջին շունչն մեր մէջ էր նա, մեզ հետ
խորհող Ազգին շահերուն վրայ ու մեզ գործակից,
հակառակ այն ցաւոց մահճին որոյ վրայ կը չար-
չարուէր եւ զոր չէր կարող վայրկեան մը թողուլ։
Կը թղթակցէր Ուսմ. Խորհրդոյ հետ, կը վիճէր իւր
երեսփոխանական իրաւանց համար եւ հրապարակի
վրայ կը յուզէր Կաթողիկոսական ընտրութեան մեծ
խնդիրն։ Ինք դադրած էր շնչելէ երբ դեռ իր ա-
նունը կը խառնուէր մեր վէճերուն, մեր օրուան
խնդիրներուն եւ կուսակիցներ ու հակառակորդներ
կը հանէր։ Գործի վրայ մեռաւ նա, որպէս Հռով-
մայեցի կայսրը ոտքի վրայ մեռած էր։ Անուանի
դաստիարակին մահն ալ դաս մ՚էր Հայ ժողովր-

Digitized by Google

դեան, դաս մ'աշխատասիրութեան, որով միայն պիտի կրնայ նա դարմանել իւր բարոյական ու նիւթական ցաւերն, կարկատել իւր բախտի խրամատներն։ Եւ, զարմանալի՛ երեւոյթ, մինչ Լրագիրք կենաց եւ մահու մէջտեղ երերացած կը հռչակէին զինք ու գոգցես կենդանւոյն իւր դամբանականն կ'ուզէին լսեցնել իրեն, իւր գրուածոց մէջ չէր նշմարուեր ոչ մի տկարութիւն. միշտ միեւնոյն կորովն էր ուղղադատ մտքի, միեւնոյն յամառ յարումն իւր համոզմանց ու միեւնոյն սեղմ տրամաբանութիւնն։ Եւ քանի՛ն ցաւալի է, երբ այսպիսի անձնաւորութիւն մը դադրի ապրելէ, երբ այսպիսի ուղեղ մը դադրի մտածելէ, այդպիսի սիրտ մը դադրի զգալէ։ Սուգի մեծ պարապ մը կը թողու մեր մէջ Իւթէկճեանի անհետացումն։ Կրթական բարենորոգման խնդրոյն մէջ՝ որ տակաւին չէ լուծուած՝ յուսոյ բեւեռական աստղ մ'էր նա իր փորձառութեամբն, իր մասնագիտութեամբն։ Մի հանրական մարդ էր, մի ազգային գործիչ, եւ կարելի չէ ուրանալ այն նպաստ զոր կարող էր մատուցանել հանրաշահ խնդրոյ բարւոք լուծման՝ յարատեւ նոցա վրայ սեւեռած այդպիսի ուղղախոհ եւ լուսաւոր միտք մը։ Աւա՜ղ, կանուխ զայն կորուսինք, դեռ հազիւ քառասուն եւ հնգամեայ էր նա, եւ՝ իմ կարծեօք՝ Շահնազարեանի տեսչութենէն հրաժարելէ յետոյ նա չդրուեցաւ իւր տաղանդներուն արդիւնաւորման նպաստաւոր պայմանաց մէջ. նմանեցաւ աքաղաղէն արհամարհուած մարգարտին, եւ տարիներով անգործ մնաց այնպիսի մարդ մ'որուն նմաններ շատ չի հաշուեր Ազգն։ Մի-

Digitized by Google

ջոց մ'երբ ազգային վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ անուանեցաւ եւ իրեն յանձնուեցաւ կրթական օրինաց ծրագիր մը պատրաստել՝ կարծեց գտած ըլլալ իւր գործունէութեան յատուկ դաշտն. բայց դժբախտաբար այդ դաշտ դեռ պատրաստուած չէր ընդունելու իւր քրտունքն ու զայնս արդիւնաւորելու. այդ ծրագիր միշտ ծրագիր մնաց եւ հեղինակն իւր կեանքին մէջ բախտ չունեցաւ Ազգ. Ժողովոյ օրակարգին մէջ տեսնելու զայն: Բայց թերեւս ապագայն նպաստաւորագոյն ըլլար իւր գործունէութեան, լաւագոյնս ըմբռնէր կրթութեան օգտակարութիւնն, նորա չէնքն հաստատուն հիմանց վրայ կանգնելու պէտքն եւ ըստ այնմ գնահատէր կրթական ճարտարապետներն ու օգուտ քաղէր նոցա կարողութիւններէն. թերեւս... բայց ժամանակը մեզ չսպասեր եւ մահն անողոքելի անհամբերութիւններ ունի:

Ի վերայ այսր ամենայնի, Իբէկճեանի կեանքն ազգին համար օգտակարագոյն կեանքերէն մին եղաւ, եւ անջինջ պիտի մնայ իւր հետք Հայոց դաստիարակութեան պատմութեան մէջ: Իբէկճեան ստեղծիչ ոգի մը, ձեռներէց հիմնարկու մը չէր, բայց կ'անձնաւորէր կրթական բարեկարգութեան գաղափարն որու առաքեալն եղաւ: Երբ նա մեզի եկաւ եւ երբ տակաւին տղայ էին մեր այսօրեայ գործիչ ուսումնապետներն, Պոլսոյ մէջ գրեթէ որոշ գաղափար չունէին տակաւին կրթութեան այլ եւ այլ աստիճաններուն վրայ. Շահնազարեան վարժարանն՝ որ Թրքահայոց ազգային կրթութեան բարձրագոյն բացատրութիւնն էր՝ գրեթէ կարեւո-

Digitized by Google

րութիւն չէր տուած դիտութեանց․ Նորա բարձրագոյն կարգերն նուազ ծանօթ էին գիտական սկըզբանց քան այսօր ինչ ինչ դպրոցաց նախակրթական դասերն, եւ՝ ինչպէս Պ. Տէմիրճիպաշեան յիշած էր միանգամ՝ «մանկավարժութիւն» բառն ալ չէր արտասանուած տակաւին մեր մէջ։ Իբէկճեան նորածող մ՚եղաւ, կրթական նոր սկզբունքներու հունտեր նետեց որք արգասաւորեցան, եւ մտքերու դրական ուղղութեան նպաստեց․ Շահնազարեան վարժարան նոր կամ մանաւանդ որոշ ուղղութիւն մ՚առաւ իր տեսչութեան տակ․ գիտութեանց մշակման ընդարձակ տեղ տրուեցաւ անոր ծրագրոյն մէջ՝ թէպէտ ընդդիմագործութեամբ մ՚ալ կարի անտեսեցան դպրութիւնք։ Զուիցերիոյ մէջ երկարատեւ բնակութիւն մը Իբէկճեանի մանկավարժական հմտութիւնքն աւելի զարգացուց, եւ ինչ որ գրեց անտի զուիցերական դաստիարակութեան ուղղութեան ու հանգամանաց վրայ՝ ոչինչ նուազ լուսաւորեց մտքերն ու ընդլայնեց ուսումնական բարեկարգութեան պիտոյից զգացումն։ Այդ ճամբորդութեան մէջ իւր ամբարած տեղեկութեանց ու ստացած զարգացման արդիւնքն եղաւ կրթական օրինաց ընդարձակ Ծրագիրն որ բազմաց կարի եւրոպական թուեցաւ եւ որ, ինչպէս լսինք, ցարդ չէ ստացած օրինաց ոյժ։ Թերեւս ստուգիւ այդ ծրագիր իւր ամէն մասերով համապատշաճ չլինի մեր ազգային կազմական դրութեան, բայց նա արդիւնք է քրտնաթոր աշխատութեանց, երկար տքնութեանց ու անխոնջ ուսումնասիրութեան, եւ թէ եւ իւր ամբողջութեամբն կարելի չլինի գոր-

Digitized by Google

ծառայութեան մէջ դնել՝ որ մ'ազգային կրթութեան բարեկարգիչ օրէնսդիրք պիտի կրնան լիաբուն քաղել անոր մէջէն ու առաջնորդուիլ անոր տուած լոյսերէն․ Իփէկճեանի գլուխ-գործոցն է այն․ անով Իփէկճեան՝ թէ եւ մեռած՝ աթոռակից պիտի բազմի մեր դպրոցական օրէնսդիրներուն՝ երբ կարգը գայ հաստատելու ազգային վարժարանաց ընդհանուր սահմանադրութիւն մը եւ այդ հաստատութեան մէջ կարեւոր բաժին մ'ունենալու փառքը պիտի վայելէ ։

Երբ կը մեռնին մեր սիրելիներն, մեր բարերարներն, աւա՜ղ, ուրիշ բան չի մնար մեզ ընել բայց եթէ վերջին անգամ իրենց մարմինն ընծայել այն համակրանքն ու այն յարգանք որոց արժանի էին ու մեր վշտի ցոյցերով շրջապատել այն գերեզման որու կը յանձնենք զայնս ։ Ուստի եւ եթէ ոք արժանաւորագոյն էր ընդհանուր սգոյ արտայայտութեան, հանդիսաւոր թաղման, այն Իփէկճեանն էր որոյ կեանքը գրաւուած էր համակ հասարակաց բարին մտածումով, որոյ կեանքը նուիրում մ'էր դաստիարակութեան սուրբ դատին․ Եւ սակայն, ազնիւ ընթերցող, ի՜նչ խեղճ յուղարկաւորութիւն ու որչափ անարժան մեծ դաստիարակին անուան ու արդեանց ։ Թէ եւ չարանկատ ըլլալ չեմ սիրեր, բայց կարծեմ՝ յատուկ միջոցներ ձեռք առնուած էին արգիլելու համար Իփէկճեանի անթիւ բարեկամներն ու համակիրներն ընծայելէ անոր իրենց վերջին յարգանքն․ մայրաքաղաքիս թաղերուն մէջ չէր ծանուցուած ժամանակին նորա մահուան լուրն եւ առաւօտեան ժամ 5 ին որոշուած էր կատարել

Digitized by Google

յուղարկաւորութիւնն ։ Ուստի բազումք չկրցին ժամանակին հասնիլ Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ։ Ո՞ւր էին Շահնազարեանի բազմաթիւ սաներն՝ իւր աշակերտներն, Ազգին վարժապետներն՝ իւր պաշտօնակիցքն, երեսփոխաններն՝ իւր աթոռակիցքն ։ Հազիւ մի քանիներ ի սոցանէ, ու գերեզմանատան մէջ 10—12 անձինք որք՝ կարծես գաղտագողի՝ Իբէկճեանը կը թաղէին. հազիւ՝ իբր դամբանական՝ մի քանի բառ թոթովուած ։ Այսպէս յուղարկաւորեցին ի գերեզման սիրելի Իբէկճեանը զոր շատեր լացին երբ այլեւս գոցուած էր իւր դամբանն, սիրելի անշուշտ ոչ ամենուն, զի ունէր նա իւր թշնամիներն, իւր անհաշտ ոսոխներն, իւր անարգուներն, որոց ազդեցութիւն մասն ունեցաւ հաւանականաբար իւր յուղարկաւորութեան անշքութեան մէջ ։

Երբ Իբէկճեանի մարմնոյն հետ այսպէս կը վարուէին, անդին պաշտօնապէս Եկեղեցւոյ մէջ կը թաղուէր Էգնայեան մ՚որոյ անունն թերեւս շատեր այն ատեն միայն լսեցին երբ նա ալ չէր ապրեր. ամէն մարդ գիտցաւ ո՛ւր՝ թաղուիլն մարդու մ՚որուն ո՛ւր բնակիլն բազումք կ՚անգիտանային, եւ այսպէս ի մահուանն յանկարծ նշանաւորութիւն կ՚ստանար անձ մ՚որ՝ իբրեւ ազգային անհատ՝ աննշան մնացած էր երկարատեւ կեանքի մը բովանդակ տեւողութեան մէջ. անոր գերեզմանն կը զատուէր հասարակաց գերեզմանատունէն եւ կ՚երթար մտնել Եկեղեցւոյ բացած նուիրական գրկաց մէջ՝ դրակից Պէզճեանի վեհ ստուերին, ու այս ամէնն երկու հարիւր ոսկւոյ գումարի մը համար....։

Digitized by Google

փունջ, որ՝ մերթ կատաղեան ձեռներ ունի, կը սրտմըրտի, կը զայրանայ, կայծ ու փրփուր կ՚արձակէ, կ՚ուզէ գիտնալ թաղեալն բարեմասնութիւնքն, անոր անծանօթ մնացած մեծագործութիւնքն ու հարցապնդում կ՚ուղղէ Գեր. Նարպէյի որ հանգուցելոյն ներբողն արտասանած էր Եկեղեցւոյ բեմէն ու կը պահանջէ որ հրապարակէ այդ ճառ՝ տեղեկացնելու համար զհասարակութիւնն այն նշանաւոր գործոց որք բացառիկ պատուոյ մ՚արժանացուցին հոգելոյն։ Կը հասկնամ որ իւր կենաց մէջ բացառիկ ծառայութիւններով Ազգին երախտագիտութեան վրայ իրաւունք ստացող հասարակաց բարերար անձ մ՚իւր մահուան առեն անսովոր պատուոյ արժանանայ ու անոր գերեզմանն որոշուի ու կենայ յարաժամ ամենուն աչաց առջեւ իբրեւ յորդոր մ՚ ի բարեգործութիւն. կը հասկնամ որ կարեւոր կտակաւ մ՚ազգային օգտաւէտ հաստատութեան մը հիմն դնող անձ մը նոյնպէս նմանօրինակ յարգանաց առարկայ լինի. բայց չեմ հասկնար որ Թաղ. Խորհրդոյ մը հաշուեցուցին մէջ փոքրիկ ծակ մը գոցելով կարենայ մարդ գերեզման մը բանալ իբեն սրբազան տեղւոյ մը մէջ ու այսպէս յանիրաւի գրաւել այն վայր որ միայն հազուագիւտ առաքինութեանց պարտի վերապահուիլ։ Երբ այսպէս կը վատնեմք անճահարար հանրային երախտագիտութեան ցոյցքն ու բացառիկ նշաններն յարգանաց, ի՞նչ պիտի պահեմք ընծայել արժանաւորին։ Բայց յանցանքն անշուշտ այն պաշտօնական մարմնոյն է որ ի վաճառ կը հանէ այսպէս մեր սրբավայրերն եւ հաշիւ մը մաքրելու համար Եկե-

Digitized by Google

ղեցւոյ գրկէն տեղ կուտայ անհրաման...: Սակայն Թաղ. Խորհուրդն ալ իր փաստաբանն ունի որ է Լոյսը, որ՝ արդարացնելու համար այս ապօրէն թաղումն՝ կ'առարկէ թէ «Միշտ եկեղեցւոյ բակերն իբրեւ գերեզման նկատուած են». ուրեմն ըստ Լուսոյ խմբագրին ամէն մարդ իրաւունք ունի Եկեղեցւոյ մէջ թաղուելու. միայն թէ այն ատեն պէտք է Պէզճեաններու մարմիններն Եկեղեցիէն վերցնել ու այլուր փոխադրել, որովհետեւ ամենուն ընծայուած պատիւ մը կը դադրի պատիւ ըլլալէ։ Ո՛հ, շատ սրբազան բաներ առեւտուրի նիւթ ըրինք, հիմա Եկեղեցւոյ նուիրական ծոցն սկսած ենք ընել. ամենէն մեծ տիտղոսներն, վեհագոյն պատուանուններն աժանցուցինք ու ստորնացուցինք, հիմայ ալ Պէզճեանի մը դասակցելու իրաւունքը կը նուաստացնենք։ Մտածենք Հայեր....։

Ժ

1884 Յունուար 25

- Սիրելի ընթերցող, տղայ պէտք է ըլլալ վայելելու համար տարւոյն ինչ ինչ օրերն, ինչ ինչ տօներն, ուրախութիւններն. ասոնցմէ է տարւոյն առաջին օրն, որ գերազանց օր մ'է տօնի եւ բերկրութեան մանուկներուն համար։ Ամսով յառաջ կ'սկսի այդ անմեղ արարածոց երջանկութիւնն, երբ իրենց մատաղ երեւակայութիւնն կը փայլեցնէ ար-

Digitized by Google

դէն իրենց աչաց այն գեղեցիկ պարտէզներն զորս պիտի ընդունին իրենց ծնողքներէն ու ազգականներէն. անհամբեր են եկած հասած տեսնելու այդ օրն. ցերեկը մէկ մտածութիւն ունին միայն եւ գիշերն ալ միակ երազ — կաղանդն։ Իրենց անհամբերութիւնն ու փափաքներն եւս աւելի կը աճին կը գրգռին ի տես այն հազարումէկ աղուոր ու գիւթիչ առարկաներուն որոցմով կը լցուին կը զարդարուին Բերայի խանութներն, մանաւանդ Փօնմարշէ եւ Պազար-Ալլման որք տղայոց համար ճշմարիտ դրախտներ դարձած էին մանաւորապէս այս տարի այն բազմազան բազմաձեւ հանճարեղ ու մոգական խաղալիկներով զորս Եւրոպա կը յղէր Արեւելից մանուկներուն ի վայելս։ Այդ օրերէն մին ինչ երջանկութիւն էր տղու մ'իւր հօր կամ մօր եւ կամ դաստիարակին ձեռքէն բռնած անցնիլ Բերայի փողոցներէն. տղան սրտագին փոխադրուած կ'զգար զինքն յանկարծ մի գերերջանիկ երկրի, մի հմայական աշխարհի մէջ. աստ ոսկեզօծ շլացուցիչ մատեաններ որք ո՛ գիտէ ինչ հրաշալի վէպեր կը խօսին. անդ հիանալի պատկերներ մարդոց ու անասնոց որք կենդանի կը թուին. հեռուն խաղալիկներ ամենազգի որք մարդուն խելքը գլխէն կ'առնուն եւ որոց ամենուն նայելու համար հազար աչք ունենալու է. մին թմբուկ մ'է կամ փող մ'ուսկից ինչ զարմանալի ձայներ արդեօք պիտի արձակուին, միւսը տուփ մ'որ կը պարունակէ ամբողջ ագարակ մ'իր ամէն գործիներով. սա ձի մ'է գեղաբաշ որ քօղազարդ թրքուհիներով լի կառք մը կը վարէ, նա կառախումբ մը կատարեալ իւր շոգեշարժ մեքե-

Digitized by Google

նայումն՝ մեքենավարոցն ու ճամբորդներով որք կը
նային վակոններու փոքրիկ պատուհաններէն․ հոս
պզտիկ աղուոր աղջիկ մը դեղձան մազերով ու կա-
պոյտ շափիւղեայ աչերով, հոն Ծարոնցի երգեցիկ
մ'որ բոժոժազարդ գլխանոցն կը ճօճէ դափ ածե-
լով երկու ձեռքով ու աչերն իրենց ակնակապճին մէջ
դարձնելով ծիծաղաշարժ։ Տղան կը դիտէ, կը
հրճուի, կը յափշտակուի զմայլուն, ու կը բեր'իր
նաեւ ինքզինքն աւելի գիտուն զգալով —, այո,
եւ իննեւտասներորդ դարու մանուկն մարդոց, ա-
նասնոց ու բնութեան զօրութեանց վրայ իր խա-
ղալիկներով աւելի շատ բան գիտէ քան հին ժա-
մանակաց իմաստունք իւրեանց գրքերով։ Ու կա-
ղանդի գիշերն ինչ անճառ խնդութիւն, ինչ ան-
պատում երանութիւն․ տխրացած է իւր երազնե-
րուն, եւ ինչպէս կը խայտայ մրգերով լի սեղանին
շուրջն ու կը համբուրէ կաթոգին իւր պէպէն։
«Այգալխսեաց է արքայութիւն երկնից» — եւ երկրի։
Երանելի՛ մանուկներ, չնչին տժգին առարկայ մը
կուտայ ձեզ երջանկութիւն մը զոր այլ հասակնե-
րու մէջ մարդ չէ կարող ստանալ գանձուց փոխա-
րէն։ Է՛հ, բնական է այս, դեռ կենաց դառնու-
թիւնքն չեն ճաշակած․ դեռ իրենց ոտներն վար-
դերու վրայ կը կոխեն ու չեն կոշկոճուած ապա-
ռաժներէ․ դեռ կռուի չեն բռնուած կեանքի
դժուարութիւններուն հետ․ տակաւին անցեալ շու-
նին ուր թառամած յուսոյ ու սառած երազներու
տեսիլն ու սխալանաց ապաշաւն զիրենք տխրեցնէ,
եւ եթէ իրենցմէ մի քիչ մեծերը ապագայի գա-
ղափարը կարենան ունենալ, պատանեկան երեւա-

կայութեան մոգական հեռադէտոմը միայն կը նկատեն զայն որ կ'երեւի ծրարուած մի ոսկեփայլ մշուշի մէջ. տակաւին մտածումն — անորոշ մտածումն — չէ արթնցած բոլորովին եւ զգացումն չէ ստացած իւր համայն նրբութիւններն։ Դեռ անգիտութեան դրախտին մէջ են նոքա։

Բայց տարւոյն նորոգումն, թէ եւ այսպիսի խորին ու անպայման ուրախութեան առիթ չընծայեր հասուն մարդոց, ոչ նուազ կարեւոր թուական մ'է եւ նոցա համար այն լուրջ խոհերով զոր կը ծնուցանէ մտաց մէջ եւ այն առաջադրութիւններով որոց կրնայ առիթ ընծայել։ Ամէն ոք, տեսնելով տարի մ'ալ բոլորած ու բարդուած իւր անցեալ տարիներու թուոյն վրայ, կը բերուի պահ մ'աչերը դարձնել յանցեալն, մտածել այն ապագային վրայ որ կը մնայ իրեն եւ վերջնոյն համար դասեր ու խրատներ առնուլ առաջինէն։ Հետեւապէս, թէպէտ ստուգիւ, որպէս կ'ըսէ անտարբերն ու ինքզինք իմաստուն համարողն, ամէն օրեր իրարու նման են, կաղանդն՝ իբրեւ ժամանակագլուխ մը յորմէ մեր կենաց մի նոր շրջանը կ'սկսինք՝ արժանի է գրաւելու մեր ուշն ու ստանալու աւելի կարեւորութիւն քան որքան ունի Արեւելից մէջ։ Եւ երանի՜ անոր որ այդ յետահայեաց տեսութեան մէջ կը գտնէ ուրախութեան առիթներ եւ ինքզինք շնորհաւորելու պատճառներ. այն ատեն, բայց միայն այն ատեն, եւ նա կրնայ բերկրիլ եթէ ոչ մանուկներուն նման անծոյժ այլ աւելի բանաւոր խնդութեամբ ու զուարթ նայիլ դէպ ապագայն, թէպէտ եւ սա կարծի տակաւ ու անձկանաց իւր

հորիզոնն։ Այո՛, երանի՜ քեզ, սիրելի ընթերցող, եթէ տարւոյն վերջին գիշերն՝ հսկելով առանձինն ու աչք յածելով անցեալ կենացդ վրայ՝ կը հաստատես թէ, ինչ ալ եղած լինի ասպարէզդ, հետեւած ես խղճի ձայնիդ, քալած ես ուղղութեան ու պատուոյ ճամբուն մէջ, կատարած ես առ Աստուած, առ անձինդ ու առ նմանսդ ունեցած պարտաւորութիւններդ, թէ օրերդ ծուլութեամբ ընդ վայր չես վատնած՝ այլ աշխատութեան վսեմ լծակով ջանացած ես յար ինքզինքդ բարձրացնել ու վիճակդ ազնուացնել, թէ պատիւն նուիրական եղած է քեզ յաւէտ ու լաւագոյն համարած ես համեստ՝ այլ պատուաւոր կացութիւն մը քան անպատիւ ու վատանուն փարթամութիւն մ'որ անխոստովանելի աղտոտ աղբիւրներէ կու գայ, թէ չես եղած անձնասէր, այլ մերձաւորիդ՝ ազգակցիդ՝ նմանիդ սէրն ալ տեղ մը գրաւած է մտածութեանցդ ու ջանիցդ մէջ եւ ազնիւ հաճոյից աղբիւր նկատած ես այլասիրական զգացումն, թէ՝ երիտասարդ՝ չես թեթեւօրէն անձնատուր եղած պչրանաց ու սնոտի ու ապականարար զուարճութեանց որք հոգին ու մարմինն միանգամայն կը քայքայեն, այլ լրջութեամբ հետամտած ես պատրաստել քեզ պատուաւոր ապագայ մը եւ մարդկային ընկերութեան մէջ յարգելի տեղ մը. թէ՝ ընտանեաց գլուխ՝ նախանձախնդիր եղած ես միշտ ընտանեկան խորանիդ սրբութեան, հաւատարիմ սէր, առաքինութիւն ու աշխատասիրութիւն նորա երրեակ խարիսխներն համարած ու մանկանց նուիրական աւանդն՝ զոր հաւատացած է քեզ երկինք՝ խնամած ու զարգա-

Digitized by Google

ցուցած յարգալիր անձնուիրութեամբ, եւ թէ՝ ծերունի՝ անօգուտ անդամ մը չես եղած մարդկութեան՝ այլ դու եւս քու քարդ կրած ես ընկերութեան հաւաքական շէնքին ու, հեռու նմանելէ մի անպտուղ մերկ ու մինակ ծառի, շրջապատեալ կը տեսնես զքեզ նորաբողբոջ թուփերու անտառակէ մը եւ վստահ ես թէ քենէ բարերարեալներ պիտի լան գերեզմանիդ վրայ մի օր որ ոչ եւս երկիւղ կ'ազդէ քեզ։ Բայց եթէ, ընդհակառակն, անցեալը կը տարածուի ետիդ իբրեւ մերկ ու լերկ անապատ մ'ուր ծառ մը չես տեսներ քու ձեռքովդ անկուած որ ախորժ հովանի մը սփռէ եւ ոչ աղբիւր մը զոր դու բղխեցուցած լինիս, եթէ այդ անցեալն սխալումներու եւ մոլորումներու շղթայ մ'է միայն եւ քեզ ապաշաւ ու խղճի խայթեր լոկ կը թողու, եթէ յետ այնքան տարիներու սիրտդ թափուր կը զգաս՝ ոչ մի բարի գործոյ, ոչ մի հաստատուն արդեանց յուշն զայն լեցնելով, ո՜հ, այն ատեն տրտմելով տրտմէ՜ դու, քեզ համար ուրախութեան օր մը չէ՛ այս, եւ արտասուօք յիշէ մանկութեանդ երջանիկ օրերն ուր անհուն բերկրութեամբ կ'ողջունէիր նոր տարին եւ թռչունի մը նման անմեղօրէն ու անգիտօրէն կը ճռուողէիր ու կը կայտռէիր ընտանեկան յարկին տակ։ Եւ իցիւ թէ, երբ սթափելով մոլորումէդ՝ ապագային համար պարկեշտ ու արդիւնաւոր կեանքի մ'առաջադրութիւնն ընես, բաւական ժամանակ ունենայիր առջեւդ իրականացնելու համար նոր խորհուրդներդ ու մոռցնելու տխուր անցեալն...։

Արդէն անհատից, նոյնպէս եւ ազգաց համար

Digitized by Google

կարեւոր թուական մ'է տարւոյն առաջին օրն ։ Ասքա եւս պարտին կանգ առնուլ նոր տարւոյն սեմոց վրայ եւ ուշադիր աչօք քննել անցեալն որ կը թռչի ։ Հրապարակական թերթեր հանրային կենաց համար սոյն պարտքը կը կատարեն այլ եւ այլ տեսակէտներով եւ ցոյց կուտան ժողովրդոց թէ տեղի ունի՞ն զինքեանս շնորհաւորելու անցելոյն համար ու վստահութեամբ յառաջանալու այն շաւղաց մէջ զոր կը կոխեն, եւ դուրս կը հանեն անցեալէն այն դասեր զորս նա իր մէջ կը բովանդակէ ։ Մասիս ալ՝ իր մասին՝ մեր ազգային կենաց համար նմանօրինակ աշխատութեան մը ձեռնարկեց, բայց, ինչպէս դիտեց բարեկամ մը, կ'երեւի թէ այդ ուսումնասիրութիւն հազիւ տարւոյն հետ պիտի աւարտի ու մեք ժամանակ չպիտի ունենանք ներկայ տարւոյն մէջ արդիւնաւորելու այն հրահանգներ որք պիտի եզրակային անոր ։ Բայց մեր թերթերուն տեսակէտք ու նոցա տեսութեանց ընդարձակութիւնն ինչ որ ալ լինին, սա յայտնի է թէ այդյետահայեաց ակնարկ մեզ համար բնաւ մխիթարական, բնաւ բերկրաւիթ չէ ։ Երջանիկ եւրոպական ու ամերիկեան այն ազգերն են որք ամէն մէկ վերջացեալ տարւոյ պատմութեան մէջ կրնան արձանագրել նորանոր քայլեր ուսումնական, տնտեսական, արուեստական ու առեւտրական ճիւղերու մէջ, կրնան խնդագին նշանակել այն աճումն զոր ստացաւ քաղաքակրթութեան բարեաց գումարն ու ցոյց տալ մեզ յառաջդիմութեան թեւերը կաշկանդող մէկ կապն ալ խորտակուած, ընկերային վշտաց մին ալ սփոփուած, յաղթանակ մ'ալ տարուած

Digitized by Google

Նիւթին ու Ջարիքին վրայ․․․։ Բայց մեք, մեք Հայքս, ի՞նչ ունինք խնդակցելու․ — ա՛հ, ոչինչ․ 1883ի Հայ տարեգիրն մեր հայրապետներուն ո՞ր հայրական շնորհքներն, մեր օրէնսդիր ժողովոց ո՞ր իմաստուն օրէնսդրութիւնն, մեր գործադիր մարմնոց ո՞ր մեծ գործն, մեր կղերականաց ո՞ր անձնուիրութիւնն, մեր ազնուականաց ո՞ր ազնիւ արարքն պիտի արձանագրէ գոհութեամբ՝ գէթ հակակշռելու համար այնքան վիշտ, եւ սուգ, եւ արտօսր։ Գէթ կեդրոնական վարժարանն հիմնուած տեսնէինք եւ գէթ Միացեալ ընկերութիւնք փայլուն վիճակ մ'ունենային․․․։ Իրաւ է թէ ասդին անդին ինչ ինչ ոգիներ այլեւայլ ասպարէզներու մէջ իրենց արդեամբ պատիւ կը բերեն Հայութեան ու քիչ շատ օգուտ կը հայթայթեն, բայց ո՛չ ապաքէն աւելի մեծ պիտի լինէին այդ շահն ու պատիւ՝ եթէ ոգեւորէր զիրենք քաջալերութեան շունչն որ կը պակսի անոնց։ Եթէ մենք զմեզ շնորհաւորելու պատճառ մ'ունինք՝ այն ալ սա է թէ մեզ նման հնադոյն ազգ մը՝ որ Պարթեւաց, Ասորեստանեայց, Մարաց հետ ապրած է՝ երէկեան ազգաց հետ կ'ողջունէ 1884 տարին ալ, մինչդեռ իւր ժամանակակից բազում ազգեր անցելոյն գերեզմանին մէջ յաւիտենական քնով կը խորդան։ Ստուգիւ հնութիւնը պարծանք մ'է եւ հնութիւնն ազնուականութիւն մ'է, բայց չէ՞ մի որ «ազնուականութիւնը կ'ստիպէ», կը հարկադրէ մեր վրայ ազնուավայել գործ եւ վարմունք։ Եւ ի՞նչ կը լինի այդ ազգութիւն՝ երբ նորա տարերց պահպանման ու զարգացման անփոյթ լինիմք, երբ այնքան մարտիրոսներու ար-

Digitized by Google

եամբ կանգնուած Եկեղեցին թողունք որ անչքանայ, երբ անտարբեր աչօք դիտենք թէ մեր Թարգմանիչ Ս. Հարց հօտը կը հովուեն յաճախ անգէտ անգրագէտ եկեղեցականներ, եւ երբ մեր թեթեւութեան եւ օտարասիրութեան շնորհիւ Հայ ընտանիքն կը կորուսնէ տակաւ ազգային առաքինութեանց աւանդութիւնքն՝ որոց յետին ապաւէնն է։ Գէթ այս տխուր խոհեր, զոր կը ներշնչէ անցեալն ամէն մտածող Հայու, նպաստաւոր ազդեցութիւն ունենային ապագային վրայ եւ տային մեր քայլից բանաւոր ու արգիւնաւէտ ուղղութիւն. եւ, քանզի նոր տարին բարեմաղթութեանց թուական մ'է, ես իմ մասիս, սիրելի ընթերցող, մեր առաջնորդաց քիչ մ'աւելի զոհողութեան ու անձնուիրութեան ոգի, մեր հրապարակագրաց քիչ մ'աւելի անշահախնդրութիւն, մեր մեծատուններուն քիչ մ'աւելի սիրտ եւ ամենուս աւելի ազգասիրութիւն կը բարեմաղթեմ։

ԺԱ

1884 Փետրուար 24

Սիրելի ընթերցող, պարահանդէսներու եղանակն անցաւ, ու Հայերս պարեցինք այլ եւ այլ առիթներով։ Պարելը հաճոյք մը, զուարճութիւն մ'է, կրնամ ըսել թէ մարդկային սրտին մի պէտքն է, որ մարմնոյ շարժմամբք ու ծածանումներով կը բա-

Digitized by Google

ցատրէ իւր յոյզեր, եւ ահա էր երիտասարդութեան մանաւանդ յատուկ է պարն, զի այդ հասակի մէջ սիրտն կ'եռայ կենսայորդ բուռն ու անզուսպ զգացմամբք՝ անհամբեր դուրս ելնելու։ Պարն ո՞չ ապաքէն մի գեղարուեստ է, եւ այլ գեղարուեստից նման կը ծառայէ գեղեցկին զգացման յագուրդ տալու եւ մեր ճաշակներն ազնուացնելու։ Մանաւանդ երբ բազումք կը գումարուին մի պարասրահի մէջ, պարի զուարճութիւնն կը բազմապատկի այն հաճոյքով զոր կ'զգայ մարդ իւր նմանեաց ընկերութեան մէջ, եւ երբ այդ սրահ զարդարուած է այն գեղասէր ճաշակով որոյ օրինակը տուին մեր կրթական ընկերութեանց փայլուն պարահանդէսք, երբ հոն կը հնչէ այնքան աշխոյժ այնքան ճարտար երաժշտութիւն մ'որքան էր այն որ Յունվար 27ի եւ Փետրվար 9ի երեկոյթներուն մէջ ցունց կուտար սրտից ու թեւ ոտքերու, երբ նոյն իսկ այդ վայր գեղարուեստական հանճարոյ մի զմայլելի ծնունդն է ու հոն այնքան նիւթական, ճարտարական ու մարդկային գեղեցկութիւնք ժամադիր եղած են ու ձեռք ձեռքի տուած, այդ պարահանդէս քաղաքակրթութեան մի արուեստահանդէսը կը լինի եւ կ'ողողէ զմարդ բիւր սիրալիր տպաւորութիւններով։ Իսկ երբ պարողք սուրբ նպատակ մ'ալ կը կցորդեն այդ հանդիսին, երբ կայթից եւ կաքաւուց յափշտակիչ հեշտութեանց մէջ կը խորհին տգէտ մանուկին, սովատանջ աղքատին ու անդարման հիւանդին վրայ ու զանոնք սփոփելով իրենց երջանկութիւնն աւելցած կ'զգան, այն ատեն այդ պարահանդէս նոր ժամանակաց յա-

Digitized by Google

ռաջադիմութիւնն կը ցոլացնէ Լիովին՝ իւր գիտական, արուեստական ու իմաստասիրական զարգացումներով եւ կ'զգենու մի նուիրական հանգամանք։ Բայց թերեւս առարկես ինձ, սիրելի ընթերցող, այն զեղծումներ որոց առիթ կրնայ տալ պարահանդէսն, այն ճարակ զոր կրնան գտնալ անդ մոլութիւնք եւ յոռի կիրք եւ այն բարոյական անկումներն ու աղէտներ որք կրնան հետեւիլ պարահանդիսի գիշերուան մը․ Թերեւս ցոյց տաս ինձ տուն մ՚ուր կինն մեծածախ հագուստ մը կը պահանջէ իւր էրկնէն՝ գրաւիչ կերպով ներկայանալու համար օթեակին մէջ եւ այն ընտանեկան կագն ու կռիւ զոր կը յարուցանէ այդ պահանջում․ ցոյց տաս ինձ նորաբոյս աղջիկ մ՚որ իւր սիրականին հետ խօսք մէկ ըրած՝ կը քնացնէ իւր մայրն ու վանդակէն փախած թռչնոյ մը նման թեթեւասլաց կը թռչի պարահանդէս որ իւր աչքին անծանօթ դիւթական տեսիլ մը կը պարզէ ու կը դարձնէ նորա անփորձ գլուխն․ ցոյց տաս ինձ այն Եւաներն որք՝ արդէն Սատանէն խաբուած՝ իրենց կարգին ի խնդիր են խաբել զայլս եւ որք՝ հակառակ ամէն զգուշութեանց՝ կարող են՝ անյագ գայլեր՝ փարախէն ներս սպրդիլ, եւ վերջապէս ցոյց տաս ինձ այն ամէն համարձակութիւն զոր դիմակը կը թոյլատրէ եւ բարոյականի ու պատուոյ ու պարտուց դէմ այն ամէն արարքն որոց կը յանդգնի մարդ այդ վահանի ետեւ զօրացած։ Այո՛, խրատունք ունիս, սիրելի ընթերցող, այդ ամէն զեղծմանց կրնայ տեղի տալ պարահանդէսն․ միտալին հակակողմն է այդ․ բայց ո՞ր միտալ չունի իւր հակակողմն, ո՞ր

Digitized by Google

վարդ չունի իւր փուշերն, եւ ո՞ր ծով իւր մրրիկներն ու անդունդներն ։ Մարդիկ ամենէն լաւ բաներով կրնան զեղծանիլ, եւ ուր որ մարդիկ կը ժողովին՝ հոն կը բերեն ի միասին իրենց ախտերն ու մոլութիւններն. ընկերութիւնն ալ՝ իբրեւ ծով մը անհուն՝ իւր անդունդներն ու խութերն ունի. հարկ է հոն նաւարկել զգուշութեամբ ։ Երբ քաղքերն ապականեալ են, ո՛չ միայն պարահանդէսներն կրնան գլորմանց առիթ լինել, այլ ամէն մարդկային գումարում, նոյն իսկ սրբավայր տաճարներն ։ Գնա՛ մտի՛ր լատին եկեղեցի մը. հոն պիտի տեսնես շատ մը հագուած չքնաղ երիտասարդներ որք խորանին անշունչ պատկերներէն աւելի կենդանի պատկերներու առջեւ ծունր դրած են, որք՝ մինչ սրբազան ու խանդավառ երաժշտութիւն մը հոգիներն կը վերացնէ յերկին՝ յափշտակուած են երկու հրալիր աչերու մէջ ու սիրային խոստովանութիւններ կը փափսան երբ քահանայն կը մրմնջէ ջերմեռանդն աղօթքներ, եւ երբ ժամերգութիւնը կ՚աւարտի՝ եկեղեցւոյն դրանն առջեւ կը տեսնես շարուած երկու կարգ երիտասարդներ, որոց հիացական հծծիւնին մէջէն նազելաքայլ կ՚անցնին մեր բարեպաշտուհի տի՛կնայք եւ օրիորդք՝ վերջին ակնարկ մը նետելով իրենց զարմացողներուն, ակնարկ որ հաւանութիւն մը, յուսադրութիւն մը, քաջալեր մը, գուցէ հրաւէր մ՚իսկ է ։ Ինձ մատնանիշ կ՚ընես կինն որ մեծափարթամ հագուստ ու կապուստ կը պահանջէ պարահանդիսի համար, եւ ես քեզ ցոյց կուտամ բազում այլ կիներ որք մեծագին շրջազգեստ ու նորաձեւ փեղոյր կը պահանջեն կա-

Digitized by Google

ընելու համար վայելչապէս ներկայանալ Եկեղեցւոյ վերնատան մէջ։ Ի՞նչ բան աւելի սուրբ քրիստոնէին համար քան հաղորդութեան խորհուրդն, եւ սակայն Մրջիւնիկի ձեռաց մէջ կը ծառայէր դեղամահ սպաննելու զՈղոմպիադա եւ յագուրդ տալու փառանձեմի մը մեղապարտ նախանձուն։ Ո՞ր լաւ բան չի կրնար զեղծման միջոց դառնալ. բանաստեղծութի՞ւնը, նկարչութի՞ւնը, երաժշտութի՞ւնը որք հռչակուած են երկնատուր արուեստներ, եւ սակայն մոլի կրից՝ լպիրշ տեսիլներու տալով հրապուրալի բացատրութիւն՝ կարող են երեւակայութիւնները մոլորել ու հոգիներն գայթակղեցնել։ Գիտութիւնը չէ՞ որ ամէն օր մարդասպանող գործիներու կատարելութեան նորանոր նպաստներ կ'ընծայէ....։ Ուրեմն ո՛չ թէ պարահանդէսն է պարտական պարահանդէսի զեղծմանց, այլ նոյն իսկ մեր բարքերն, եւ Ազգանուէր Հայուհեաց ու Միացեալ ընկերութիւնք ըստ ինքեան դատապարտելի՝ վատ միջոց մ'ի գործ չեն դներ յօգուտ իրենց ձեռնարկներուն, որպէս կան կարծողներ։

Ասոնցմէ է Արեւելքի Հրազդանը որ «վատ միջոց, սուրբ նպատակ» կը գոչէ եւ կարեկից ու վշտագին բացագանչութեամբ մը ցաւ կը յայտնէ որ խեղճ Յիսուսեանք հալածուած ու քամբասուած են իրենց սքանչելի սկզբունքին համար, այն է «Նպատակն արդարացուցանէ զմիջոցն», ու գոհ կ'ըլլայ որ Հայք՝ ընդ երկար անտես առնելէ յետոյ այս փրկաւէտ սկզբունքն՝ վերջապէս կը գնահատեն զայն ու կ'սկսին փարիլ անոր։ Այդ Հրազդանի գրչին առաջին պտուղն արդէն ժէզուիթութեան հոտ մը կը

Digitized by Google

քուրջեր, եւ հիմայ ինքն իսկ իր երկրորդ յօդուածով կը փութայ տեղեկացնել զմեզ թէ Լօյօլայի Թոռնիկներէն մին է ։ Կ'երեւայ թէ այդպիսի բարի նըպատակի մը համար էր որ արդէն Իրէքճեանի տուներն անարգեց ու զՄամուրեան խայթեց, եւ ո՞վ գիտէ դեռ քանիներու դէմ թոյն պիտի ժայթքէ ։ Պէտք է շնորհաւորել զՃամուրճեան իրեն արժանի յաջորդ մ'ունենալուն համար, որ ահա հրապարակաւ կը ջատագովէ այն սկզբունքն որ Յիսուսեանց նշանաբանն եղած է եւ որոյ ետեւ ապաստանած՝ այնքան պժգալի ոճիրներ գործած ու գործել տուած են միամիտներու ։ «Նպատակն արդարացուցանէ զմիջոցն»․ այո՛, անվեհեր ասպարէզ եկէք ուրեմն, ո՛վ խաբեբայք, չարագործք, աւազակք, սրիկայք, ու անխիղճ անամօթ ստեցէ՛ք, զրպարտեցէ՛ք, մո՛ւր քսեցէք անմեղին ճակատն, ուրացէ՛ք համեստ այլ ճշմարիտ արժանիքը, յափշտակեցէ՛ք քրտանց արդար արդիւնքը, զրկեցէ՛ք իրաւատէրը, մոլորեցուցէ՛ք անմեղը, գողցէ՛ք ինչք ու պատիւ, ոտնակոխ ըրէք ամէն ինչ որ նուիրական է, բաւական է որ սուրբ նպատակ մը դնէք ձեր մտքին մէջ կամ փայլեցնէք միամտաց աչքին, ա՛լ ամէն բանի կրնաք յանդգնիլ, բարիք գործելու նպատակաւ կրնաք ամէն չարիք ի գործ դնել, փոյթ իսկ չէ թէ բարիքը՝ զոր կը մտադրէք՝ ստոյգ բարի՞ք է թէ ոչ, հերիք է որ դուք այդպէս դաւանիք ու ձեր խիղճն կրնայ հանդարտ ըլլալ ։ Ահա՛ ինչ որ կը քարոզէ Հրազդան, ու այս Հրազդանը Արեւելքի գրագէտներուն առաջինն է ։ Հիմայ կը հասկնանք թէ 1876ի սերունդն ինչու նկունեց. Ա-

Digitized by Google

րեւելքը. — Այսպիսի փրկագործ սկզբունքներ քարոզելու համար Հայ ժողովրդեան, այնպէս չէ՞։ Եւ հիմայ կ՚արդարանայ Արեւելքի գոյութիւնն. վասն զի ոմանք սոյն թերթի մէջ նոր հրատարակուած գրքի մը մասին գրադասակա՛ն մը կարդալով, յորդորուած էր թէ գրեթէ նման ծաւալով եւ նոյն նիւթին վրայ գրուած գիրք մ՚արդէն գոյութիւն ունենալուն համար նոր հրատարակութիւնն անպէտ էր, իրաւամբ կը դիտէին թէ նոյն իսկ Արեւելքի յայտնած սկզբամբ իր գոյութիւնն անտեղի էր, քանի որ Մասիս մ՚ունէինք համանման մեծութեամբ. բայց այժմ երկուքին գոյնը կը զատուի. Իւթիւճեան Թափառական Հրեայն կը թարգմանէ ու իւր թերթի միջոցաւ ոխերիմ ու անհաշտ թշնամի կը հանդիսանայ ժէզուիդութեան, իսկ Արեւելք՝ հազիւ ծնած՝ արցունք կը թափէ Յիսուսեանց հալածանաց վրայ ու բարձրաձայն կը գովէ նոցա մահաբոյր նըշանաբանն. մին եւ միւսն տարբեր դերեր կը կատարեն, եւ կարծեաց ազատութեան սկզբունքով Արեւելք կրնայ կենաց իրաւունք ունենալ։ Արդէն անցեալներս Մասիս նորա մէկ կարեւորութիւնն ալ վարպետութեամբ ցոյց կուտար երբ առթիւ մը կ՚ըսէր թէ ինք շատ հին է ասպարէզ ըլլալու համար նորաթեք գրիչներու եւ թէ այսպիսեաց համար չեն պակսիր նորավարժ թերթեր։ Աւա՜ղ, ինչ պատրանք.....

Որովհետեւ խնդիրն պատրանաց վրայ եկաւ, խօսինք, ազնիւ ընթերցող, մի քանի այլ պատրանաց մասին։ Մին է այն պատրանքն զոր կրել տուաւ մեզ մեծանուն Պ. Նորայր Բիւզանդացի իւր

Digitized by Google

պատասխանատուութեամբն ընդդէմ Պ. Մեսրոպ Նուպարեանի ։ Ապշութեամբ ամէն ճաշակի տէր մարդ կարդաց այդ ջատագովութիւնն, որ ծայրէ ծայր մեղանչում մ'էր գրագիտական բարւոք ճաշակի ու քաղաքավարութեան տարրական կանոնաց դէմ, եւ այս եզրակացութիւնն հանեց թէ ոչ ամէն բառագէտ գրագէտ է եւ ոչ ամէն Եւրոպարնակ՝ քաղաքավար ։ Իմ մասիս չկրցայ ծիծաղս զսպել՝ ցաւելով հանդերձ որ այդ բառալից գլխուն մէջ այդքան քիչ ծանրութիւն ու այդ փառաւոր կերպարանքին տակ այդքան քիչ ազնուութիւն գտնուի ։ Կարծեցի կարդալ Պօլօյի շիւղ·կերը, բայց լրջաբար գրուած շիւղ·կեր մը․ ինչ փքոցուռոյց գրուած ; ինչ անտեղի զայրոյթ ու ծիծաղելի բորբոքում, եւ յետոյ, որպիսի տղայական անձնագով սնապարծութիւն ։ Ոճը նիւթոյն պարտի պատշաճիլ․ գրելու արուեստին պարզագոյն կանոններէն մին է այս, իսկ ատ ինչ խնդիր կայ արժանի մի դիւցազնական ոճի, Հոմերեան բացադարձութեանց, գոռմանց ու բոմբիւններու ։ Ստոյգ է թէ սրտայոյզ (pathétique) հնարքներն օգտիւ կրնան գործածուիլ ճառերու մէջ, բայց երբ ի ծայրայեղութիւն կը զառածանին, հակառակ արդիւնք կ'արտադրեն․ ուստի երբ՝ դեռ ոչ մի յայտնի անիրաւութիւն լինելով Պ. Նորայրի դէմ կամ որ եւ է մի վնաս՝ Պ. Նորայր կուլայ կը հեծէ եւ յետին մանրամասնութեամբք կը նկարագրէ իւր տառապանքներն, ոչ թէ գթոյ կ'արժանանայ՝ այլ խնդուքի ։ Պ. Նորայր ծանօթ պարտի լինել հռետորական այն կանոնի որոյ համեմատ հանրութեան առջեւ խօսողէ մը համեստութիւն կը պահան-

Digitized by Google

Ջուրի՝ ունկնդիրներն կամ ընթերցողներն նպաստաւոր կերպով տրամադրելու համար իւր նկատմամբ, եւ սակայն որչափ այդ օրէնքը կ'անգոսնէ յախուրտաւով փքալիր, մէկիկ մէկիկ թուելով իր առաւելութիւններն, տղայօրէն ու չտեսի նման պանծալով իւր գունագոյն տիտղոսներուն վրայ եւ արհամարհելով ամէն տաղանդ ու արժանիք որ վանական կրթութեան արդիւնք չէ։ Ու նաեւ ինչ հակասութիւն. մէկ կողմանէ այնքան յանձնապաստան յախորտանք ու միւս կողմանէ այնքան վայնասուն, խրարանցում, երկիւղ, բողոք, արտասուք իսկ։ Ջեմք հասկնար։ Արդարեւ Գ. Նորայրի պատասխանատուութիւնն խիստ ցուրտ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ ընթերցողաց մեծագոյն մասին վրայ եւ իւր բազմահմուտ բառագրի անժխտելի տաղանդին վրայ սեւ բիծեր սրսկեց։ Մենք մեր մասին կ'ապահովեմք զինքն թէ իւր գործ յոյժ յարգելի աշխատութիւն մ'է եւ Հայ գրականութեան համար մի թանկագին ծառայութիւն, բայց կը յաւելումք թէ իրաւունք չունի մենավաճառ պահանջելու եւ մրցումն արգիլելու, եւ, քանզի գրագիտական ուսման համար հեղինակութիւն կը դաւանի զՀ. Քանթարեան, կը կարծեմք թէ անօգուտ չի լինիր իրեն դիմել մի քիչ նորա խորհուրդներուն՝ երբ մարմաջ զգայ քովէ քով շարել այն բառեր զորս այնքան քաջ կը ճանչէ։

Պատրանք մ'ալ այն ատեն կ'զգայ մարդ երբ հրաւիրուի մի լսարանի ուր ատենախօսէ Հայ բողոքական քարոզիչ պատուելի մը։ Կը խորհիս թէ ատենաբանն, որ Ամերիկա տեսած է եւ ըստ ամենայն

Digitized by Google

հաւանականութեան մի հմուտ եւ ճարտարախօս անձն է քանի որ կը հրաւիրուի կատարել հրապարակախօսի պաշտօն, պիտի պարզէ օգտակար տեսութիւններ, պիտի լուսաւորէ հետաքրքիր մտքեր եւ պիտի հրապուրէ իրողութեանց նորութեամբ ու ոճոյ քաղցրութեամբ։ Ուստի կը թողուս էջը զոր սկսած ես կարդալ կամ գրել եւ կամ կը փախցնես քունն որ արդէն աչերդ առեր է եւ կ'ելնես կ'երթաս. սրահն դրուած է երկսեռ բազմութիւն մը. ամէնքն անհամբեր կ'սպասեն ճառին սկզբնաւորութեան. ատենաբանն, երեկութին դիւցազնն, կը յառաջանայ ծանրաքայլ դէպ ի բեմ, հոն սեղանի մ'առջեւ պահ մը կը նստի լուրջ մտախոհ՝ թղթատելով մեծահատոր գիրք մը. լռութիւնը խորին է, սրտայոյզ. Ե՞րբ արդեօք պիտի սկսի հոսիլ ոսկեղէն բանից աղբիւրն սա անբարբառ շրթներէն։ Վերջապէս ծանր ու հանդարտ ձայն մը կը խռովէ սրբահին լռութիւնն. դասախօսը կ'սկսի։ Բայց ինչ պատրանք. կը խօսի նա ամենահասարակ բաներ՝ գրեթէ մեր ժամանակաց յետին ռամկին ծանօթ։ մեծ խնդրոյ մը վրայ կը խօսի իբրեւ տղայ մը. կը մեղքնաս թողած էջդ, փախուցած քունդ. գոնէ այդ հանրածանօթ ամենապարզ իրողութիւնք բացատրուէին մի հրապուրալի սիրուն ոճով. — ո՛չ երբեք. ատենախօսին լեզուն շատ տկար հայերէն մ'է ու ոճը լի անհամ կրկնութիւններով եւ զուրկ ամէն ճարտարութենէ։ Բայց, կ'ըսես, ո՞վ է այն մարդը որ Ամերիկա տեսեր է, որ քաղաքակրթեալ երկրի մէջ տարիներով ապրեր է. մեր յետին վարժապետն քան զայն աւելի տաղանդով կարող է

Digitized by Google

խօսիլ։ Կը զարմանամ․ բայց զարմանալիին հետ ծիծաղելին ալ կը խառնուի․ այս բողոքական ատենաբանք ընդհանրապէս կ'արտասանեն մի յուսահատեցուցիչ ծանրութեամբ եւ օտարոտի հնչմամբ ու շեշտով։ Գիտե՞ս պատճառը, սիրելի ընթերցող․ այս է որ դոքա ու գրեթէ մեծաւ մասամբ ամէն անոնք որք միսիոնարական կրթութիւն առած են՝ փոյթ ունին Հայախօս Ամերիկացի քարոզչաց հայերէնն արտասանելու եղանակին նմանող ըլլալ․ այս խեղճերն՝ որոց համար հայերէնն մի օտար լեզու է՝ բնականաբար կ'արտասանեն զայն շատ անկատար, յամրաբար ու անբնական շեշտերով, եւ անտարակոյս խիստ գոհ պիտի լինէին եթէ հայու մ'առոգանութեամբն ու դիւրութեամբ կարենային խօսիլ հայ բարբառն։ Մեր օտարամոլք ի՞նչ կ'ընեն․ կը թողուն իրենց բնական շեշտն ու ոճն, եւ կը հետեւին օտարին պակասութեանց․ կը կակազեն անոր պէս, կը ծամածռեն հայ լեզուն ու կը վիրաւորեն հայ ականջներն․ հերիք է որ Ամերիկացւոյն նմանին․ ինչ կապկութիւն․․․։

ԺԲ

1884 Մարտ 27

Սիրելի ընթերցող, օրուան խնդիրն կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրն է ոչ միայն Երեսփոխանական ու Համազգումար ժողովոց մէջ, այլ եւ սանց, գրօ-

Digitized by Google

ցարանաց, շոգենաւուց եւ շուկայից մէջ, ոչ միայն Կ. Պոլսոյ՝ այլ աշխարհի այն ամէն անկեանց մէջ ուր հայ կը գտնուի, եւ հետեւապէս օրակարգն է նաեւ եկեղեցական դասուն կարեւորութեան ու արժանաւորութեան խնդիրն։ Երբեք խնդիր մ՚այս աստիճան չէ յուզած բովանդակ Ազգն ու Պաթավիայէն մինչեւ Մանչեսդեր ու Ս. Բեդերպուրկէն մինչեւ Պաղտատ վայրավատին հայասեր ժողովըրդեան սիրտն չէ՛ բաբախեցուցած համատրոփ։ Ամէն Հայոց հոգիք կը դառնան դէպ յԱյրարատ, դէպ յԱթոռն Լուսաւորչի իբրեւ մէկ կեդրոնի մէջ հաւաքուող ճառագայթներ, ու տիեզերաց ամէն անկիւններէն հոն կը սլանան համայն հայ սրտեր իբրեւ բունկից թռչուններ որ երկնից չորս ծայրերէն կ՚երթան այցել այն վայր ուր կեանք տուաւ իրենց մայրենի ջերմութիւնն։ Նժդեհութեան քամին՝ ցըրուելով զիրենք ի սփիւռս աշխարհի՝ չէ՛ կրցած ուրեմն խզել այն կապ որ կը միացնէ զիրենք, եւ մինչ իրարմէ օտարացած՝ ուծացած կը կարծէին զինքեանս, յանկարծ կը գտնեն թէ հասարակաց զգացումներ ունին, հասարակաց շահեր, եւ թէ ցորչափ կանգուն է Էջմիածին՝ Հայ Եկեղեցւոյ որդւոց եղբայրական միութիւնն անքայքայելի է։ Ուստի եւ ուժգնագոյն եւս կը փարին Մայր-Աթոռոյ. եւ այս կաթողիկոսական խնդրոյ անուղղակի բայց ո՛չ փոքր արդիւնքն է։ Այսպիսի տեսակէտով մը գեղեցիկ, յո՛յժ գեղեցիկ պիտի լինէր — եթէ սակայն Թուրքիոյ Հայոց Երեսփոխանական Ժողովոյ իրաւանց ու արժանապատուութեան խնդիրն արգելք չըլլար — բոլոր Հայոց եկեղեցական եւ աշ-

Digitized by Google

խարհական պատգամաւորաց ներկայութեամբ կատարել Հայրապետին ընտրութիւնն, երբ ամէն Հայ վիճակ ընտրէր իւր երկու յատուկ պատուիրակներն ; եւ երբ սոքա ելնելով այլեւայլ աշխարհներէ ու իրարմէ հեռի քաղաքներէ երթային միանալ Էջմիածնայ կաթողիկէի գմբէթին ներքեւ յընտրութիւն գլխոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ։ Հոն որչափ մեհւպետ լինէր տեսարանն, որչափ սրտայոյզ ու միանգամայն քանիօն մեծ՝ բարոյական օգուտն ։ Երեւակայէ միանգամ, ազնիւ ընթերցող, այդ զանազան երկիրներէ ու մարզերէ եկող Հայերն, զանազան տարազիւք, զանազան դիմագծութեամբք, զանազան բարբառներով ու մերթ եւս տարալեզու, որք՝ հակառակ սակայն այդ տարբերութեանց՝ արգիւնք դաղթականութեանց ու կլիմայից այլազանութեան՝ ողջունէին զիրեար ու փարէին միմեանց խանդակաթ կաթոգի իբրեւ միեւնոյն տան զաւակներ որ՝ բախտին ձեռք խաղալիկ՝ երկար ատեն իրարմէ հեռի ապրելէ յետոյ՝ օր մի յանկարծ հայրենի վառարանին շուրջն իրար կը գտնեն ։ Ի՜նչ սիրաջերմ համբոյրներ պիտի հնչէին այն սրբազան կամարաց տակ ու ինչ սրտաբուխ արտասուք պիտի թրջէին նուիրական սալաքարերն ։ Ի՜նչ հին եւ նոր՝ դառն ու անոյշ յիշատակներ պիտի յուզէին սրտերըն ի տեսիլ Մասիսի ու խառնէին ոգիներն · ի՜նչ գաղափարաց փոխանակութիւն ու սրտազեղութիւնք համարիւն՝ բայց հեռաւորութեամբ գրեթէ իրարմէ օտարացեալ եղբարց մէջ · մտաց ու հոգւոյ այդ հաղորդակցութեանց մէջ պիտի ուսնէին, լաւագոյնս պիտի գնահատէին զիրեար, ուժգին պիտի

Digitized by Google

սեղմէին միմեանց աջն ու ազգային միութեան շա-
ղախին եւս աւելի պիտի ամրապնդէր, եւ երբ դառ-
նար իւրաքանչիւրն իւր բնակավայրն, ինչեր պիտի
ունենար պատմելու խանդավառ իւր շուրջ խռնուող
հետաքրքիր եղբարց, Հայ եկեղեցւոյ սրտէն քաղ-
ուած բարեպաշտութեան ու ազգասիրութեան ինչ
եռանդագին զգացումներ պիտի ունենար ներշնչել
անոնց, ինչ տեսիլներ պիտի ունենար նկարագրել
նոցա երեւակայութեան մոգեալ աչերուն։ Այս ա-
մենայն պիտի պակէր այն գեղեցիկ շարժում որ
տեղի ունի արդ աշխարհի մէջ կաթողիկոսական
ընտրութեան առթիւ։

Այս 'հարց, որպէս ըսինք, օրակարգի մէջ կը
դնէ նաեւ եկեղեցական դասու կարեւորութեան
ու արժանաւորութեան խնդիրն։ Որովհետեւ Եկե-
ղեցին դպրոցն է հոգիներու, որովհետեւ նա այն
վառարանն է յորմէ մտաց կուրութիւնն լուսաւորող
լոյս եւ սրտից սառոյցն հալեցնող ջերմութիւն կը
ճառագայթէ, քանզի նա այն սեղանն է հաւատոյ
յորմէ կենաց հացը կը բաշխուի քաղցեալ ոգւոց,
քանզի նա մեր նեցուկն ու ապաւէնն է, եւ քանզի
մեր եկեղեցին՝ իբրեւ հարազատ ազգային՝ մեր մի-
ութեան միակ փարախն է ու մէկհատիկ պատուարն
մեր ազգութեան, որչափ կարեւոր ու վեհ պաշտօն
մը հաւատացուած է ի ձեռս կղերին։ Այսպիսի ա-
ռիթներու մէջ մարդ կը բերուի անգամ մ'ալ մտա-
ծել այն դերին բարձրութեան վրայ զոր կատարել
կոչուած է առ մեզ եկեղեցական դասն։ Հոգեւո-
կանն ոչ միայն կը մտնէ մեր տանց մէջ, ընտանե-
կան կենաց ամենէն հանդիսաւոր գործողութեանց

Digitized by Google

կը մասնակցի ու կը նախագահէ, անհատին խղճին ու Աստուծոյ մէջտեղ միջնորդ մ'է, խրատտու մեր մոլորմանց մէջ, յուսատու մեր անյուսութեանց ատեն, քաւութեան պատարագն երկնից մատուցանող սրբազան պաշտօնեայն, բեմերու բարձունքէն կենաց բանին քարոզն, այլ եւ մեր ազգային կենաց առաջին գործիչն է այն։ Նա մեր թաղային խորհրդոց նախագահն է ու թաղին առաջին հայն. նա մեր վանօրէից ու նոցա կալուածոց տեսուչն ու մատակարարն է. նա մեր վիճակաց առաջնորդն է, եւ ժողովրդեան ներկայացուցիչն կառավարական ժողովոց մէջ, նա մեր պատրիարքն է՝ այսինքն մեր բարձրագոյն գործադիր իշխանութիւնն ու Ազգին ու Տէրութեան միջնորդն. նա մեր կաթողիկոսն է եւ միակ գլուխն ու կապն ցիրուցան Հայ ժողովըրդեան։ Այս տիտղոսներ բաւական չե՞ն միթէ ցոյց տալու համար թէ հոգեւորականն մեր մէջ նաեւ ազգային տեսակէտով ի՛նչ մեծ պաշտօններ կը լնու, ի՛նչ կենսական շահեր յանձնուած են իրեն եւ թէ նա՝ Հայութեան արդի կացութեան մէջ՝ նաեւ նորա ազգային ճակատագիրքն ունի իւր ափին մէջ։

Այսքան բարձր պաշտօններ կը պահանջե՛ն նաեւ նոյնքան բարձր արժանաւորութիւն, նոյնքան բարձր կարողութիւններ։ Նախեւառաջ, պէտք է որ Հայ կղերն ըլլայ մտքով ու սրտով նո՛յնքան գերազանց մարդ որչափ գերազանց ու վեհ բան է կրօնքն. պէտք է որ նորա մտքին մէջ լոյս ու սրտին մէջ սէր լինի. պէտք է որ նա ոչ միայն լիովին սնուցած լինի եկեղեցական ուսումն՝ այլ եւ տեղեակ արտաքին գիտութեանց. պէտք է որ կարողութիւն

Digitized by Google

ունենայ լեզուով ու գրչով հզօրապէս բացատրելու իւր գաղափարներն եւ պաշտպանելու իւր կարծիքներն ։ Եթէ կրօնքն մի փիլիսոփայութիւն է կենդանի՝ հարկ է որ իմաստասէր մտօք օժտեալ ըլլայ կըրօնականն ու կարող սաւառնելու սկզբան ու ճակատագրի խնդիրներուն վերնագաւառներն. եթէ կրօնքն է միանգամայն սրբազան բանաստեղծութիւն մը. հարկ է որ բանաստեղծական խանդ ու աւիւն ունենայ կղերականն՝ զգալու եւ բացատրելու համար կրօնին վսեմութիւնն, ու կարենալու նորա օծութիւնն դնել իւր խօսից մէջ եւ հաղորդել այլ հոգիներու. եթէ կրօնքն բարոյական հաստատութիւն մ'է ու եկեղեցին առաքինութեանց դըպրոց մը, հարկ է որ բարձրագոյն առաքինութեանց տիպն յանձին բերէ եկեղեցականն ու պատուէրին կցորդէ օրինակն ։ Եւ յետոյ, ըստ որում Հայ կղերն միեւնոյն ատեն առաջնորդն է մեր ազգային ճակատագրաց ու առաջին ազգային պաշտօնեայն, անհրաժեշտ է որ ունենայ վարչական հանգամանքներ եւ հմտութիւն, ընդարձակ տեսութիւններ, ծանօթութիւն այն օրինաց որոց համեմատ ազգի մը բախտն կը բարւոքի կամ կը վատթարի, քաղաքային առաքինութիւններ, սէր յառաջդիմութեան, իւր պարտքերն ու ազգային օգուտն կուսակցութեանց շահերուն ու քմհաճոյքին դէմ պաշտպանելու արիութիւն, եւ ազդեցիկ ու անվհատ կամք իրագործելու այն խորհուրդներ որք նպատակ ունենան բարւոքել Ազգին ներկայն ու պատրաստել ապագայն ։

Նայէ հիմայ, ազնիւ ընթերցող, թէ Հայ կղերն ունի՞ այդ պահանջեալ հանգամանքն ։— Խօսք չու-

Digitized by Google

նինք պատուարէր փոքրամասնութեան մը համար, բայց մեծամասնութիւնն որչափ վար կը մնայ այն պաշտօնին բարձրութենէն յոր կոչուած է։ Բաց աչքդ, ահա կ'անցնին առջեւէդ։ Սա մի քահանայ է ագէտ տխմար որ կարդալ իսկ չի գիտեր, խաչանիշ կ'ստորագրէ ու բերանացի կը կատարէ աղաւաղ եկեղեցական պաշտամունքն. նա տղայութեան ատեն սովրած է կարդալ մի պառաւ կնիկէ, բայց ոչինչ կը հասկնայ իւր կարդացածէն եւ յաճախ սըխալ կ'ընթեռնու. սորա առաջին մտածումն առաւօտուն գիտնալն է թէ այն օր թաղելու մարդ ունի՞, թէ մեռեալն պարա՞րտ է թէ վտիտ. Նմա ձանձրոյթ կ'ազդեն Մեծ պահոց օրերն ու Զատկի քառասունքն, վասնզի արգիլուած է պսակ դնելէ ու հետեւապէս դադար կայ առեւտրոյ, եւ հազիւ կ'ըսփոփուի մի քիչ իւր վիշտ ու կ'սկսի հաշտ նայիլ եկեղեցւոյն՝ երբ կուգան տօնօրհնէքի օրերն։ Այս երգիչ քահանայ մ'է ու իւր ձայն քաղցր կ'ամբառնայ եկեղեցւոյ կամարներն, բայց մ'է կարծեր որ կրօնական աւիւնն է որ զինք կը բորբոքէ. ո՛չ երբեք, նա իր ձայնը կը ծախէ ու իւր ծուխերուն թիւն յաւելուլ կը յուսայ ձայնին քաղցրութեամբ. թէ բարձրաձայն կ'երգէ մի յուղարկաւորութեան հանդիսի մէջ՝ գիտցի՛ր որ հանգուցեալն հարուստ ոք է, քանզի եկեղեցականք «Բանդ Աստուած որ ի ծոց Հօր» երգելու այլեւայլ դրներ ունին ու միեւնոյն արժէքը չունի sօէն կամ uօշէն սկսիլ. Ա՛յն՝ մեղօք չաղախեալ Վատանուն քահանայ, որ սակայն պիտի խոստովանեցնէ զքեզ վաղն ու քեզ պարտուց ու առաքինութեան վրայ խօսի՝ ծիծաղելով իւր

Digitized by Google

մտքէն թէ՛ քու վրադ եւ թէ՛ իւր, եւ չհասկնալով թէ էր կ՚արգիլէ ուրիշներուն սուտ խօսիլ մինչ ինքն հարիւրներով կը գլորէ ամէն օր։ Քահանայներէն յետոյ ահա կ՚անցնին վարդապետք. սա գինեմոլ մ՚է որ տուն կը փնտռէ իջնալու եւ ձրիապէս կլնելու օրհնեալ ջուրն. նա տգէտ մ՚է լի նախապաշարումներով՝ իւր լեզուին իսկ անծանօթ՝ որ կը քարոզէ ժողովրդեան յորմէ դաս առնլու պէտքն ունի. մի ուրիշն հարուստ թաղի մը քարոզիչ է որ մեծերը կը շողոքորթէ ու տիկինները կը շնթէ ժամուցներուն սիրոյն համար, եւ հլու սպասաւոր՝ խօսէ՛ ըսեն՝ կը խօսի, լռէ՛ ըսեն՝ կը լռէ. մի մեքենայ է որ պատարագ կը մատուցանէ. դա՜ մի փառասէր ճարպիկ ճապուկ վարդապետ է որ եպիսկոպոսութեան կը տենչայ ու կը քծնի այն եպիսկոպոսի շուրջ որ ամենէն հաւանական ապագայ կաթողիկոսն է. լաւ կշռած է այն ազդեցութեան, զօրութեան ու մանաւանդ շահու առաւելութիւն զոր ձեռք պիտի բերէ այդ տիտղոսով. ուստի խիղճ՝ պատիւ՝ ամէն ինչ կը զոհէ հասնելու համար նպատակին. կը նենգէ, կը դաւէ, կը ստէ, տուն տուն, մարդէ մարդ կ՚երթայ, մէկուն անուշ լեզու՝ միւսին սպառնալիք կը գործածէ, քուէի պատճէն մը կը խթէ ասոր ձեռքն՝ բառ մը կը հծծէ անոր ականջին ի վայր, միշտ նոր ոյժ ու խրախոյս քաղելով այն գաղափարի մէջ թէ օր մը թագ ի գլուխ եւ գաւազան յաջ պիտի բազմի եպիսկոպոսական աթոռով Հայ ժողովրդեան վրայ, ի՞նչ կ՚ըսեմ, առջեւ։ Տե՛ս այս վարդապետն ալ, առտուն կը պատարագէ, ժողովրդեան կը բացատրէ բարոյականն

Digitized by Google

վսեմագոյն գիրքն — Աւետարանն, ու երեկոյին սրահից մէջ է. մեղուի նման կը թռչի ծաղկէ ծաղիկ, դու իմն օրիորդէ օրիորդ, տիկինէ տիկին. ամենուն համար սիրալիր բառ մը, հանճարեղ բառախաղ մ՚ունի. եթէ չի խաղար՝ պատճառն այն է որ նախամեծար կը համարի գեղեցիկ սեռին հետ զբօսնուլ, եւ սակայն մերթ կ՚երթայ խաղի սեղանին քով աստ խորհուրդ մը՝ անոր քաջալեր մը տալու համար, եւ այս այն ձայնն է որ սրբազան չեշտերով կը հնչեցնէր եկեղեցւոյն կամարներն. առաւօտուն երգիոն, երեկոյին ղանիղեոնա։ Գէթ եպիսկոպոսներն, որք եկեղեցւոյ բարձրագոյն աստիճանաւորներն են եւ որոց թիւ սահմանափակ է, օրինակ ընծայէին ընդհանրապէս աւետարանական կատարելութեանց, մտքի եւ սրտի կրթութեան, եկեղեցապետի եւ ազգապետի կարողութեանց. բայց աստ եւս արժանիքը, մանաւանդ անարատ արժանիքը, սակաւուց բաժինն է։ Որպէս եպիսկոպոսք սիմոնականութեամբ ձեռք դրած են անարժաններու գլխուն վրայ ու տխմարներ ու անբարոյականներ խումբ խումբ կոչած ի քահանայութիւն եւ ի վարդապետութիւն, նոյնպէս եւ մեր կաթողիկոսք անսալով շահադիտական՝ կուսակցական նկատումներու եւ ոչ եկեղեցւոյ սրբութեան ու փառաց պահանջումներուն՝ եպիսկոպոսութեան բարձրացուցած են շատեր որք յոյժ հեռի են փայլեցնելէ իրենց վրայ իրենց պաշտօնին արժանավայել բարեմասնութիւններ։ Մեր եպիսկոպոսաց մէջ ունիմք տգէտներ ու ապիկարներ, լոբամանկ դաւադիրներ, անձնդիւր անտարբերներ, կանացաբար

Digitized by Google

հագուելու չքուելու՝ երփներփեան վերարկուի ու պերճաշուք շուրջառի համար հոգի տուող զարդասիրիկ թեթեւամիտներ, եկեղեցւոյ բարձրագոյն աթոռին վրայ ցատկելու տենչով անքուն մնացող փառամոլներ, ժողովրդեան կողոպուտովն ու պըտղիներով իրենց քսակն պարարելու համար ճոխ վիճակաց առաջնորդութեան անձկատենչ շահամոլներ, չորպաճիներու ձեռք ժողովրդեան գլխուն խարաջան գարձող ապիրատներ, մեծատանց պալատներու մէջ փաստերանց վրայ յօրանալու համար աթոռ եւ վիճակ թափուր թողող աշխարհասէրներ, ռամկին վրայ քըմօրէն գոռոզացող եւ իրենց պաշտուքլն գիտնալով նազող կապիկներու դերն կատարող կոկոզավիզներ, մեղաւոր հարուստներու հանդէսներն պատուող ու մեծամեծաց ապօրէն ամուսնութիւններն ու այլ արարքն յանուն մամոնայի քաւող եւ թոյլատրող առաջնորդներ, իրար մահու չափ ատող եւ իրարու հոր փորող նենգաւորներ, եկեղեցւոյ հօտը պառակտող եւ պատառող հովուակերպ գայլ գլուխներ, եւ այլն, եւ այլն. ո՞ր մէկն թուեմ։ Եկեղեցին անկեալ է, եւ այս ո՞չ ապաքէն նոյն իսկ մի քանի բարձրաստիճան եկեղեցականք յայտարարեցին Համազգումար ժողովոյ մէջ, եւ ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցական մ՚ալ ապացոյց այս բարոյական անկումին՝ անկեղծութիւն՝ ատելութեանց մոռացում եւ եկեղեցւոյ շահուց յարում քարոզելով իր ՚աթոռակիցներուն, Աւետարանի պաշտօնեայներուն։

Ո՛հ, այո՛, ազնիւ ընթերցող, Հայ եկեղեցականութիւնն անկեալ է. անկերեւ է այս։ Երբ այս ի-

Digitized by Google

մաստով խօսքեր արտասանուեցան միանգամ Երես․ ժողովոյ մէջ, եկեղեցականներին մէկն առարկեց թէ «Ի՞նչ կ'սպասէք Հայ կղերէն աւելի․ յառաջադիմութիւնն փառքով ու շահով կ'ըլլայ․ օտարազգի կղերն երկուքն ալ կը վայելէ եւ յառաջ կ'երթայ․ մեր վիճակն յայտնի է․» պատասխան մ'որ համատառութիւն մ'աւելի էր Հայ կղերին բարոյական ստորնութեանն ընդհանրապէս ։ Փա՞ռք կուզէք, ճշմարիտ եկեղեցականի արժանի փառք․ — խաչուած Քրիստոսին նայեցէ՛ք․ այդ բարձրութեան վրայ, Գողգոթային վրայ է փառքը, չէ՞ք հասկնար, ո՛վ Քրիստոսի աշակերտներ ։ Շա՞հ կ'ուզէք․— դարձեալ անոր նայեցէ՛ք, իր արեամբն շահեցաւ նա ճշմարտութեան դատն, կորուսեալ մարդկութիւնն ։ Աւա՜ղ, արիւն անցաւ սրտէս երբ այդ վարդապետ այդ բառերն արտասանեց Ս․ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ ։ Տա՛յր երկինք որ ունենայինք մի արժանընտիր Հայրապետ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սըրբութեան ու իւր հօտին բարգաւաճման նախանձախնդիր՝ որ կղերական բարեկարգութեան թուական մ'սկսէր ու ձեռնարկէր Հայ հոգիներն ու Հայ ճակատագիրքն դնել սուրբ ու հաւատարիմ ձեռքերու մէջ, որպէս զի Հայ-Եկեղեցին դառնար անդաստուեր աստղ մը հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ յոր ամենուստ յառէին խանդավառ բիբք համօրէն Հայկազանց (*) ։

(*) Մեր այս իղձ կատարուած է այսօր միաձայն ընտրութեամբ Ամեն. Տ. Մելքիսեդեկ Ս. Արքեպիսկոպոսի Մուրատեանց, առաջնորդին Զմիւռնիոյ, զոր յուսալից եմք տեսնել ի մօտոյ Լուսաւորչի -

Digitized by Google

ԺԳ.

23 Ապրիլ 1884

Սիրելի ընթերցող, Քրիստոնեայ եկեղեցին տօնեց իւր ամենէն հանդիսաւոր օրերն. մէկ երկու շաբաթ յառաջ Աւագ շաբթու տօներն էին, եւ բոլոր քրիստոնեայ սրտերն թունդ էին ելած։ Ամէն օք, ամէն սեռէ ու հասակէ, կը վազէր եկեղեցի որ մի մասնաւոր հրապոյր ստացած էր հաւատացելոյն համար. տանց անկիւններէն դուրս ուրեք իրենց կռնակը զատող տանտիկիններն ու վանդակապատ սենեկաց մթնշաղ լուսոյն վարժուող օրիորդներն իսկ կը փութային խառնուիլ այն մարդկային ալիքին որ նոյն աւուրց մէջ ամէն փողոցներէ կը հոսէր դէպ ի թաղին եկեղեցին, եւ ինչ որ զարմանալի է՝ Թերեհաւատն անգամ առանց ներս մտնելու չէր անցներ անոր առջեւէն։ Այս եկեղեցասէր եռանդեան բորբոքման մէջ Թերեւս մաս մ'ունենայ բնութեան զարթումն որ այնպէս խորհրդաւոր կերպով կը զուգադիպի Քրիստոսի յարութեան տօնին եւ ձմեռնային անարեւ օրերէ ու՝ մինչեւ մէկ սա-

---

Աթոռոյն վրայ, գերապանծ փառք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որ այնպիսի վսեմափառ եւ առաքինազարդ պատուական Գլխոյ մը վրայ իրաւամբ պիտի կրնայ պարծիլ ի մէջ ամէն այլ քրիստոնեայ եկեղեցեաց և լուսազոյն աւուրց ակնկալել վստահութեամբ: (27 Յուլիս 1885):

Digitized by Google

տիճան՝ տնարգել բանտարկութենէ ձանձրացող մարդիկը կը հրաւիրէ բանալ փեղկ ու դուռ եւ դուրս նետուիլ բաց օդին մէջ արեւուն նորաջերմ ճառագայթից տակ խայտալու ։ Զարամիտ մ'ալ ուզէ թերեւս կանանց մասին մի ուրիշ պատճառ ցոյց տալ, դիտելով թէ գեղեցիկ սեռին համար Զատիկը բարեդէպ առիթ մ'է հրապարակելու ընդերկար անտես մնացած շնորհներ եւ արդ ու զարդ՝ նազանք ու պչրանք զննող աչաց հիացման ենթարկելու ։ Սակայն այս ամենէ վեր բան մը կայ որ կը հրապուրէ միտք ու սիրտ ու քայլերն կը ձգէ դէպ յեկեղեցին այդ Քրիստոնէին համար մասնաւորապէս սիրելի օրերուն մէջ, այն է Յիսուսի կենաց վերջին արարուածին գերազանցապէս սրտաշարժ, խորիմաստ ու վսեմ հանգամանքն ։ Ո՞ր սիրտ չի յուզեր այն աստուածային ողբերգութիւնն որ 33 թուականին տեղի ունեցաւ Երուսաղեմի մէջ ։ Արդար մը, ճշմարտութեան առաքեալ մը, մարդկային հաւասարութեան ու եղբայրութեան պատգամաբեր անոյշ հրեշտակ մը կը մատնուէր անողոք մոլեռանդութեան ու շահախնդիր կեղծաւորութեան ձեռքը, ատենաքարշ դատափետ կը լինէր հաւատաքննիչ աններող քահանայապետաց առջեւ, թուք ու մուր կ'ընդունէր, ապտակ ու գան կ'ըմպէր, այպանք ու թշնամանք կը կրէր անարգ ու ստորին արարածներէ եւ հուսկ յետոյ նախատալի մահու գործիքի մը վրայ գամուած՝ կը ծուէր գլուխն ու կ'աւանդէր հոգին՝ իւր ճգնաժամի չարատանջ վայրկեաններուն մէջ կոյր ու ապաշնորհ մարդոց ծաղու քրքիջքն ու հայհոյանաց բառերը լսելով ։

Digitized by Google

Սակայն ճշմարտութիւնը կը յառնէր գերեզմանէն որոյ մթութեանն ու փտեցուցիչ խոնաւութեան մէջ ի զուր ջանացին թաղել զայն խաւարամիտ մարդիկ՝ անարգ մահու գործին կը լինէր խորհրդանշան մի փրկաւէտ կրօնի որ իւր եռեւէն կը քարշէր մարդկութիւնը գունդագունդ, եւ Յիսուս անմահութեան երկնագաւառին մէջ կը բազմէր անանց փառաց անկործանելի աթոռոյն վրայ։ Ո՞չ ապաքէն յաւիտենական պատմութիւնն է այս ժանտից զայրոյթքն իւեն դէմ գրգռող ու նոցա դաւաճանութեան զոհ եղող արդարին, նոր ու կենսաւէտ գաղափար մը յաշխարհ բերող եւ սակայն մոլեկոյր ամբոխին անգիտական քմահաճոյքներուն, անմտութեան ու զօրութեան առջեւ տեղի տուող։ Թէ մահուան վճիռ կը տրուի մարդուն, սակայն անոր գաղափարը կ՚ապրի եւ կը շարունակէ իր առաքելութիւնը, եւ Յիսուս կը մեռնի եւ իր գործն ու վարդապետութիւնը կ՚ապրին։ Այսպէս եղաւ Քրիստոսի գաղափարին մէջ ալ, որ միւսներուն պէս թէ՛ ժողովրդեան մէջէն ծնաւ եւ թէ՛ անոր համար ալ կը վերաբերէր, եւ իր գործը չէր կրնար մեռնիլ անոր հետ։ Անոր վարդապետութիւնն ու բարոյական օրինակը ամբողջ մարդկութեան կը պատկանէր ու կենդանի պիտի մնար, ինչպէս որ կենդանի է մինչեւ այսօր։

Ու ի՞նչ պէտք կայ զարմանալու, որ ժողովուրդը զայն աստուածացուց եւ իր սրտին խորը ունեցաւ անոր պաշտամունքը։ Խաչելութեան այս ողբերգութիւնն տասն եւ ինն դար յիշատակուելով մարդկութեան սիրտը խանդաղատեցուցած ու աչքէն արցունք խլած է. տասն եւ ինն դար քրիստոնեայ եկեղեցին՝ վսեմագոյն այդ զոհի սեղանին շուրջ ժողովելով՝ սփոփանք ու յոյս խընդրած է անոր, եւ տասն եւ ինն դար յետոյ այդ յիշատակ տակաւին կը ցնցէ գիտնոյն ու տգիտին

հոգիներն եւ կը հրաւիրէ զանոնք պատկառանօք այն գերեզմանի քով որ աղբիւր եղաւ հաւատոյ ու անշէջ հնոց մը մարդկութեան սիրոյ։ Ահաւասիկ ուր է ըստ իս զատկական տօնից հրապուրանաց իմաստասիրական պատճառն. այսպէս կ'զգայի ու կ'զգածուէի երբ տղայ էի, այսպէս դեռ կ'զգամ ու կ'զգածուիմ երբ մարդ եմ կատարեալ ու կը խորհիմ ես ինձմով։

Զարչարանաց այդ յիշատակութիւնը բողոք մ'է զոր Քրիստոնէութիւնը կը նետէ կրօնային աններողութեան, խղճի ազատութեան բռնաբարման դէմ. եւ սակայն նոյն իսկ ինքն որքան աններող գտնըւած է՝ ունենալով հանդերձ իբրեւ հիմն եւ գլուխ զՅիսուս որ այնքան կ'ատէր մոլեռանդ Փարիսեցիներըն եւ որ հաստատեալ Մովսիսական եկեղեցւոյն մէջ կը յառնէր ախոյեան ազատամտութեան։ Ո՛րչափ քիչ հասկցուած է այս կրօնի ոգին նոյն իսկ անոնցմէ որք պաշտօն ունեցած են քարոզել զայն, եւ քանի՜ քանի՜ քահանայներ ու քահանայապետներ Անանաներու ու Կայիափաներու դերը կատարած են։ Երբ քրիստոնեայ եկեղեցին հալածեալ լինելէ դադրեցաւ ու կրթնեցաւ պետութեան բազկին վրայ՝ իւր կարգին հալածող դարձաւ, տանջանարաններ եւ փայտակոյտեր կանգնեց եւ ազատ մտածութիւնը ջանաց խեղդել արեան ճապաղեաց մէջ ու բոցով քարոզել Քրիստոսի վարդապետութիւնն որ սէր ու ներողութիւն է համակ։ Քրիստոնէութեան վարդապետք չկրցին ըմբռնել թէ այդ կրօն գերազանցապէս հոգեկան կրօն մ'է («հոգւով եւ ճշմարտութեամբ երկիր պագանել») եւ

Digitized by Google

թէ ո՛յնքան պարզ է նորա ոգին ու այնքան գործնական որ պէտք չունի խորհրդանշանաց եւ ո՛յնքան վեհ ու ընդարձակ որ չի կրնար ձեւերու տակ ամփոփուիլ։ Ուստի մեկնութեանց մասին տարբերութիւն մը, ծիսական զանազանութիւն մը, արտաքին ձեւերու այլայլութիւն մը նկատուեցաւ դատապարտելի հերձուած մը հրով եւ սրով պատժելի, եւ քրիստոնեայ եկեղեցիք խեթիւ նայեցան իրարու, կրօնային կռիւներ ու պատերազմներ գրգռուեցան եւ միմեանց արիւնը խմեցին հաստատելու համար թէ սիրոյ կրօնին հաւատարիմ հետեւողներ են։ Աւաղ ուրբաթ օր՝ նայելով խաչէն կախուած Քրիստոսի՝ մտքս կը բերէի արիւնլուայ խաչակրութիւնքն, քամահելի հաւատաքննութիւնը, Ս. Բարթողիմէոսի դժոխահեռ գիշերն, Ժան Հիւսի խարոյկն ու Գալասի անիւն ու կ'ըսէի «Եւ քու անուննո՛վդ գործուեցան այս եղեռունք, ո՜վ Յիսուս, ո՜վ ազատ մտածութեան երկնային առաքեալ, ո՜վ սիրոյ աստուածային զոհ, ո՛րչափ այդ մարդիկ քիչ կը հասկնային զքեզ, ո՛րչափ այդ քրիստոնեայք քիչ քրիստոնեայ էին....։»

Եւ կը կարծե՞ս, սիրելի ընթերցող, թէ այսօր լաւագոյն հասկցուի Աւետարանի վսեմ հեղինակն, այսօր ուր նորա գիրքն հարիւրաւոր լեզուներու թարգմանուած եւ անհամար օրինակներով ցրուած է աշխարհի ամէն խորշերուն մէջ. ո՞չ ապաքէն դեռ ցայսօր ձեւերու կը յարին, կեղեւը կը դրկեն ու կ'անգոսնեն ոգին. ո՞չ ապաքէն ցայսօր անկրօն՝ Քրիստոսի թշնամի կը հռչակուին անոնք որք համարձակին խորհրդանշանաց տակ իմաստն որոնել,

Digitized by Google

մարմնոյն մէջ հոգին փնտռել։ «Բայց, Սրբազան, այն՝ զոր անաստուած կը կոչես՝ կրօնային պատկառանօք կը վերցնէ աչերն դէպ երկնային կամարն ու ծունր կը դնէ ովկէանի վեհափառութեան առջեւ. արեւու ծագմանն առջեւ մտախոհ՝ լռած եմ Նորա Գերագոյն էակին անունը մրմնջելն. այն՝ զոր Քրիստոսի հակառակորդ կ՚անուանես՝ մի անձնուէր էակ է իւր նմանեաց սիրոյն, թշուառին համար արցունքով լի է իւր աչքն ու յար պատրաստ ունի ձեռքը վերցնելու զայն որ ինկած է։ — Զէ՛ փոյթ, մի անհաւատ է նա, մի մոլորեալ հոգի, քանի որ զԱստուած պաշտելու համար իւր ծունգը չի դներ այն քարի վրայ ուր մենք կ՚աղօթենք, քանի որ միեւնոյն բառերը չի յեղյեղեր մեզ հետ եւ Յիսուսի անուէն երթալու համար մեր քղանցքին չ՚ուզեր փաթթուիլ։» Այսպէս կ՚ըսէ Նորին Սրբութիւնը եւ խուցը կը մտնէ, ուր Արդարութեան դատարանէն հրաւիրագիր մը կը գտնէ՝ կոչող զինքն ի դատաստան պատասխանելու մի աղքատ կնոջ բողոքին որ որբանուէր կոկորդին մէջ մոլորած իւր խնայողութեանց արդիւնքը կը պահանջէ։

Հետաքրքրական բան պիտի լինէր ու շատ զարմանալի՝ եթէ յանկարծ Յիսուս երեւէր մեր մէջ եւ ընտրութիւն ընէր իւր ճշմարիտ հետեւողաց. — Ի՜նչ գայթակղութիւն. քանի՛ Աստուծոյ տաճարէն դուրս չելնող ու անոր պատկերին առջեւ ամէն օր մոմ վառող մարդիկ, քանի՛ Յիսուսի անունը բերնէ չձգող ու Աւետարանի տուները բերնուց գիտցող անձինք, քանի՛ քանի՛ կրօնի վարդապետք եւ եկեղեցւոյ իշխանք դուրս պիտի մնային այն ճշմա-

Digitized by Google

րիտ հաւատացելոց խումբէն զոր նա պիտի կազմէր։ «Սակայն, ո՜վ Տէր, ո՞չ ապաքէն քո սուրբ տաճարիդ պատերն երկիւղածութեամբ կը համբուրէի ամէն օր ու նուիրական սալայատակները մինչեւ խոնարհութեամբ կը կցէի ճակատս. — Ի բաց, պիտի գոչէր Յիսուս այն զայրոյթով որով կը գոռար նա Փարիսեցւոց դէմ, ի բաց, կեղծաւոր, տաճարին մէջ կը խոնարհէիր առջեւս ու դուրսն աղքատին՝ այրւոյն ու որբին անձին վրայ ոտնակոխ կ'ընէիր զիս։» «Ո՞չ ապաքէն, պիտի ըսէր մի ուրիշն, ոչ մի պահոց օր կը պղծէի ու սրբութեամբ մերձենալու համար քեզ ապաշխարութեան եօթն սաղմոսներն անվրէպ կը քաղէի. — Գնա՛, պիտի որոտար Նազովրեցին, գնա՛, խիղճ չըրիր սակայն ճշմարտութիւնը պղծել եւ սուտ ի բերան մատչիլ հանապազ շահու սեղանին։» «Տէր, մի՞թէ բանիցդ քարոզը չէի՞ եւ անուանդ օրհներգուն. — Հեռի՛, բարկացայտ պիտի գոռար Տէրը, հեռի՛, ո՞րն իմ խօսքերէս կատարեցիր դու եւ անունս չըրի՞ր միջոց անարգ շահախնդրութեան։»
Եւ իւր աստուածային ժպիտովը պիտի ժպտէր անոնց որք Ապելարներու, Միշել Սէրվէներու, Ժօրտանօ Պրիւնօներու յաջորդներն են ու թէպէտ ոչ եւս նոցա նման աքսորանաց մէջ կը հիւծին, բանտերու խորն կը մաշին, խարոյկներու վրայ կը մրկին՝ բայց ոչ նուազ կը բամբասուին ու կը հալածուին Թարթիւֆներէ ու նոր Թորքուէմատաներէ։

Ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը բոլորովին հոգեկան (spiritualiste) կրօնք մ'է, ըսի, որ Աստուծոյ ու մարդոյն մէջ աղօթքն ու բարեգործութիւնը կ'ընդունի գերագոյն միջնորդ, եւ Քրիստոս՝ նորա հիմ-

Digitized by Google

նադիրն՝ սէրը նշանակեց իբրեւ յատկանիշ իւր աշակերտաց։ Ուրեմն ինչո՞ւ նոյն լայն ու բարձր ոգւով չըմբռնել զայն եւ քրիստոնէին ճշմարիտ նշանը չխնդրել սիրոյ եւ եղբայրութեան վսեմ զգացմանց ու անոնց յայտարար մարդասիրական գործոց մէջ։ Ըստ այսմ ի՞նչ նշանակութիւն ունի Լեւոն ԺԳ․ի վերջին հովուականն, յորում սատանայական կը հռչակէ Ազատ-Որմնադրութիւնն որ հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնն ունի իրեն նշանաբան եւ իր գիրկը դիմողներուն չի հարցներ թէ ի՞նչ կնիք ունին՝ այլ թէ ունի՞ն հոգի մ'որ ծունր դնէ անհունին առջեւ ու մերձաւորին սիրոյն համակուիլ կարող ըլլայ։ Պէտք չէ երկնչիլ․ քրիստոնէութիւնը կրնայ ձեւ ու տարազ փոխել, ու այդ ձեւեր կրնան անցնիլ, բայց ինքն՝ իբրեւ ամենէն գաղափարայինն ու աննիւթականն կրօնից՝ կայ միշտ ու ո՛չ մէկ կրօն ապագային մէջ պիտի կրնայ դուրս ելնել անկէ՝ միայն եթէ իյնայ գձուձ նիւթապաշտութեան ու անարգ ինքնամոլութեան մէջ, եւ այն ատեն ալ հա՛րկ է որ կրօնի անունը կրելու յաւակնութենէն հրաժարի այն։ Խորին ճշմարտութիւն մը յայտնեց Յիսուս երբ ըսաւ թէ երկինքն ու երկիր պիտի անցնին բայց իւր խօսքերը չպիտի անցնին․ դիտէր թէ իմաստասիրութիւնը, ճշմարիտ իմաստասիրութիւնն իւրմէ պիտի ներշնչուէր միշտ, թէ Վոլդէր եւ Ռուսօ իսկ յանդէտս եւ յանկամս իր դասերուն մէջ պիտի քաղէին իւրեանց վարդապետութեանց կենսական մասն, եւ Հիւկօ զինքն անաստուած կոչող եպիսկոպոսին պիտի պատասխանէր այնպիսի բառերով որոց մէջ ոչինչ պիտի գտնէր ստգտանելի։

Digitized by Google

ԺԴ

25 Մայիս 1884

Սիրելի ընթերցող, երբ գեղեցիկ եղանակը կը հասնի, անզուսպ փափաք մը չե՞ս զգար նետուելու բնութեան գրկին մէջ, դաշտաց ու հովտաց մէջէն վազելու, լերանց կատարն ելնելու եւ կամ ծառի մը շուքին տակ կամ աղբիւրի մ'եզրն նստած ժամերով մոռնալու ինքզինքդ ու խորասոյզ թաղուելու մթնոլորտին անուշահոտութեանց ու լայն հորիզոններու ընդարձակութեան մէջ։ Անտարակոյս « այո՛ » պիտի պատասխանես՝ բանաստեղծ ծնած լինիս թէ ոչ, վասնզի բնութիւնն հասարակաց բարեկամ մը, հասարակաց մայր մ'է, եւ ամենուն սիրելի է իւր գիրկն ուր ամէն ոք կը գտնէ քաղցրութիւն եւ իւր հոգւոյն պատշաճ ճարակ մը. եւ ո՞չ ապաքէն բնութեան առջեւ ամէն ոք քիչ շատ բանաստեղծ է, ա՛յնքան հզօր է իւր հրապոյրն մարդկային սրտին ու երեւակայութեան վրայ։ Տե՛ս այս տղաքներ, ի՛նչպէս՝ գառնուկներու նման զուարթ՝ կը խայտան մարգաց վրայ, կը վազվզեն խնդագին, դալար խոտերու վրայ կը թաւալին ու խենդի պէս մէկ ծաղկէն միւսին դիմելով փունջ կը կազմեն երփներփեան՝ իւրեանց փափկաճայն սիրուն աղաղակները խառնելով թռչնոց դայլայլիկներուն։ Երիտասարդը կրնա՞յ տունը մնալ երբ ա՛յնպէս գե-

Digitized by Google

գեղեցիկ է օդը, ա՛յնպէս պայծառ երկինքը եւ երբ
բնութիւնն իր հազար ու մէկ հրապոյրներովը ու
բիւր ձայներով հրաւէր կը կարդայ իրեն. այդ հա-
սակ այն հասակն է ուր սիրտը նոր արթնցած բու-
ռըն զգացումներու ազդեցութեան տակ կը վրդո-
վի ու իր եզերքէն դուրս վազող ծովու մը նման՝
ինքն ալ կ'ուզէ պատռել կուրծքն ու փախչիլ. փա-
փուկ ու նուրբ ամօթխածութիւններ ունի պատա-
նին կենաց այդ եղանակին մէջ եւ անկարելի է ի-
րեն ուրիշին հաղորդել ինչ որ կը յուզի իւր մէջ։
Ի՛նչպէս քաղցր է իրեն այն առեն բնութեան ծոցը
ուր հեշտութեամբ կը հոսեն իւր արցունքներ, ուր
կը կարծէ համակիր էակներ տեսնել, սոխակին եր-
գոյն՝ զեփիւռին սոյլին՝ տերեւոց սօսափիւնին ու
ալեաց մրմունջին մէջ սիրով՝ վշտով կամ երջան-
կութեամբ հառաչող ու իր հոգւոյն պատասխանող
ձայներ գտնել եւ զգալ թէ իւր սիրտն ալ ովկէա-
նին նման կ'ընդարձակի ու երկնից պէս կ'աստղա-
զարդի եւ թէ ինքն ալ իբրեւ բոյր մը կը ցնդի կը
խառնուի համագոյից հետ ու սիրոյ երգ մը դար-
ձած կը կորսուի տիեզերական ներդաշնակութեան
մէջ։ Ահա հասուն մարդը, ընտանեաց հայրը, իւր
հետ առած իւր կինն ու զաւակները, կը պտտի՝
հանդարտ եւ գոհ՝ մարգագետնոց մէջ կամ՝ մա-
կոյկի մը մէջ՝ կը քերէ եզերքն ճեղքելով խաղաղ
ալիքն ու վայելելով զովութենէ՝ անուշահոտութենէ՝
երաժշտութենէ ու ակնապարար գոյներէ կազ-
մուած հեշտութիւն մ'որ՝ ընտանեկան սիրոյն եւ
երջանկութեան հետ խառնուած՝ եդեմական հաճո-
յից զգացման մը մէջ կ'ընկղմէ զինքն ու կը հանգ-

Digitized by Google

չկայնէ օրուան կամ չարթուան յոգնութիւններէն։ Ծերունին, որ այնքան գարուններ տեսած ու անցուցած է, անտարբե՞ր է արդեօք այլ եւս բնութեան երիտասարդացման. ո՛չ, ապաքէն նա եւս տակաւ ինչ առուգացեալ կ'զգայ ինքզինք, երբ գարնանային արեւը կը ջեռուցանէ իր պաղած անդամներն եւ երբ՝ բանալով պատուհանն՝ կը ծծէ մաքուր եւ առողջ օդ մը, որ կը լնու թոքերն 'ու նոր կենդանութիւն մը կը շնորհէ իր ոգեսպառ արեան. գարնանազարդ առոյգագեղ բնութիւնն կը յիշեցնէ իրեն նաեւ իր երիտասարդութեան տարիներն ու նման տեսարանաց առջեւ իր առաջին յոյզերն, եւ, միօք փոխադրուելով հին օրերու մէջ, կը մոռնայ ներկայն ու կ'ապրի մի պահ անցեալ կեանքով, կը տեսնէ վարդայտ երիտասարդներն որ մերթ աշխոյժ մերթ տխուր մին կու գան եւ կը գոչէ «Ո՛հ, եթէ երիտասարդութիւնը գիտնար, եթէ ծերութիւնը կարենար...»։ Եւ խոհեր կը պաշարեն իր միտքն, ու մտածելով թէ քիչ առենէն տարրալուծուած պիտի խառնուի մեծ ամբողջին հետ՝ ինքզինքն աւելի նոյն կ'զգայ բնութեան հետ, նորա հարազատ զաւակը, նորա մէկ երեւոյթը. «Գուցէ, կ'ըսէ նա, գալ տարի այս երեւոյթն այլ եւս ջնջուած պիտի լինի բնութեան տեսարանէն, բայց ծաղիկը՝ որ փթթի գերեզմանիս հողոյն վրայ՝ չ՞պիտի բուրէ արդեօք իմ շունչս, խոտը որ պիտի բուսնի հոն՝ չ՞պիտի պարունակէ իւր մէջ գիս կազմող տարրերէն մի քանին, եւ էից անվերջութեան ու յաւիտենականութեան խորհուրդներու մէջ կը յափշտակուի՛ նա։ Այո՛, ամէն հա-

Digitized by Google

պակ եւ ամէն պայման ու ամէն խառնուած ու
սրտի ամէն վիճակ բնութեան տեսիլներուն մէջ ի-
րենց յատուկ հաճոյք մը, մտածութեանց նիւթեր,
խանդաղատիչ տարփայններ, համակիր շարժումներ,
յափշտակութեան թեւեր կը գտնեն եւ կը սիրեն
զայն։ Եթէ հարուստն կը վայելէ զայն իւր ծովե-
զերեայ ամառանոցներուն, ու ծաղկաւէտ հոտա-
ւէտ բուրաստաններուն, եւ իւր գեղեցկազարդ նա-
ւակներուն մէջ, ոչինչ նուազ կը վայելէ աղքատն
ալ ծովուն եզրը քարի մը վրայ նստած կամ բլրոյն
կուշտն ընկողմանած. փարթամք միայն մուտ ունին
փարթամաց պալատից ու ոսկեձեղուն սրահից մէջ,
բայց բնութեան ռամկավարական սեղանին որ կը
տրուի բաց օդին մէջ կաղնեաց եւ մայրեաց սիւ-
ներով բռնուած երկնակամար առաստաղին տակ
ու ծաղկահիւս դալարեայ գորգերու վրայ՝ արե-
ւուն կամ աստեղց լուսոյն ու ծառոց տերեւազարդ
ոստոց վրայ բազմած թեւաւոր երաժշտաց նուագ-
ներովն՝ հրաւիրուած են անխտիր նաեւ աղքատն
ու մուրացիկն։ Գիտունը նորա մէջ զմայլմամբ կը
գիտէ բնական զօրութեանց գործունէութիւնը եւ
կը խոկայ տիեզերական օրինաց ու նոցա զանազա-
նութեան՝ բայց մի եւ նոյն ատեն ներդաշնակու-
թեան վրայ. իմաստասէրը կ'ապշի այն անվերջ ե-
րեւոյթներուն վրայ որոց տակ կը յայտնուի կեանքը
եւ, պատճառներու եւ արդեանց անծայր շղթայն
նկատելով, սկզբան ու վախճանի խնդիրներու մթայ-
լին մէջ կը խորամխի. բարեպաշտ կրօնասէր ոգին
հսկայ լուսաւորին ու ոսկեփայլ միջատին, անսահ-
ման ծովուն ու ցօղոյ կաթիլին, երկնածրար կաղ-

Digitized by Google

նոյն ու կարճաբերձ խոտին վրայ կը տեսնէ մի եւ նոյն անհուն էակին կարողութեան, իմաստութեան եւ սիրոյն դրոշմը․ իսկ արուեստագիտին (artiste) համար բնութիւնը դիւթութիւն մ՚է անդիմադրելի, անհուն հոգի մ՚որ ինքզինք կ՚արտայայտէ անթիւ ձեւերու տակ, որ պատեղաց աչքով կը նայի, գիշերով կը խօկայ, ալոխով կը շնչէ, հողմով կը մռնչէ, ամպերով կը գժգմի, ծաղկամբ կը ժպտի, արեգակով կը սիրէ, ովկիանով կը ցասնու, շանթով կ՚սպառնայ, լոյսով կը փայփայէ, լճակով կ՚երազէ, թռչնոց բերնով կ՚երգէ ու համայնից բերնով կ՚աղօթէ, նաեւ անսպառ գանձարան մը բացատրութեան՝ խորհրդանշանաց, ամենահարուստ երանգապնակ մը յորմէ կը քաղէ իւր յղացմանց մարմնաւորութեան ծառայող տիպեր ու պատկերներ։ Անոր կը դիմեն զուարճասէրը, մենասէրն ու խոհասէրը, սիրահարն ու սիրազուրկը, յուսալիցն ու յուսաբեկը, երջանիկն ու թշուառը, եւ ամենեքին գոհ են, ամենեքին երախտագէտ առ նա այն համակրութեան, հանգստեան, վայելման, սփոփանաց, մոռացման ու յիշատակաց համար զոր կը գտնեն ի նմա։

Թէ եւ ամէն եղանակի մէջ բնութիւնը կենդանի է ու գործօն, թէ եւ ամէն եղանակի մէջ նա ունի իր գեղեցկութիւնքն ու հրապոյրները, բայց մանաւանդ գարնային եղանակի մէջ հրաշքանչ է նա, կենսայորդ եւ բազմահրապոյր, որպէս կինն իւր կուսական տիոց մէջ կը զարդարուի իւր չքնաղագոյն շնորհներով ու քօղարկեալ աչերուն մէջ ունի ամէնէն աւելի դիւթութիւն ու ձայնին մէջ սրտահանոյ քաղցրութիւն։ Երկիրն, իբրեւ թա-

Digitized by Google

գունհի մ՚որ կը զարդարուի, կը բանայ իւր գոհարատուփերն ու սապատներն ու կը պճնուի. ճոխապաճոյճ, եւ ամենուրեք կը զարթնու կեանքը․ խոտոյն տակ միջատներ, օդոյն մէջ թիթեռներ, տերեւոց ետեւ թռչունք կան․ արշալոյսն իր ցօղագին քրքմաթոյր ճաճանչներն ունի վերստին, վերջալոյսն իր լուսախառն մելամաղձիկ ստուերներ, պուրակն իր խոհալից հովանին, ծործորն իր դդչող առուակ, եւ ամէն ինչ սէր է ու սիրով կը դրկախառնի, զեփիւռն զտերեւ կը փայփայէ, սոխակն զվարդ կ՚երգէ եւ ովկէան՝ հանդարտ՝ երկնի լոյսերն կ՚օրօրէ իւր ծոցոյն մէջ։ Քանի՛ն աւելի կը գեղեցկանայ յայնժամ մեր գեղեցիկ Պոլիսը․ ինչպէս Իւսկիւտարէն ցՊէյքոզ, Օխլամուրէն ցՀիւնքեար Սուլու՝ Վոսփորի ափունք կը ծածկուին դալարեայ քօղով, ի՛նչպէս իւր հովանաւոր եզերաց մէջէն կը հոսէ զովասփիւռ Քեաղըտխանէի գետակն, ու Գատըգիւղ եւ Իշխանաց կղզիք Մարմարայի վրայ ծաղկալից ալեծածան կողովներու պէս կը ծփան։ Որչափ գեղեցիկ է հիմայ ելնել Ջամլըճայի բարձունքն մէկ նայուածով գրկելու համար Պոլսոյ բնութեան հրաշալիքներն, աչք մը յածելու Բրինքիբօյէն ի Պէօյիւքտէրէ ու դիտելու Մարմարայէն ու Վոսփորէն կազմուած այն անընդհատ ու ոչ նուազ քան Աստղկանն հրապուրալից կապոյտ գօտին որ մեր Մայրաքաղաքին մէջքը կը պնդէ*

Բայց միթէ կրնա՞նք մեք Պոլսոյ բնական գեղեցկութեանց վրայ խօսիլ Պր․ Ջիլինկիրեանի Ուղեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիսէն յետոյ, յորում մեր մեծանուն հիւրն կը ներկայանայ այնքան մեր ըն-

Digitized by Google

կերպայքին տգեղութեանց խիստ ու անկաշառ քննադատն որքան մեր բնութեան շնորհներուն զմայլուն երգիչն։

Անդէպ չէ անշուշտ սիրոյ առարկայէն սիրողին ու տեսարանէն նկարչին անցնիլ, եւ Ծաղիկի նախկին խմբագիրն արդարեւ սիրահար մ'է բնութեան ու անոր ճարտար պատկերահաններէն մին։ Բանաստեղծի խանդով օժտուած է Չիլինկիրեան, եւ մեր բնավայրաց ու դաշտանկարուց առջեւ հիացում ունի նա եւ Շադօպրիանի, Լամարդինի ու Կօթիէի բառն իր շրթան վրայ — ամենագեղեցիկ։ Անոնց վրձնոյն պէս իրն ալ ունի շնորհ եւ փափկութիւն, անոնց նման ինքն ալ ունի ամենէն նուրբ գեղեցկութիւններն զգալու համար քերթողի յատուկ զգայարան, — թէ եւ երկու տող հայերէն ոտանաւոր չի պարունակեր իր գիրքն ու թէպէտ իւր կենաց մէջ բնաւ տաղաչափած չլինի թերեւս, այնքան ճշմարիտ է թէ ոտանաւորը մարմին մ'է յորմէ բացակայ է յաճախ հոգին, այն է բանաստեղծութիւնը։ Որչափ ի դէպ եկաւ մեզ Ուղեւորութիւնը գարունին ու իր հրապուրանաց հետ, ինչ լաւ ընկեր մ'է պտոյտի՝ մատնանիշ ընելու համար մեզ մեր քաղաքին այս ինչ հրուանդանն որ ի ծով կը կարկառի ալեաց ծոցոյն մէջ զովացնելու համար կարծես արեւակէզ ճակատ մը, այն ինչ ծովախորշն որ իր ծառազարդ եզերաց շուքին տակ կը հրաւիրէ յոգնած նաւակներ, սա սարաւանդն որ՝ երկնից ցանկացող՝ կ'ամբառնայ հպարտ՝ ճառագայթներու պսակ ի գլուխ, եւ դա աշտարակն ալեծուփ որ կոհակաց մէջտեղ արձանացած է գոգցես իբր հարց-

Digitized by Google

մեն նշան՝ առաջարկելով անոնց կնճռալի խնդիր մը ։ Թէ կիւրակէ օր մը շոգենաւ մտնելով Մարմարայի ալիքները պատռես Իշխանաց կղզիներն երթալու համար, թէ Վոսփորի եզերքները քերես զմայլուն աչք մը պտտցնելով օձապտոյտ եզերաց, կոհակաձեւ բլրակաց, սօսա՝ կողերն ու կատարքն ծածկող թաւ անտառակաց, արքայական դիւթաչէն մարմարակուռ պալատանց, քմահաճոյ ամարատանաց ու մարդաշատ ոգեւորեալ հրապարակաց վրայ, եւ թէ Նորաամարեթին ճայռիկ մը մէջ ընկղմած՝ չարթու մէջ օր մը՝ Բուկեղչիւրի խաղաղ ջուրերուն վրայէն ու Գորադաճի եւ Գահարեյէի սիրուն կղզեկաց մէջէն սահիս երթաս ի Բեադրախանէ, կրնաս միշտ հետդ ունենալ այս գրքոյկն ու համապատասխան էջը բանալով զգայուն սրտի մ'ու հրավառ երեւակայութեան մը տպաւորութիւններն հարցաքննել ։ Բայց Զիլինկիրեան ամբողջապէս իր գրքին մէջ է ու հոս Գուլիսը կը շրջի ոչ միայն իբրեւ գեղասէր հոգի մը, այլ եւ իբրեւ իմաստասէր միտք մ'որ կը խոկայ ամենայնի վրայ, որ կը յիշէ, որ նաեւ ընկերային ու իմացական աշխարհն առարկայ կ'ընէ իր զննութեան ։ Ինչպէս Զայլտ-Հարոլտի քայլերուն տակ յիշատակաց հոյլք կը թռչէին երամովին ու լեզու կ'ելնէր ճամբուն վրայ գլորած քարն, մտածող նոճին, լուին դաշտն, նոյնպէս եւ մեր ուղեւորին մտացն առջեւ կը վերակենդանանան առասպելական ու դիւցազնային նախաժամանակք, հին՝ միջին ու վերջին դարերն իւրեանց մերթ զըւարթ մերթ տխուր, մերթ շնորհալի մերթ քըստմընելի յուշերով ու պատկերներով, ու երեւակայու-

Digitized by Google

թիւնը կը մոգեն, ու խոհանոց մէջ կը սուզեն ընթերցողին միտքը։ Մանաւանդ ինչպէս ճարտար է հեղինակն, որ հակապատկերներու մոլի Հիւկոյին թարգմանիչն է, սիրուն անտիլի մը մէջ նետելու պճղալի յիշատակ մը, ծաղկանց տակ սողոսկող օձ մը ցոյց տալու, արծաթաջուր աղբիւրին առջեւ արեան լիճ մը, եդեմային գեղեցկութեանց ծոցը դժոխային որջ մը։ Մեր անդունդք թափանցիկ են իւր արծուային աչաց համար ու ի վեր կը հանեն իրենն ահեղ գաղտնիքներ զոր դարերէ հետէ կ'ընքօղեն իրենց խորոց մէջ, ու մեր ծովափանց ջուրերուն ու անտառաց սաւերներուն սարսուռին մէջ ըմբռնողական անբաւելի իրողութեանց վրայ խորհրդաւոր փափսուքներ կ'ըմբռնեն իւր ականջներ։ Ո՛չ նուազ մեր արդի ընկերութեան վիհը կը խուզարկեն իւր կորովաբիր հայեցուածներն, մանաւանդ մեր ազգային ընկերութեան, ու կը պրպտեն նորա խաւերն։ Զիլինկիրեան խորին դիտող մ'է եւ անաչառ քննադատ մը մեր ընկերային բարուց, եւ ինչ տգեղութիւն, նուաստութիւն, մոլութիւն ու ապականութիւն որ կը նշմարէ՝ չի վարանիր անկեղծ համարձակութեամբ ի վեր հանել ու մեր երեսին տալ. բարձր դասուց բարոյական ախտերն, երիտասարդաց հոգեկան ու մարմնական հիւծումն, կանանց թեթեւութիւնն, ընտանիքի աւերն, սիրոյ վաճառումն, ժողովոց դատարկութիւնն, գրչակներու մտային աղքատութիւնն, մամլոյ ստորնութիւնն, սուտ ազգասէրներու դիմակն, կրօնաւորին խղճի սեւութիւնն, ամէն ինչ կը դիտէ, ամէն ինչ կը տեսնէ արգոսեան աչերով ու ամէն ինչ կը նկա-

Digitized by Google

րէ. մի քանի բաղձաւորիչ հզօր բառերով, չմոռնալով գովել ու քաջալերել ինչ որ կը գտնէ՝ թէեւ սակաւաթիւ՝ ներքնոյն ու խրախուսանաց արժանի։ Շողոքորթ ապականարար միջոցներու այն բազմութեան մէջ, որ զմեզ կ'ողողէ, մխիթարիչ բան մ'է անկախ նկարագրի ու արժանապատուութեան տէր գրագիտի մը վերադարձն ի գրական ասպարէզ, եւ փափաքելի է որ շարունակէ ընծայել մեզ իւր Աղեւոռուբեան նման, ազնիւ զգացմամբք ու լուրջ խոհերով լի գործեր որ մեկնեն մեզ ֆիզիքական ու բարոյական բնութիւնն ու սովրեցնեն սիրել գեղեցիկն ու ատել տգեղը։

ԺԵ

25 Յուլիս 1884

Սիրելի ընթերցող, թողո՛ւնք որ կարիճներ կատարեն իրենց խայթելու պաշտօնը, աղտոտ ջուրերու մէջ դադարող գորտեր կռկռան, տղմուտ Հրազդաններ թաւալեն հեւալով իրենց ատելութեան նախանձու եւ ստութեան ալիքներու շեղջը, անպատկառ գրչակներ՝ չկարենալով տանիլ որ եւ է գերազանցութիւն՝ թոյն ժայթքեն ամէն արժանիքի վրայ, իրենց ակռաներով պատռտել վազեն ամէն գովաբան ու ազնին — ճի՛գ ընդունայն — բիծ դնել ամէն անարատ ճակատի վրայ, մենք շարունակենք մեր խօսակցութիւնն ու մենք ալ խօսինք

Digitized by Google

միջանկաբաշխութեանց հանդէսներու, պսակաց, ատենախօսութեանց, ծափերու, յոյսերու, յոյզերու եւ արտասուաց վրայ։ Կ՚արժէ՞ միթէ զբաղիլ այդպիսի էակներով որք կը բաղձային ամէն անձ ու ամէն գործ իջած տեսնել իրենց մտաւորական ու բարոյական մակերեւութին հաւասարութեան, որք՝ եթէ կարենային՝ խեցեվճիռ պիտի հատանէին դուրս վտարելու համար իրենց հասարակապետութենէն ամէն Արիստիդէս ու Թէմիստոկլէս, որք՝ եթէ կարենային՝ աշխարհի չափ պիտի ընդարձակէին իրենց Արշակաւանն ու օդային գաւառները վանէին ամէն անկեղծ, առաքինի ու անձնուէր մարդ, որք պիտի խնդային Հոմերին ու Վիրգիլին վրայ ալ՝ լսելով «Թողէք անցնին սա ցնդածները», որոց մատենագրական իտէալը պիտի ըլլար Արիստոփանի Ամպքն ուր Սոկրատ կը ծաղրուի, որք՝ ուղտեր կլնելու եւ մժղուկներ քամելու վարժ՝ պիտի դատապարտէին իսկ զՅիսուս որ մեղադրանաց ու վայի արժանի կը գտնէր զփարիսեցիս․․․։ Մարդիկ որ՝ հարուստ ախմարին գձուձ զարմացող՝ ծաղր մ՚ունին իրենց շրթանց վրայ ժողովրդեան ուսեալ դասակին համար. մարդիկ որք՝ Լօյօլայի ձագեր՝ յաջողելու համար խտրութիւն չեն դներ միջոցներու մէջ ու պատիւը կը համարին նախապաշարում մ՚որ առ առաւելն մերթ իբրեւ դիմակ ծառայելու օգուտն ունի. մարդիկ որք կը համարձակին իրենց քիթը խոթել ամէն տեղ ու մինչեւ իսկ ներքին՝ սրտի կենաց մէջ՝ հոն արատ մ՚որոնելու համար իրենց ատելի արդարոյն ի դատապարտութիւն եւ որք՝ յուսահատ՝ կարող են ամենէն սուրբ ու իրենց

Digitized by Google

սրտէն վեր բաներու վրայ խորհրդաւոր կերպով գլուխ օրօրել ու փսփսալ, կեղծ գոյներու մէջ վրձին թաթխել ու միել, չըսուած խօսքեր վերագրել ու յաղթանակաւ ժպտիլ. մարդիկ որք կը խորդախեն ու կը գողնան Ազգին դրամն ու ազգասիրութիւնը բերնէ չեն թողուր. մարդիկ... բայց չըսե՞նք որ չ՚արժեր զբաղիլ ասոնցմով որոց շահատակութիւնք բարեբախտաբար արդէն հանրածանօթ ըրած են զիրենք. Կալաթայէն մինչեւ Տփխիս եւ մինչեւ Էջմիածին ամէն ճանապարհի վրայ ցանած են իրենց քսութեանց, զրպարտութեանց, սուտութեանց, անամօթութեանց նողկալի յիշատակներն ու ամէն արձագանգ իրենց կատաղութեան ապիկար ճիչերով հնչեցուցած. արհամարհել զիրենք ու անցնիլ՝ այս է նոցա արժանաւոր պատասխանը։

Խօսի՛նք, այո՛, մենք ալ մեր դպրոցական տարեկան հանդէսներու վրայ որպէս արժան է խօսիլ ամէն ճշմարիտ մարդու որ սուրբ կը նկատէ դաստիարակութեան գործն ու նորա մէջ կը տեսնէ մարդկութիւնը շարժելու եւ դէպի լաւագոյն ճակատագրեր բարձրացնելու կարող լծակը։ Ինչպէս կըսեն, Աստուած իմ, ծաղր ի շրթունս եւ թոյն ի սրտի մերձենալ այդ տօներուն. այդ անմեղ ու յուսածիծաղ ճակատուց տեսիլն վաղըն իսկ պիտի կրնար ցածուցանել ու սատանան իսկ խանդաղատել։ Յուսածիծա՛ղ, ստուգիւ այդ հանդիսից մէջ ամէն ինչ յոյս է, ամէն ինչ յուսով կը ծիծաղի. մանկութիւնը որ խոստմամբք լի ապագայն կը ներկայացնէ, հայրերն ու մայրերն, ամէն ազգայինք, աշխարհական թէ եկեղեցական, որք ներկայ վշտերու

Digitized by Google

մխիթարութիւնը, ներկայ դժբաղդութեանց վարձատրութիւնը կը գտնեն ուսանողաց պատուն վրայ եւ լուսագոյն աւուրց տեսիլներու մէջ կը յափշտակուին յուսալից։ Ինձ համար դպրոցական սանուկներջի հանդէսներէն աւելի հրապուրալի, աւելի խորհրդաւոր, աւելի բանաստեղծական տօն մը չկայ, ու այնպէս նաեւ կ՚զգայ ժողովուրդը որ գունդագունդ կը դիմէ հոն, մանաւանդ իգական սեռն, մայրերն որք այնքան խնդագին կ՚երթան ծափահարել իրենց զաւակաց յաջողութեանց ու զանոնք պսակուած տեսնելու քաղցր հպարտութիւնը վայելել։ Եւ միթէ նոքա մեր գրեթէ միակ ազգային տօները չե՞ն այժմ. հո՛ն են Հայերը, հո՛ն իրենց ամէն դասուց ներկայացուցիչներն. հո՛ն անցեալն, ներկայն ու ապագայն. հո՛ն յիշատակներն ու յոյսերն. հո՛ն վիշտերն ու սփոփանք։ Խորհրդաւոր ու սիրալի՜ գրկախառնութիւն. անդ կը սովրին Հայերն մոռնալ ամէն հեռ, ամէն ատելութիւն որ կը բաժնէ միանալու համար յառաջդիմութեան ազնիւ ճգանց մէջ. անդ հարուստը կը ծափահարէ ու ժպտի աղքատին զաւակն որ մրցանակօք կը բեռնաւորի, անդ եկեղեցականն սրտայոյզ կը համբուրէ եւ կ՚օրհնէ այն վաստակաւոր ճակատն որ քրտնեցաւ դաստիարակութեան համար. անդ է գրագէտն ալ, ժողովրդեան սիրելի գրագէտն որ բեմին վրայ երեւելուն պէս կ՚ողջունուի որոտաձայն ծափահարութեամբք զոր կ՚արձակեն եռանդագին այր ու կին, մանուկ ու ծեր, իբր ի տեսիլ մի հասարակաց բարեկամի. ու գրագէտը կը խօսի, ամէն դէմքեր կը ճառագայթեն, ամէն հոգիք կախուած են իւր

Digitized by Google

բերնէն․ բարձր տեսիլներ, ազնիւ զգացումներ՝ հրապուրալի ոճով գեղեցկացած՝ կը լուսաւորեն միտքերն ու կը դիւթեն հոգիները․ նա կը մխիթարէ ու կը սրտապնդէ ժողովուրդը, նա կը բոցավառէ ուսանողները, նա կը վարձատրէ դաստիարակը․

— Այո՛, կը վարձատրուէր դաստիարակը երբ համակրելի Գրասէրը, որ այդ խորհրդաւոր պահուն պաշտելի կը դառնար եւ կ'երեւէր իբր նախախնամային դեր մը կատարելու ղրկուած երկնային առաքեալ մը, երբ Գրասէրը մեղմանոյշ ձայնով ու մեղրանոյշ բառերով կը գգուէր նորա տառապեալ վաստակեալ հոգին եւ փափուկ ձեռքով բրաբիոն մը կը հիւսէր քրտնաթոր ճակատին շուրջն։

— Եւ աշակերտներ ու աշակերտուհիներ կան՝ որք իրենց շրջանն աւարտած՝ վկայական կ'ընդունին, եւ Տնօրէնը պսակ կը դնէ նոցա գլուխն, եւ ծնողք ու բարեկամք ծաղկահիւս գեղեցիկ փունջեր կը նուիրեն․ ինչ սրտայոյզ տեսարան, երբ շրջանաւարտք արտասուալից կ'արտասանեն իրենց «Մնաք բարեաւ»ն եւ երբ Տնօրէնն՝ դողդոջուն եւ զգածեալ ձայնիւ՝ իւր վերջին խրատներն կ'ուղղէ նոցա որք կը մեկնին իւր գրկէն ու կը քաջալերէ զանոնք յառաջադոյն կենաց կռուոյն դժուարութեանց դէմ․ Թաց են ամէն աչքեր, ամէն սիրտ տրոփուն․ եւ ծափահարութիւնք կը թնդացնեն վայրն։ Հոն աշակերտք, դաստիարակք եւ ծնողք, ամէնքն ալ միանգամայն երջանիկ են, միանգամայն ուրախ իրենց վաստակոցն համար ու կը հրճուին ստացեալ արդեանց վրայ։ Եթէ առ ակարութեանն չէ՛ հոն Ներսէս Պատրիարքը, հո՛ն է իւր օրհնութիւնն,

Digitized by Google

իւր գիրը կամ իւր ներկայացուցիչն, որ այս տարի մի քանի հանդէսներու մէջ Ազգային ժողովոյ Ատենապետն էր, ընտրութիւն որ յոյժ խորհրդաւոր թուեցաւ ինձ։ Ժողովուրդն, իրօք արբշիռ, բուռն պայթում մը կուտայ իւր ամէն համակրութեանց զորս չգիտէ այլեւս զսպել. եւ ահա «կեցցէ»ի աղաղակներ կը գոռան որոց մէջ խառն կը լսուին Ս. Պատրիարքին, կրթութեան հերոսներու անուանք։ Վերջապէս Եկեղեցին, յետ ամէն երգերու, արտասանութեանց, ճառերու եւ ծափերու, կը բանայ իւր պատկառելի ձայնը, կ'օրհնէ թափուած քրտունքն ու քաղուած հունձքերն եւ Երկնից թեւարկութիւնը խնդրելով Հայ ազգին ու նորա հաստատութեանց վրայ՝ կը փակէ սրբութեամբ այս գերազանցապէս նուիրական հանդէսն։ Երկար ատեն կը մնայ տակաւին ժողովուրդն այն հրապուրալի տեղւոյն մէջ ուր այնքան հոգեկան անճառ հաճոյք վայելեց, ու տպաւորութեանց հաղորդակցութիւնք կը լինին. ծնողք ու բարեկամք մօտէն կ'ողջագուրեն յառաջադէմ պատանին. յաջող ատենաբանն, որ գիտցաւ հաւատարմապէս թարգմանել ժողովրդեան իղձերն, շրջապատեալ կը տեսնէ ինքզինք համակիր ոգիներէ որք մի զմիով կ'եւնեն նորա ձեռքը սեղմելու համար. դաստիարակը, քրտնաջան ուսուցիչն ամենուն շնորհաւորութիւններն կ'ընդունի. գո՛հ են ամէնքն, կա՞յ արդեօք ուրիշ հանդէս մ'ուստի ամէն մարդիկ, ամէն սեռէ, հասակէ ու պայմանէ, բաժնուին այնքան բերկրապատար, այնքան վերաշինուած հոգւով ու մտքով, տանելով իւրեանց հետ այնքան սիրուն տպաւորու-

Digitized by Google

թիւններ, այնքան յոյս եւ սփոփանք՝ եւ ապագային համար այնքան ազնիւ առաջադրութիւններ, ուր այնքան սերտիւ ու զմայլմամբ իրար խառնուին ու այնպէս զուգաձայն պատասխանեն միմեանց ժողովրդեան ամէն կարգաց ոգիք... բայց, մոռցայ, հայ մէկը կամ ոմանք այդ հանդիսից մէջ որոց դէմքը մութ է, աչերը տարտամ, հոգին վիրաւոր ու մռնչագին, եւ որք ստուերի պէս կը սողային կը փախչէին յետ աւարտման՝ իրենց սիրտն անտանելի կերպով լցուած ու ճնշուած զգալով մաղձէ. Նոքա նախանձու չարակամ ոգւոյն տխուր անձնաւորութիւններն են որք պիտի երթան վաղիւ իրենց թոյնը թափել այն թերթին մէջ որուն անհանդուրժելի է որ եւ է անուն զոր ժողովրդեան համակրութիւնը կը պատուէ։

Բայց ժողովուրդն անկեղծ է ու գիտէ ընտրել իւր ճշմարիտ բարեկամներն ու իւր թշնամիներն. Նա բնազդումն ունի ճանչելու ստոյգ արժանիքն ու գիտէ ծափահարել իրենց գործոց զաւակներն. Նա կ'զգայ թէ դաստիարակութիւնը մահու եւ կենաց խնդիր է իւր համար եւ թէ իւր մեծագոյն բարերարներն նոքա են որք զինքեանս կը նուիրեն այս մեծ գործոյն, նոքա որք ուսուցչութեան բեմէն ու հրապարակախօսութեան բեմէն կը ջանան հրահանգել միտքերն ու ազնուացնել սրտերն, ճշմարտութիւն ուսուցանել փոքրին ու մեծին, գեղեցիկն ու բարին քարոզել հասուն եւ տհաս հասակներու. արժանաւոր դաստիարակներն ու տաղանդաւոր գրագէտներն, ահա իւր սիրելագոյն էակներն, իւր ազգային ճշմարիտ ճարտարապետներն։ Ի՞նչ նշա-

Digitized by Google

նակութիւն ունի երբ գրչակ մ'ալ դեռ քերականութեան կանոններն չի գիտեր ու ազգին դժբախտութենէն հրապարակի վրայ տեղ գտած է գրելու՝ ամէն առթիւ փորձէ անպատուել մանկութին ու ժողովրդեան մտաւոր ու բարոյական զարգացման անձնուէր երախտաւոր ուսուցիչներն ու մատենագիրներն՝ յեղյեղելով չարամիտ ու անիրաւ բաղդատութիւն մը Ռուսահայ վարժապետաց ու գրագիտաց հետ. փառք Աստուծոյ, Ռուսահայք այն աստիճան անծանօթ չեն մեզ որ հաւատ ընծայենք այդպիսի ստապատիր բաղդատութեանց ու փորձուինք գերազանց բաներ համարել զանոնք ու անարգել մերիններն. մեր առջեւ է Ռուսահայ մատենագրութիւնն, մօտէն տեսած ենք նոցա ինտելիգենցիային մի քանի ներկայացուցիչներն ու նոցա բարձրագոյն կրթարանաց մի քանի արդիւնքներն։ Անտարակոյս դիտաւորութիւն չունիմ բնաւ արհամարհել մեր Ռուսահայ եղբարց կրթական ու գրական ասպարէզներու մէջ ցոյց տուած գործունէութիւնն որ գովելի է ինքնին. բայց կ'ուզեմ զգալի ընել այն չարամտաց ու յաչաղկոտաց ոմանց հնարքն որք ամէն առթիւ «Ռուսահայ Պրոֆէսորներն, Ռուսահայ հեղինակներն» գոչելով կը ջանան նսեմել Թրքահայ ուսուցչութեան ու գրականութեան առաջնակարգ ներկայացուցչաց արժանիքն։ Այսպէս Աւգոստեայ դարուն նախանձոտ կրիտիկոսներն իրենց ժամանակակից մատենագրաց արժանաւորութիւնը կ'ուրանային դրուատելով չարունակ նախնի քրմական մատենագրութիւնն. այսպէս ամէն ազգաց ու ամէն ժամանակաց մէջ ապի-

Digitized by Google

կայ միջակութիւնն միշտ հեռուներն գացած է կատարելութեան տիպարներ փնտռել տեղեաւ ու ժամանակաւ մօտ եղողներն անդոսնելու գոհացումը վայելելու համար։

Եւ քանի որ տեղն է՝ ըսենք թէ անհասկանալի է ոմանց կողմանէ խօսքի եւ խօսողներու դէմ ցոյց տրուած ատելութիւնն ալ եւ ուրիշ կերպ չէ կարելի մեկնել, բայց եթէ իբրեւ հետեւանք անզարգացեալ մտաց եւ կամ մախանաց․ վասն զի խօսքն մարդկային էակին գեղեցկագոյն, վսեմագոյն ստորոգելիքն է ու նորա եւ բանականութեան առնչութիւնք այնպէս սերտ են որ երկուքին անուանք նոյնացած են շատ լեզուներու մէջ․ հայերէն բան կը նշանակէ խօսք եւ բանականութիւն միանգամայն․ լատին ratio եւ oratio միեւնոյն բառերն են, ու յունարէն λόγος ունի կրկնակի նշանակութիւն։ Երբ մարդիկ միմեանց քով կուգան, ի՞նչ աւելի գեղեցիկ քան այն կարողութիւն զոր ունին գաղափար փոխանակելու․ ի՞նչ պիտի մտածէինք մարդոց բազմութեան մը վրայ որ լուռ իրարու երես նայէին․ խօսքի թշնամի պարոններն արդեօք մարդկութիւնն կ՚ուզէին անբանից վոհմակ մը դարձնել։ Եթէ խօսքն զմարդ պատուող գերագոյն կարողութիւնն է, մարդոց պարտքն է ուրեմն մշակել զայն, եւ ստուգիւ խօսքին մշակութիւնն ուղիղ կը համեմատի ժողովրդոց մտաւոր մշակութեան հետ։ Ո՞ր ժողովուրդք են ամենէն աւելի յառաջադէմք քաղաքակրթութեան մէջ․ անշուշտ անոնք որոց մէջ խօսելու արուեստն կատարելագործուած է։ Լաւ խօսիլ կը նշանակէ լաւ մտածել, լաւ զգալ ու լաւ

Digitized by Google

բացատրել, այսինքն, որպէս Պիւֆոն կ'ըսէ, միանգամայն միտք, հոգի եւ ճաշակ ունենալ։ Հին Յունաց մէջ պերճախօսութեան զարգացումն արդիւնք ու նշան մը չէ՞ր իրենց ծաղկեալ քաղաքակրթութեան. Հռովմայեցիք ո՞ր ատեն իրենց քաղաքակրթութեան զենիթն հասան. — Երբ ունեցան Յուլիոս Կեսարու եւ Կիկերոնի նման հրապարակախօսներ։ Մտնենք արդի քաղաքակրթեալ ազգաց մէջ ու պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ պատիւ կը վայելէ նոցա մէջ խօսելու ձիրքն ու որքան իրենց վարժարանաց մէջ խնամով կը մշակուի այն։ Երբ մարդկային գումարումներ կը լինին, երբ ամենուն սիրտք կը բաբախեն համակիր, երբ ամենուն ուշն գրաւուած է միեւնոյն խնդրով, բախտ մը չէ՞ ունենալ հասարակութեան առջեւ խօսիլ գիտցող մարդիկ որ բացատրութիւն մը տան այն զգացմանց որովք յուզուած են ամենուն հոգիներն կամ որք գիտնան լուսաւորել մտքերն ու ցնցել սրտից թելերն ի նպաստ գեղեցիկ ու հանրօգուտ գաղափարաց։ Եւ դիտե՛նք միանգամայն որ որչափ աւելի կրթուած է հասարակութիւն մ'այնքան աւելի դժուարահաճ է խօսքի մասին, այնքան աւելի կը պահանջէ որ ատենաբանն իր մտքին հետ հաճեցնէ նաեւ իր երեւակայութիւնն ու ճաշակն, ու փոխադարձաբար գեղեցկախօս ատենաբանն կը կրթէ իւր ունկնդրաց գեղեցկագիտական զգացումն ու կը նպաստէ նոցա ճաշակաց փափկացման։ Կոշտ ու անոպայ մարդիկ միայն կրնան ծաղրել գեղեցիկ խօսելու ձիրքն ու փոյթն։ Կ'ըսուի թէ պէտք է սակայն որ ըսուած խօսքերն իմաստալից լինին. տա-

Digitized by Google

րակոյս չկայ որ լաւ ատենաբանի մ'էական յատկութիւններէն մին պարտի ըլլալ հմտութեամբ եւ իմաստութեամբ խօսիլ․ առանց այս յատկութեան կրնա՞յ կորզել ընտրեալ կաճառի մը ծափերն ։ Ոմանք, որք առակին աղուէսին նման իրենցմէ շատ վեր գտնուած խաղողներուն «խակ են» գոչելու սովորութիւնն ունին, կ'աղաղակեն թէ իմաստ չկայ նոցա խօսքերուն մէջ որք կ'ատենաբանեն մեր հանդիսից մէջ ի գոհունակութիւն ունկնդիր բազմութեան ։ Այս ո՞չ ապաքէն ապուշի ու տխմարի տեղ դնել է բոլոր ունկնդիրներն ու զինքեանս անմտորէն անոնցմէ գերագոյն ճաշակի ու կարողութեան տէր մարդիկ համարել ։ Բայց ինչո՞ւ չեն խօսիր դոքա․ թո՛ղ հրամեն ու սովրեցնեն հասարակութեան թէ ո՛րն է ճշմարիտ ծափահարելի ատենախօսութիւնն․ ինչո՞ւ նաեւ, եթէ դոքա խօսքի թշնամի են, ամէն օր հրապարակը կը լնուն զրախօսութեամբք․ ո՞չ ապաքէն գրելն ալ խօսիլ է հանրութեան․ յայտնի է թէ այդ խեղճուկներն առակի աղուէսին ծիծաղելի դերը կը կատարեն ։ Ուրիշ խօսք մ'ալ կը յեղեղուի յաճախ․ «գործել պէտք է աւելի քան խօսել»․ այո՛, գործել պէտք է, բայց խօսիլ ալ պէտք է, եւ պարագայներ, վայրկեաններ կան ուր խօսիլն է մեծագոյն ու կարեւորագոյն գործն, յորմէ կը հետեւի թէ խօսիլն ալ գործել է ։ Բաց աստի, ո՞չ ապաքէն գործն ալ շատ անգամ խօսքի արդիւնքն է․ խօսող մ'որ ամբոխին վրայ ներգործելու կարողութիւնն ունի՝ կարող է հրաշքներ գործել, կարող է հազարաւոր մտքերու մէջ դնել միեւնոյն համոզումն ու հազարաւոր սրտե-

Digitized by Google

րու մէջ միեւնոյն յոյզը բորբոքել ու մղել բովանդակ ժողովուրդի մը կամքն ի մի եւ նոյն գործ։ Մեծ է խօսքին զօրութիւնն․ մարդկային միտքն՝ իւր միջնաբերդին մէջ ամրացած՝ ոչ մի երկրային զօրութեան կը հաւանի անձնատուր լինել բացի խօսքէն որ միայն կարող է ընկճել զայն ու վարել ուր եւ կամի։

Սակայն դառնամք մեք մեր խնդրոյն․ խնդակցիլ պէտք է որ մրցանակաբաշխութեան հանդէսներն հետզհետէ կը շատնան ու կ'սկսին տակաւ՝ յառաջադէմ դպրոցաց ընծայած օրինակին շնորհիւ՝ աւելի կանոնաւոր ու գեղեցիկ կերպով կատարուիլ։ Նշանակութեան արժանի է որ շրջանաւարտ աշակերտներ հասցնելու փափաքն ու սովորութիւնն ալ երթալով կ'ընդհանրանան, ինչ որ ցոյց կուտայ ուսմանց որոշ յայտագրի գոյութիւն եւ ծնողաց դէթ մէկ մասին վրայ իրենց զաւակաց դպրոցական ամբողջ շրջան մը կատարել տալու իմաստուն յօժարութիւն մը։ Այս հանդէսներն, մանաւանդ ինչ ինչ վարժարանաց մէջ, ճշմարիտ տօներ են գրական ու երաժշտական՝ հրահանգիչ եւ ազնուաբար․ նոցա մէջ ժողովուրդն, զգալի օրինակաւ տեսնելով ուսանող մանկտւոյն վրայ մտքի եւ սրտի կրթութեան գեղեցիկ արդիւնքներն, կը համակրի դպրոցին ու ազգային դպրոցին, դաստիարակութեան տենչը կ'արծարծի ու կը ծաւալի եւ ազգային յառաջդիմութիւնն կը շահի։

Ամէն յառաջդիմութիւն, ամէն ապագայ բարօրութիւն մեզ համար կախում ունին կրթասիրական ոգւոյն տարածումէն․ մեր հրապարակա-

Digitized by Google

խօսներն չեն կրնար չափազանց խօսիլ սոյն պէտքի վրայ ու չափազանց գրգռել ազգայնոց մէջ դպրոցական գործոյ եռանդն. դեռ շատ խօսիլ, շատ գրել պէտք է արթնցնելու համար ամենուն յօժարութիւնն զոհողութիւններ ընելու յանուն ազգային դաստիարակութեան, դրդելու մանաւանդ մեր մեծատունններն կրթական մեծագործութեանց մէջ որոնել սոսկ փառքն ու ազնուագոյն հաճոյքն։ Ժողովրդեան ճշմարիտ բարեկամ գրիչներուն պարտքն ալ է քաջալերել ամէն ջանք որ կը լինի յօգուտ կրթութեան, բարձրացնել դաստիարակը, հրապուրելի ընել զայդ պաշտօն, մեծարանօք ու գգուանօք շրջապատել այն անձնաւորութիւններն որք բոլորանուէր կը նետուին այսօրինակ դժնեայ բայց փրկագործ ասպարիզի մէջ, վերջապէս ջանալ կրթական նոր ու բուռն շարժում մը գոյացընել տակաւ իրագործելու համար բոլոր այն միջոցներն յորոց Հայութեան բարոյական ու մտաւորական վերածնութիւնը կ'ակնկալեմք։

ԺԶ

30 Օգոստոս 1884

Սիրելի ընթերցող, մեր տուներուն մէջ զբօսանաց գլխաւոր միջոց համարուած է խաղը։ Երբ մի քանի անձինք ժողովին մի տան մէջ՝ լաւագոյն բան մը չեն կարող ընել քան խմբուիլ խաղի սեղանին

չուրջն ու փորձել իրենց բախտն, այսինքն կորուսնել ամէն զուարթութիւն, զայրանալ, կատաղիլ. ներսէն ինքզինքն ուտել կամ, եթէ մերթ ընդ մերթ բախտը ծիծաղիլ թուի, հեգնել ուրիշի ձախողութիւնն եւ ուրախանալ ի վնաս այլոց՝ յաջորդ պահուն անցնելու համար հակառակ կացութեան. ու իր կարգին նիւթ ընծայելու հակառակորդին անգութ ծաղրուն եւ խնդութեան: Չգիտեմ թէ ինչպէս խելացի ու ազնուական կոչուող անձինք կըրնան զբօսանք համարել զայս, վասնզի յայտնի է թէ խաղամոլութեան այս ախտն մեր բարձր ընտանեաց մէջ ամենէն աւելի ճարակած է: Չկա՞ն միթէ լաւագոյն ու ազնուագոյն միջոցներ զբօսնելու եւ զուարճալի ու միանգամայն օգտաւէտ կերպով անցընելու մեր պարապոյ ժամերն ու տեսակցութեան վայրկեաններն: Գեղեցիկ երաժշտական հատուած մը նուագել դաշնակի վրայ կամ երգել ի միասին, գրական ընտիր հատուած մ՚արտասանել ու նորա իմաստից ու գեղեցկութեանց մասին գաղափարաց փոխանակութիւն մ՚ընել, գիտական՝ իմաստասիրական նիւթոց վրայ խօսիլ ու վիճաբանիլ, օրուան ընկերային մեծ դէպքին կամ գրական մեծ իրողութեան մասին կարծիք յայտնել՝ մտային ու հոգեկան մարզանք մը պիտի լինէին անտարակոյս ու ժամերն պիտի սահէին շատ հաճոյքով եւ մեծ օգտիւ: Քաղաքակրթեալ ազգաց ակումբներուն մէջ սովորաբար այսպէս կ՚ըմբռնուի ընտանեկան կամ ընկերական զուարճութիւնն. չեն մոռնար մարդիկ նոցա մէջ թէ խելք ու հոգի ունին, մանաւանդ թէ կը յիշեն որ բարձրագոյն կարգի

հաճոյից միջոց ու գործի են նոքա. ինչ որ մանաւանդ կը հրամցնեն իրարու՝ իրենց խելքն ու սիրտն է, իւրաքանչիւր ոք կը պարզէ իւր մտաւոր ու հոգեկան ճոխութիւններն ու իր ազնուագոյն մասը կը նուիրէ ընկերութեան։ Մեր ընկերութեանց մէջ մարդիկ տեսած եմ, տաղանդաւոր՝ արուեստագէտ՝ բանաստեղծ մարդիկ, որք՝ ի չգոյէ զիրենք հասկացողներու՝ գացած առանձնացած են անկիւն մ'իբրեւ անպէտ արարած արհամարհուած; վասնզի խաղացող չեն, ընկերութեան մարդ չեն. Բայց այդ անձ թէ խօսի՝ իւր բերնէն մարգարիտ պիտի թափէ, թէ երգէ՝ ներդաշնակութեան ալիք մը պիտի հոսի իւր շրթունքէն. ո՞վ կը հասկանայ զայն, ո՞վ կը գնահատէ. կեցցէ խաղը, ան է ընկերութեան աղը։ Բարեբախտաբար, սակայն, աստ անդ կան ընկերութիւններ որք աւելի ազնիւ ճաշակ մը կը յայտնեն, որք աւելի կ'ախորժին միտք ու սիրտ զուարճացնող զբօսանքներէ, որք գիտեն վայելել Պէթօֆէնի մի սօնադն, Միւսէի մի տաղն, Ժիւլ Վէրնի մի վէպին վերլուծութիւնն, հանճարաբանութիւն մը, համով կատակ մը, եւ մաղթելի է որ նոցա օրինակը տարափոխիկ լինէր ու այնպիսեաց թիւն աճէր մեր մէջ։

Երկու տարիի չափ յառաջ, սիրելի ընթերցող, գտնուեցայ մի այսպիսի ընտանիքի մէջ. երեք քոյրեր կային անդ. իրենց ծնողք ընտիր կրթութիւն մը տուած էին անոնց. մաքուր հայերէն կը խօսէին ու քաջ ֆրանսերէն. երեկութին առաջին մասն անցաւ մերթ երգելով, մերթ վիճաբանելով, մերթ արտասանութիւններ ընելով. իւրաքանչիւրն այս

Digitized by Google

երեք խարիթայներէն կը փութար ի հանդէս բերել ինչ որ կար ազնուագոյն իւր մէջ, եւ մոքիու-սոտի հաղուագիւտ ձիրքեր ընկերութեան գերագոյն հաճոյք մ'առթելու կը ծառայէին։ Քոյրերէն մին ըսաւ թէ իրենք աղպօմ մ'ունէին որոյ մէջ իրենց յարգելի նշանաւոր ծանօթներուն արձանագրել կուտային բուն իրենց ձեռքով պատասխաններ հարցարանի մը զոր միօրինակ կ'առաջարկէին նոցա. հարցումներն կը վերաբերէին առ հասարակ ճաշակի, նախասիրութեան, նախամեծարութեան խնդիրներու։ Աւելորդ է ըսել թէ իսկոյն երեւակայութիւնս բորբոքեցաւ, հետաքրքրութիւնս անդիմադրելի եղաւ, եւ իմ խնդրանօք դիւթական աղպօմը բերուեցաւ։ Ալ երեկութին մնացորդն ադով անցաւ. հետաքրքրական բան էր միօրինակ հարցման մ'այլ եւ այլ անձանց կողմանէ տրուած պատասխանները տեսնել. պատասխանողներուն մէջ կային պետական անձինք, վաճառականք, գիտունք, արուեստագէտք, բանաստեղծք, եւ պատասխանք անվրէպ կը պատկերացնէին իւրաքանչիւրի պաշտաման ու բնաւորութեան տիպը։ Այդ պատասխաններն տեսակ մը մտերմական խոստովանութիւններ էին. հարցմունք այդ վերնագիրն արդէն կը կրէին. փառասէրը, անափառը, սիրահարը, սիրազուրկը, արծաթամոլն ու հեշտամոլը, նիւթապաշտն ու հոգեպաշտը, սուրի մարդն ու գրչի մարդը, կարկինի մարդն ու քնարի մարդն, ամէնքն ալ իրենց ներքին կեանքն գրած էին անդ, ամէնքն ալ իրենց հոգւոյն պատմութիւնն ըրած էին, իրենց ինքնալուսանկարը՝ եթէ այսպէս կըր-

Digitized by Google

նանք ըսել՝ չինուած էին։ Զիմունանք ըսելու որ մերթ զարմանալի կերպով արդարացած էր Կոչունէի վըճիռը — L'esprit qu'on veut avoir gâte celui qu'on a. —, եւ մերթ փափկացուած երեւոյթ ճիշդ անբնական ու ծիծաղելի ըրած էր։ Մարդիկ սարօրինակ են. ամէն մարդ ամենուն լաւ հանդամանքներն ունենալ կը փափաքի, եւ երբ չէ կարող՝ կը կեղծէ, կը շպարի, ու այդու երեւան կը բերէ իւր նկարագրի ծիծաղելի մէկ կողմը։ Ինչ որ ալ լինի, այսօրին ընթերցումն հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մ'էր հոգեբանական. մէկ բառն ամբողջ կեանք մ'ի վեր կը հանէր, մէկ խօսքը մոգական լուսով մը կը լուսաւորէր հոգւոյ մը խորը։ Զոր օրինակ, սա հարցման «Ի՞նչ յատկութիւն կը բաղձամ կնոջ մը վրայ», կար մարդ որ պատասխանած էր «Տգեղութիւն», մինչ մի ուրիշն գրած էր «Կուրութիւն». այս վերջինն կ'երեւի թէ Ալֆօնս տ'Արակօնի կարծիքէն էր ու տուն ալ կարեւորագոյն հանգամանքն պիտի համարէր խլութիւնը, որպէս զի կարելի լինէր երջանիկ ամուսնութիւն մը կազմել։ «Թէ որ հեղինակները նախամեծար կը համարիմ», այս առաջարկին խելացի գորովալից երիտասարդ մը պատասխանած էր «Կենացս հեղինակներն». պետական անձ մը «Երկիրն ուր կ'ուզէի ապրիլ» առաջարկին դիմաց գրած էր «Թուրքիա՛, Թուրքիա՛»։

Ի մէջ այս ամէն խոստովանութեանց ուշս գըրաւեցին երիտասարդ խարտեաշ ուսուցչի մը խոստովանութիւնքն որոց մէջ տարօրինակ նմանութիւն մը գտայ իմ ներքին զգացումներուս եւ ճաշակնե-

Digitized by Google

բուս հետ· մտացս մէջ դրոշմուեցան նորա պատասխաններն, եւ, իբրեւ քեզ համար եւս հետաքրքրական, ազնիւ ընթերցող, կը փութամ յառաջ բերել աստ մի քանի գլխաւորներն ի նոյանէ։

Ցանկութիւնն զոր նամեծար կը համարիմ մարդու մը վրայ·

— Ուղղութիւն, պարկեշտութիւն, ի մի բան՝ բարոյականը· մարդ մը՝ ինչ որ ալ ըլլին իւր տաղանդք՝ չէ կարող հաճոյ ըլլալ ինձ եթէ միեւնոյն ատեն պարկեշտ եւ ուղիղ չէ։

Ցանկութիւնն զոր կը բաղձամ կնոջ մը վրայ·

– Ո՛հ, շատ յատկութիւններ կը բաղձայի կնոջ մը վրայ, մանաւանդ անոր որոյ բախտին կցել պիտի կոչուէի զիս· բայց վասն զի մի միակ հանգամանք կը հարցնէք, պիտի ըսեմ ձեզ զայն զոր նախամեծար կը համարիմ· այն է, այն է... բայց մի քիչ դժուարին է պատասխանել... այն է որ ունենայ սիրող սիրտ մ՚ընկերացած մի քիչ բանաստեղծական մտքի հետ, որ եւ ճառագայթէ շնորհալից ու փափուկ պահարանի մը մէջէն։

Ինչ որ ամենէն աւելի կը զնահատեմ բարեկամացս վրայ·

— Իրենց բնաւորութիւնը։

Զբաղումն զոր նախադաս կը համարիմ·

— Զբաղիլ մի քիչ ամէն բանով։

Գլխաւոր թերութիւնս·

— Գուցէ կարծելն թէ շատ թերութիւններ ունիմ։

Ինչ որ կուզէի ըլլալ·

— Կ՚ուզէի ըլլալ ինչ որ ներողամիտ բարեկա-

Digitized by Google

մներս կը կարծեն զինէն. թէ եմ եւ ինչ որ թշնամիներս չպիտի բաղձային երբեք որ լինէի։

Աշխարհն ուր կը բաղձայի ապրիլ.

— Երազոցս աշխարհն։

Հեղինակներն զոր կը յարգեմ ամենէն աւելի.

— Բանաստեղծներն են։ Միտքս ու սիրտս միշտ կը դառնան կուգան վերստին առ բանաստեղծութիւն՝ նման ալիքին որ բնազդաբար կը մղուի անդուլ դէպ եզերքն։ Մանուկը կ'երգէ, երիտասարդութիւնը կը սիրէ, ծերութիւնը կ'աղօթէ, եւ ամէն հասակ քնարէն կը խնդրեն իրենց ներքին կենաց բացատրութիւնն։ Այսպէս բանաստեղծք պիտի լինին միշտ մարդկութեան նախասիրած հեղինակներն։

Երաժիշտներն որք սիրելագոյն են ինձ.

— Մենտելսոն՝ Գերմանացիներէն, Պելլինի՝ Իտալացիներէն, Կունօ՝ Գաղիացիներէն, եւ Հայերէն՝ Չուհաճեան. բայց քան զերաժշտութիւնն ամէն այս վարպետներուն նախամեծար կը համարիմ բընութեան մեծ երաժշտութիւնն։

Դիւցազնուհիք ի պատմութեան.

— Պէտք չէ շատ հեռուներն երթալ գտնալու համար. պատմութիւնն ամէն օր կը շինուի մեր շուրջն, եւ դիւցազնութեան վսեմագոյն գործերն ոչ ապաքէն ամէն օր մեր աչաց առջեւ կը կատարուին ՄԱՐՑ ձեռքով։

Սիրելի նկարիչներս.

— Վսեմն աւելի է քան գեղեցիկն. տարտամն, անհունն քան որոշն, սահմանաւորն. երկինքն անսահման է, ովկէանն՝ անեզր, մշուշն՝ ան-

Digitized by Google

ձեւ եւ ծփուն։ Այլազգովաքիր վրձինն գտած է գաղտնիքն շօշափելի ընելու ինչ որ կը խուսափի, նկարելու զանհունութիւնն. վսեմին նկարիչն է նա։ Նախամեծար կը համարիմ զայն բոլոր ուրիշ նկարիչներէ որք հունաւորն, սահմանաւորն գծեցին, որք գեղեցիկ միայն եղան։ Գալով այն նկարչաց յորոց կը նողկամ՝ նոքա են որք կը նկարեն իրենց դէմքն։

Անուանին զոր կը սիրեմ ամենէն աւելի.

— Արդարեւ չեմ ուզեր ըսել ձեզ զայնս։

Ինչ որ պժգալի է ինձ ամենէն աւելի.

— Շատ կարճ է. դիմակը։

Բարենորոգումն զոր կը յարգեմ առաւելագոյն.

— Այն որ կը լինի կանանց ձեռքով, վասնզի աւելի ազդեցիկ ու տեւական է։

Ի՞նչպէս կ'ուզէի մեռնիլ.

— Աչքս հանգչած ամենասիրելի ու հրեշտակային, տխուր ու միանգամայն ժպտուն դէմքի մը վրայ, ձեռքս արտասուալից բայց մխիթարեալ Բարեկամութեան ձեռքին մէջ, առջեւս ունենալով Պարտուց խիստ այլ գոհ դէմքն, միտքս անմահութեան երազներով գրաւուած, եւ կարծելով լսել ձայն մի հեռաւոր որ կը կրկնէ զիմ անուն, աշնան մէջ, տրտմալէս գեղեցիկ երիկնքով մը, այսպէս կ'ուզէի մեռնիլ։

Երջանկութեան երազ.

— Քանիներ կազմած եմ եւ քանիներուն հալիծնած մեռնիլը տեսած եմ. նման հեռաւոր փայլուն այլ պատիր երեւութի մը, կը շողայր հեռուն, հորիզոնին վրայ. կը մօտենայի, ձեռք կը

Digitized by Google

կարկառէր եւ չկար ինչ։ Ի՞նչ պիտի ընես, մարդն այսպէս շինուած է։ Պատրանքէ ի պատրանք գլորելով կ'երթայ կը հասնի մինչեւ գերեզմանի անդունդն։ Այսու ամենայնիւ մարդ չի դադրիր երազներ տեսնելէ. կարծես սուգի կեանքը քուն մ'է որոյ զարթումն է մահը. կ'երազենք միշտ. հազիւ մէկ երազը կը ջնջուի եւ ահա ուրիշ մը կը կազմուի, ինչպէս ծովուն մէջ ալիք կը յաջորդեն ալեաց։ Թշուառագոյնք, նոքա որք՝ ամենէն աւելի խաբուած են բախտէն, կ'երազեն դարձեալ, թէ եւ լինի մահուան հանգիստն։ Ուստի եւ իրաւունք ունիք ինձ հարցնելու երջանկութեան երազս. — Այն է ամուսնանալ, ունենալ խաղաղ, միանգամայն լուրջ եւ զուարթ ընտանեկան յարկ մը, ինձ յատուկ աշխարհ մը, իբրեւ արեգակ՝ կին մը սիրող ու սիրեալ, տանը նախախնամութիւնը, լուսամիտ խորհրդատուն իւր ամուսնոյն, հաղորդ նորա գաղափարաց ու համակրութեանց, նո՛յնքան կարող տունին իրաց զբաղելու որքան բարձրանալու մտաւոր իրերու՝ առանց ծեքծեքող մը կամ իմաստակ մ'ըլլալու, որ բարի եւ անաչառ, մտացի եւ միամիտ, գեղեցիկ եւ համեստ ըլլայ միանգամայն. ընտանեկան յարկ մը զոր ապա զուարթացնեն երկու կամ երեք մանուկներ, մարմնացեալ ճշմարիտ հրեշտակներ, կենդանի պատկերք իրենց հօր եւ մօր, աշխոյժ եւ երգիչ թռչունք այն ոսկեղէն վանդակին զոր իմ հոմս պիտի կոչէի, որոց արծաթի ձայներն, միամիտ ծիծաղի քրքիջք, մանկային աղմկալից զբօսք լնուն տունն հնչուն բանաստեղծութեամբ մ'եւ խառնեն զայն պար-

Digitized by Google

տուց լուրջ տոամին զոր կը կատարեն իրենց ծնողք․ երկու կամ երեք սիրուն տղեկներ, որք՝ երեւոյթին ժողովուած մեծ սեղանին շուրջն՝ հայրիկէն կամ մայրիկէն խնդրեն մեկնել իրենց պատկերազարդ մեծ գրքին նկարներն․ ընտանեկան յարկ մ՚ուր գան մերթ ընդ մերթ սակաւաթիւ ընտրեալ բարեկամներ ի միասին վայելելու համար դիտողութեան՝ քննադատութեան ոգւոյն ազատ ասպարէզ տալու հաճոյքն, եւ մի քիչ ըստ բախտի իմաստասիրելու, եւ վիճաբանելու մի քիչ,— վասնզի սիրելի է ինձ վիճաբանութիւնն, այդ մտաւորական կռիւն․— ընտանեկան յարկ մը, անքոյթ ապաւէն, ուր հոգին կարենայ ապաստանիլ ի վերջ վաստակալից օրուան՝ անդ կնոջ եւ զաւակաց սիրոյն, անձնուիրութեան, անբծութեան եւ գեղոյ տեսիլոյն հանգչելու համար բոլոր ատելութիւններէն, բոլոր անիրաւութիւններէն, բոլոր ապականութիւններէն, բոլոր տգեղութիւններէն որք օրուան մէջ տխրեցուցին, զզուեցուցին, չարչարեցին զինքն․ ընտանեկան յարկ մը վերջապէս, ճշմարիտ սրբավայր երջանկութեան, ուր սէր, բարեկամութիւն, առաքինութիւն, ուսումն, աշխատութիւն, ընթերցումն, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, յիշատակք եւ յոյս զմայլելի գործեն փոխ առ փոխ ժամերն, եւ ուր ցաւն իսկ ունենայ քաղցր ու սրբազան բան մը՝ նորանոր առիթներ ընծայելով անձնուիրութեան, նորանոր միջոցներ ապացուցանելու բովանդակ առաքինութիւնն որում կարող է ։ Ահա երջանկութեան երազս ։ Յոյժ համեստ, յոյժ խոնարհ, յոյժ տափակ բան է, պիտի ըսեն զուցէ այլք․ բայց ի՜նչ ընեմ․

Digitized by Google

փառասիրութիւնս համեստ է, ու երազս ալ համեստ է անոր։

Ուսուցչին այս երազն իրագործուած է այսօր։

ԺԷ

30 Սեպտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող, Հելէնի մ՚առեւանգումը Տրովական մարտը գրգռեց, չէ՞ր արժեր որ Նարկիսի մը քանի ամուսնութիւնն ալ Հաճրնական պատերազմ մը յարուցանէր, եւ եթէ չարժէր՝ ինչո՞ւ ապա մարտագոռ թմբուկը պիտի հնչեցնէր Արեւելք, ինչո՞ւ յանկարծ դրօշի մը պիտի կերպարանափոխուէր լայնածաւալ թերթն՝ իր վրայ կրելով «Իրաւունք» եւ «Վրէժխնդրութիւն» բառերն, ու զայն քալեցնող Վարչական խորհուրդն ալ՝ սպայակոյտի վերածուած՝ յարձակողական ու պաշտպանողական յատկագծեր պիտի կազմէր, աւրէր ու վերաշինէր, ռազմագիտական դաւեր ու հնարքներ ստեղծելու տքնէր, հեռագրական թելերն իրար անցընէր, Կութթէմպէրկի խաղաղասէր մեքենաներն մանգղիոններու եւ հրատարակութեան ասպարէզն ճակատամարտի դաշտի փոխարկէր, մատատարանական՝ իրաւագիտական տաղանդներու նիզակակցութիւնն հայցէր, դարաւոր գերեզմաններ բանալով՝ նոյն մէջ զէն եւ զարդ որոնէր ու վերջապէս Նորատունկեան խանի ամիրցէն չարա-

Digitized by Google

գործաց որջը, այն է Հաճընը, ռմբակոծել պիտի փորձէր: Պզտիկ խնդիր է միթէ այս. ո՞չ ապաքէն շատ անգամ ընկերային աշխարհը վրդովող մեծ խնդիրներ կիներու պատճառաւ ծագումն առած են եւ ասպետաբարոյ Արեւելեանք կարո՞ղ էին անտարբեր մնալ գեղեցիկ՝ նա մանաւանդ տկար սեռին վերաբերող անհատի մը դէմ եղած Նախատանաց առջեւ եւ «Հաճնոյ խնդիրը» չգրգռել, մինչ Միջին դարու ասպետութիւնն «Աստուած եւ Տիկինս» կը գոչէր եւ սպառազէն ու մահաշունչ կը թուչէր ի պատերազմ:

Կատակը մէկդի, սակայն. ո՞վ պահ մը չզգայ զայրութի մռունչն իւր լանջաց մէջ, ո՞վ չզգաց իւր հոգին ապստամբած՝ երբ առաջին անգամ կարդաց Արեւելքի մէջ Ատանայի թղթակցին նամակն. անլուր ոճրագործութիւն մը կը գործուէր աղջկան մը վրայ, եւ այն՝ սպասարկութեամբ եւ ընդ հովանաւորութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնէի մը. ամենուն հերք ցցուեցան իրենց գլխուն վերայ եւ «պատուհա՛ս» գոչեցին շրթունք ամենուն:—Աղջիկ մը կը խլուէր իր ծնողաց ծոցէն ու իր սիրականին գրկէն, մի քանի կաշառմբուռն քաջաց բազուկք՝ հալածական նորա լալագին բողոքանաց՝ վեր կը բռնէին զայն յանկամս իւր, մինչ քահանայն պսակի արարողութիւնը կը ձեւացնէր աճապարանօք. յետոյ Տրդատն ու Հըռիփսիմէն առանձինն կը թողուէին մի խուցի մէջ ուր դուռը կը պահէր Եպիսկոպոսն, եւ ահա աբիասիրտ դիւցազնուհիէն պարտեալ երիտասարդին օգնութեան կը ղրկուէին երկու կարիճներ. մարմի-

Digitized by Google

նը կը նուաճուէր, բիրտ ու միացեալ ուժէն ու պատիւը կ'ստիպուէր անձնատուր լինել, վայրենութիւնը կը յաղթանակէր, եւ հուսկ ապա դժբաղդ զոհն, արիւնլուայ՝ պատառատուն զգեստներով խառնիխուռն մազերով՝ կը դրուէր ձիու մը վրայ ու փողոցներէն անցնելով կը տարուէր վայրագ բռնաւորին տունն, ու փողոցներուն մէջ կը կաթէին իր արցունք ու կը լսուէր դեռ իր նուաղեալ կերկերեալ ձայնն որ կը բողոքէր խուժդուժներուն դէմ եւ օգնութիւն, արդարութիւն կը հայցէր.... Եւ Աւետիք ալ՝ ինչպէս ամէն մարդկային էակ՝ իրաւունք ունէր յուզուելու, սրտմտելու, ոճրագործներուն վրայ արդարութեան կայծականց տեղացումը պահանջելու, բայց անշուշտ այն պարագային մէջ ուր հաստատուէր թէ թըղթակցին պատմութիւնն ստուգութիւն մ'էր եւ ոչ կցկցեալ վէպ մը կամ խեղաթիւրեալ ու չափազանցեալ իրողութեանց պատիր նկարագրութիւն մը։ Մինչ, առաջին տպաւորութեան մեղմանալէն յետոյ, շատեր պաղ արեամբ մտածելով պատմուած իրողութեանց վրայ՝ ստոյգ լինելու համար չափազանց դազանային կը գտնէին զայնս ու կը խորհէին թէ կիրք մը կամ թաքուն նպատակ մ'իրաց այդօրինակ դժոխային կերպարան մ'ուզած էր տալ, Աւետիք չուզեց կարծել թէ իր թղթակիցը կրնայ սխալիլ, կրնայ կրից մատնուիլ, կրնայ խաբել, եւ, իր միամիտ վստահութեան վրայ յեցած, ձեռնարկեց այն անվերջանալի դատապարտութեանց ու պայքարներուն որք լուրջ մարդոց ծիծաղն իր վրայ հրաւիրեցին եւ օդին մէջ սուր խաղցնող Տոն Քի-

Digitized by Google

չողլի մը դերը կատարել տուին իրեն։ Ամէն քըննութենէ, ամէն դատաստանէ յառաջ այս ինչն յանցաւոր համարիլ ու այն ինչը զոհ, ոտքով գլխով խնդրոյն մէջ նետուիլ միակողմանի ոեսութեամբ եւ անտեղի մեծանձնութեամբ ինքզինք կողմերէն մէկուն տրամադրութեան տակ դնել առանց կասկածելու որ գուցէ ստորին խաբեբայի մը գործիք եւ խաղալիկ կը լինի՝ արդարեւ ծանր մարդու գործ չէր։ Ի՞նչ անսահման վստահութիւն աղջկան հօր վրայ, նորա հեռագրոց, նամակաց ու բողոքներուն վրայ ու միւս կողմանէ կասկած եւ անհաւատարմութիւն այն ամենուն մասին որք Գըրգեաշարեան կամ գէթ իր թղթակիցը չեն։ «Բայց քահանայն սաղէս կը հեռագրէ, կաթողիկոսը կը հերքէ, ուրիշ թղթակիցք կը մերժեն եւ նոյն իսկ պետական դատարանը տարբեր կերպով կը վճռէ»։

— «Ո՛չ, կը պատասխանէ Ղալաթիոյ Հայ թերթը. Գրգեաշարեաններն մէկ նամակն ունինք զոր վաղը պիտի հրատարակենք եւ որ անհերքելի փաստերով պիտի ապացուցանէ թէ աղջիկը բռնաբարուած ու լլկուած է. հակառակը կարելի չէ. Նոյն իսկ եթէ առարկայն վկայէ թէ մի այդպիսի բռնաբարութիւն ի գործ դրուած չէ իւր անձին վրայ, աւելի կը սիրենք հաւատալ թէ մտային խանգարման մը՝ ցնորքի մ'ենթակայ եղած է քան հաւանիլ որ սուտ լինի մեր թղթակիցը, սուտ խօսի Գրգեաշարեան, Հայ եպիսկոպոս մը յանցաւոր եղած չլինի. . . .։»

Խնդրոյն ստացած վերջին վիճակին մէջ Արեւելքի բռնած լեզուն գրեթէ կրնայ այսպէս ամփոփուիլ.

Digitized by Google

եւ մենք չեմք կարող մեր զարմանքը թողնել այս ընթացքին վրայ. չէ՞ կարելի որ Նարկիսի հայրն՝ իւր նպատակին չը հասնելուն վրայ զայրացած՝ ուզէ վլվլուկ յարուցանել վրէժ լուծելու համար անոնցմէ որք իւր ծրագիրն ու հաշիւներն քանդեցին. չե՞ն տեսնուած հայրեր որք ի վաճառ հանած լինին իրենց աղջիկը, նոցա պատիւը. վասն զի հայր է՝ իւր դիտաւորութիւններն միշտ սո՞ւրբ են, իւր խօսքերն պատգա՞մ ճշմարտութեան. Նա չէ՞ կարող կեղծել, չէ՞ կարող յանուն իւր դստեր կեղծ նամակներ խմբագրել, եւ այլն: Վերջապէս խոհեմութիւնը, լրջութիւնը կը պահանջէին որ Արեւելք քննութիւն պահանջելով բաւականանար ու նորագոյն եւ ընդարձակագոյն տեղեկութեանց սպասէր. եւ ոչ թէ փող զարնէր, ծուխը չը տեսած «հրդեհ» աղաղակէր եւ գուցէ անարատ եկեղեցականի մ'անունն ալ տիեզերական ամօթոյ եւ նախատանաց մատնէր: Ի՞նչ շահ կար իրեն համար այս կերպ վարուելուն մէջ. — չեմք կրնար մեք մեր մասին համոզիչ պատասխան մը գտնել այս հարցման. վասնզի եթէ ստոյգ լինէր իրողութիւնն իւր քստմնելի պարագայներով՝ անտարակոյս չպիտի մնար թաքուն, հասարակաց խիղճը պիտի բողոքէր, հոգեւոր եւ մարմնաւոր արդարութեան աչքը պիտի տեսնէր եւ նոցա բաղուկն յանցաւորները զարնելու համար չեմ կարծեր որ պէտք ունենար Արեւելքի բարկութեան սպասելու. ուրիշ բան՝ եթէ եկեղեցական ու աշխարհային իշխանութիւնք անտարբեր մնային կամ մատնտու լինէին իրաւանց. վասն զի եթէ ստոյգ իսկ լինէր իրողութիւնն՝ մա-

Digitized by Google

նաւոր պարագայ մ'էր, որ միայն մասնաւորներ պատժոյ եւ ամօթոյ պարտական կը կացուցանէր, մէկ եկեղեցականի ապօրէն գործն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ օրէնքը չէր եղծաներ եւ նորա մէկ զեղծումը չէր ապացուցաներ, քանի որ ամենուն ծանօթ է ամուսնութեան մասին մեր եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը, ուստի եւ Արեւելք վնասակար օրէնք մը ջնջել տալու փառասիրութենէն ալ չէր կրնար դրդուիլ։ Եթէ այսքան կը յուզեն եւ կը տագնապեն զինք մասնաւորաց ձեռքով գործուած ոճիրներ՝ առաջին անգամն է որ տեղի կ'ունենայ անհատական իրաւանց բռնաբարում մը. ո՞չ ապաքէն ինքն իսկ իւր սիւնակներուն մէջ ամէն օր կը պատմէ աստ անդ գործուած եղեռներ որոցմէ ոմանք մարդկային կենաց, ոմանք ընչից եւ այլք պատուոյ դէմ դաւաճանութիւններ են, բայց երկտող խորհրդածութիւն մ'իսկ չի տեսնուիր այն տողերէ յետոյ ուր այսօրինակ ահաւոր ոճիրներ կը պատմուին։ Մի՞ դուցէ Արեւելք օրինակ մը տալ ուզեց այն քաջութեան որով Հայերն կը փայլին յաճախ, այն է քաջութիւն իրարու դէմ, տկարին դէմ։

Ի զուր կը պնդէր նա թէ, մարմնային ճնշում ի գործ դրուած լինէր թէ ոչ, խնդրոյն բնութիւնը չէր փոխուեր. վերջին պարագային մէջ խնդիրն օրինական սահմանէն կ'ելնէր ու բարուց սահմանին մէջ կը մտնէր, եւ բարքերն ալ չեն պատժուիր օրինական ճամբով այլ իրաց տրամաբանական հետեւութեամբք, ու չեն կարող փոխուիլ մէկ օրէն միւսն՝ այլ քաղաքակիրթ կենաց սկզբներն

Digitized by Google

հետզհետէ աւելի խորն ու աւելի հեռուները տանելով ընկերութեան մէջ։ Մէկ կողմանէ ստուգագոյն տեղեկութեանց սպասելով՝ պարտաւոր էր Արեւելք օգուտ քաղել այս առթէն ի վեր հանելու համար գաւառացի ժողովրդեան մանկային հարսնախօսութեան անբանաւոր սովորութեան աղէտալի հետեւանքներն ու կրօնային իշխանութեան ուշադրութիւնն հրաւիրել։ Ստուգիւ եթէ մեր թերթերն ուզեն լուրջ եւ հիմնական խնդիրներով պարապիլ, փոխանակ անձնականութեանց զհետ պնդելու եւ կիրքեր գոհացնել ջանալու, ամենօրեայ դէպքեր ինչ պատուական առիթներ կ'ընծայեն։ Բռնի ամուսնութիւն. այս խորագրի ներքեւ՝ հանրացնելով խնդիրն՝ ինչ գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը կարելի էր ընել ընդհանրապէս մեր ամուսնական սովորութեանց վրայ եւ դիտել տալ թէ եթէ Հաճնոյ դէպքն պարագայներէն մի քիչ նշանաւորութիւն եւ հռչակ ստացաւ՝ որքան բռնի ամուսնութիւններ իրապէս ամէն օր կը կատարուին մեր մէջ եւ մեր աչաց առջեւ առանց մեր ուշը գրաւելու եւ ամենափոքր բողոքի մը տեղի տալու։ Բռնի ամուսնութիւնը դեռ մեր բարուց մէջ է, դեռ դուրս չէ ելած։ Այդ հայրն, որ այսօր չորպաճիներու եւ եկեղեցականի մը դէմ բողոք կը բառնայ իւր աղջիկն հակառակ իւր կամաց ամուսնացուցած լինելու ամբաստանութեամբ, անտարակոյս իւր մտքին մէջէն իւր անբռնաբարելի իրաւունքը կը համարի զաւակ կարգելու այդ օրինակ եղանակ մը, վասն զի ինքն հայր է ու կարող ըստ իւր քմաց տնօրինել իւր զաւկին ապագան։ Եւ

Digitized by Google

քանի՛ քանի՛ հայրեր այսպէս կը խորհին տակաւին առ մեզ, ո՛չ միայն գաւառաց՝ այլ նոյն իսկ մայրաքաղաքիս մէջ, եւ քանի՛ քանի՛ դժբաղդ չակներ արտասուօք ու սարսուռով կը դնեն իրենց ձեռքըն ատելի ձեռքի մը մէջ ու կը կապուին առ յաւէտ՝ հնազանդելու համար հօր մը բռնաւոր կամաց·

Ահա՛ երկու երիտասարդներ իրար կը սիրեն, իրենց հոգիք յերեար խառնուած են, գիշեր ցերեկ իրարու վրայ կը մտածեն, երազն են միմեանց· ստուգիւ ա՛յնքան պատշաճ են իրարու՝ ֆիզիքական ու բարոյական հանգամանօք եւ ամէն ինչ երջանիկ միութիւն մը կ՚ազդարարէ։ Այլ ահա գեղեցիկ առաւօտ մը հայրն առանձինն իւր առջեւ կը կոչէ իւր աղջիկն ու հանդիսաւոր ձայնով կ՚իմացնէ նմա թէ որոշած է զայն կնութեան տալ իւր բարեկամներէն այսինչ անձին· այդ մարդն արդէն անցած է կենաց հասարակածէն, իւր միտքն ու սիրտն խապան դաշտեր են, կոշտ է իւր վարմանց մէջ՝ բայց կրցած է երկար աշխատութեամբ, խաներու անկիւնը ծնգելով, պանիր հաց ուտելով ու քիչ մ՚ալ խարդախ ճամբաներով բաւական ստակ շահիլ· աղջիկն երբ կը լսէ այդ անունը՝ կը դողայ, կը գունատի, մտածելու համար ժամանակ կը խնդրէ։ Այդ մտածումի օրերն ի՛նչ հոգեբանական տանջանքի ժամեր կը պարունակեն· խեղճ օրիորդն ի զուր կ՚աշխատի հաշտուիլ հակակրելի էակի մը յաւիտենական կապով մը միանալու քստմնեցուցիչ գաղափարին հետ· իւր աչքին առջեւէն չի հեռանար իւր հոգւոյն ընտրեալը որ մերթ կը ժպտի իրեն սիրագին եւ մերթ կը նայի յուսահատ լալագին· մին

Digitized by Google

երջանկութեան հրապուրիչ տեսիլն է, միւսը դժոխքի ուրուական կը թուի իրեն: Վերջապէս կ'ուզէ պատասխանել իւր հօր թէ լաւ է մեռնիլ քան կին լինել այդ մարդու: Ո՛հ, այն ատեն տեսնելու ես հօր զայրոյթը, ինչպէս կը հեգնէ խեղճ աղջիկն ու նորա զգացումները կը վիրաւորէ, ինչպէս նորա առջեւ անգթօրէն կը ծաղրէ անոր սիրած երիտասարդը որ ֆրանսերէն կը ջարդէ, շիք կը հագուի, բայց գործակալ մ'է թոշակաւոր: Նորա համար նշանակութիւն չունին տաղանդք ու ապագայն անվստահելի է: Յուսկ ապա կը յայտնէ իւր աղջկան թէ այս է իւր վճիռը եւ թէ կամայ կամ ակամայ պարտի ընդունիլ... աղայի ձեռքը: Հէք կոյսն արցունքով կը հագնի հարսանեկան հանդերձներն, պսակի ժամն սեւ ժամ մ'է իրեն համար ու անդարձ հրաժեշտ մ'իւր երանութեան երազներուն. առագաստին մէջ կը նետուի իբրեւ գերեզմանի մը մէջ...: Միթէ շատ մ'օրիորդաց, շատ մը հարսնացելոց պատմութիւնը չէ՞ այս, եւ միթէ բռնի ամուսնութիւններ չե՞ն սոքա որ լուռ անշշունջ կը կատարուին ընտանեկան յարկաց տակ: Ինչո՞ւ ապա սոքա չեն գրաւեր մեր հրապարակագրաց ուշն, ընկերային այս-օրինակ հանրական երեւոյթներ չեն ուսումնասիրուիր նոցա կողմանէ, եւ այնքան աղմուկ կը յարուցուի կեղծակարծ դէպքի մը շուրջն, իբր թէ բռնի ամուսնութիւնն անսովոր բան մը լինէր, իբր թէ ամէն օր թշուառ աղջիկներ զոհ չերթային անոր, իբր թէ սոցա կրած հոգեկան տանջանքն կարծեցեալ մարմնային լլկումներէ նուազ դժնդակ լինէին:

Digitized by Google

Երբ թերթ մը ժողովրդականութեան դափնույն կը ցանկայ, երբ խօսք ոգեւորեալ է հանրային շահուն ծառայելու մեծ փափաքանօք, առիթներ կը պակսին միթէ. Թող Աւետիք յիշէ Մանզումէի անցեալը. Մանզումէ՝ երբ թաղի մը վարժարանը կ'այրէր ու մանկտին փողոցները կը մնար անուսումն՝ աւերակաց վրայ դպրոց մը կը կանգնէր ու նորա հովանույն տակ կը կոչէր լուսազրկեալ մանուկներն. երբ Ազգին Հիւանդանոցն անտէր կը մնար՝ նորա խնամակալութիւնը կ'ստանձնէր, շուկայէ շուկայ կը պտտէր եւ սնունդ ու դեղեր կը հայթայթէր տառապելոց, եւ վարժարանի մը շէնքը կը կառուցանէր այդ հաստատութեան շրջապատին մէջ. երբ քաղաք մը սովէն կը բռնուէր՝ հրապարակային ատենախօսութեանց բեմ կը կանգնէր, գութ ու եղբայրութիւն կը քարոզէր եւ հաց կը հասցնէր սովեալներուն. այսու ստացաւ նա այն ժողովրդականութեան դափնին որ զարդարեց յայնժամ նորա ճակատը եւ որում ոչ մի Օրագրապետ արժանի եղած է ցարդ: Աւետիքի առիթ մ'ահա, գեղեցիկ առիթ մը՝ խրախուսելու այն ժողովրդականութիւն որոյ ետեւէն կը թռչի կրից եւ կողմնակալութեան թեւերով, որք միշտ կէս ճամբան կը թողուն զինքն. Զէյթուն հրոյ ճարակ եղած է. վաճառանոց, տուն, եկեղեցի, դպրոց մոխրոյ կոյտ մ'են արդ, ու երեք հազար ընտանիք կը մնան անյարկ, անհաց, անուսումն, անմխիթար. Թող ցունց տայ իրեն թշուառաց օգնելու վսեմ խիղճը. երիտասարդներ են որ կը կազմեն նորա վարչական մարմինն, եւ բարոյապէս ու նիւթապէս կարող

Digitized by Google

մարդիկ կան բաժանորդական ընկերութեան մէջ ուգլուխն. Ճն անդր, Թող հանդրիճեն իրենց Թեւերըն ու քզանցքն, հանգանակութեան մը ձեռնարկեն, ի գութ հրաւիրեն սիրտերն, գործ տեսնեն, ճշմարիտ բարիք մ'արտադրեն. Ամէն օր իրենց մէկ գրողը Մշակի ներբողը կ'ընէ. լաւ. Նա լրագրապետ մ'էր ու Միացեալ ընկերութեանց 20000 րուբլի հաւաքեց ու յղեց. Այսպիսի գործեր կատարելու է, այսպիսի նպատակներու համար աղմուկ հանելու եւ հրապարակը դղրդելու է, եւ ոչ Թէ աննշան ու կասկածելի Թղթակից մը պաշտպանելու համար սիւներ ու սիւներ լեցնելու. Sursum corda.

ԺԸ

31 Հոկտեմբեր 1884

Սիրելի ընԹերցող, Թերեւս այսօր եւ դու հոն էիր, Մայր Եկեղեցին, այն բազմամբոխ Հայ ժողովրդեան մէջ որ եկած էր վերջին ողջոյն մը նուիրել Ներսէս Վարժապետեանի մարմնոյն, եւ դու յուզուեցար ու հեծեցիր ինձ նման՝ տեսնելով մեծ անձնաւորուԹիւն մը քայքայուած ու սեւ վիհը բացուած ու կազմ կլնելու նորա յետին մնացորդքն. Աւա՜ղ, ինչ ցաւագին տպաւորուԹիւն կը կրէ մարդ, երբ կը մտնէ տեղ մ'ուր ամէն ինչ սիրելի էակի մը վրայ կը խօսի տակաւին եւ ուրկէ սակայն

Digitized by Google

անհետացած՝ գացած է անդարձ այդ սիրեցեալ էութիւնն ։ Կենացս մէջ ամենաբուռն կերպիւ այդ վշտագին զգացմամբ երկիցս համակուեցայ . մին՝ երբ յետ մահուան իմ ամենասիրելի մօրս՝ աչք յածեցի հայրենի տանս չորս դին ու չգտայ հոն զայն որոյ մատանց հետքն կը կրէր ամէն ինչ եւ որոյ շունչն դեռ կը ծփար սենեակներու մթնոլորտին մէջ, եւ երկրորդ՝ երբ այսօր Մայր-Եկեղեցւոյ տաճարը մըտնելով՝ իւր գագաղին մէջ պառկած ու անշունչ տեսայ զնա որոյ ձայնն այնչափ անգամ թնդացուցած էր այդ կամարներն եւ որ այնչափ անգամ վեհաշուք երեւցած էր անդ ժողովրդեան ։ Այդպիսի պարագայի մէջ կենաց ու մահուան հակապատկերն աւելի ազդու կը ներկայանայ մարդուն ; աւելի ապշեցուցիչ, եւ մարդկային միտքն արագ բաղդատութիւն մ'ընելով անցելոյն ու ներկային՝ առաւել հզօրապէս կը ճնշուի անէութեան գաղափարէն ։ Այսօր կ'ակնարկէի Պատրիարքական գահուն ու կը կարծէի բազմած տեսնել անդ Ներսէսն իւր պատկառելի վեհութեամբ . կը նայէի գրան եւ ինձ կը թուէր թէ ահա ներս կը մտնէ քահանայներէ ու վարդապետներէ առաջնորդուած ու կը յառաջանայ բարեպաշտ ամբոխին մէջէն որ կը ճեղքուի իւր առջեւ յարգալիր . կը դարձնէի աչքս ի բեմ ու դիմացս կը նկարուէր նա հայրապետական զգեստուք զարդարուած, թագ ի գլուխ, գաւազան յաջ ու քարոզող հազարաւոր բազմութեան որ կախուած կը մնար նորա քաղցրախօս պերճաբան շրթներէն . ու կը կերպարանէր աչացս առջեւ Ներսէս Սրբազանը, իւր բարձր ու գեղադիտակ հա-

Digitized by Google

սակաւ, սեւ մազերով, կորովի նայուածքով, յանկուցիչ դէմքով, եւ երբ պապ կը դիտէր դագաղն ու կը խորհէր թէ հոն էր նա անշարժ, անզգայ, անկենդան, դիակնացեալ, ու չէր կարող այլ եւս բանալ աչերն, լսելի ընել իւր ձայնն, խօսիլ մեզ, ոգեւորել զմեզ, գողցես գերեզմանի պաղ քար մ'ալ կը ծանրանար իմ սրտիս վրայ ու կ'ընկճէր զայն, հոգիս մթութեան մէջ կը խարխափէր, եւ աչերս կը լցուէին արցունքով։

Եւ ո՞վ չարտասուեց, ո՞վ չողբաց Ներսէս Պատրիարքի մահն. արեւելքէն արեւմուտք եւ հիւսիւսէն հարաւ հնչեցին հեծութեան ձայներն եւ սուգ առին՝ ամէն երկնից տակ՝ սիրտք Հայկազանց, երբ համբաւն արագ սփռեց յընդհանուրս Հայոց Հօր մահուան ցաւալի բօթն։ Ի՛նչ ընդհանուր եւ եղական արտայայտութիւն սգոյ, ապացոյց այն խորին սիրոյն որով ամէն Հայոց սիրտք տոգորուած էին Ներսէսի նկատմամբ։ Զնա չճանչցող ոք՝ ներկայ գտնուելով յուղարկաւորութեան հանդիսին՝ պիտի հասկնար իսկոյն թէ մեծ մարդ մ'եղած էր նա, թէ գիտցած էր ամբողջ ազգի մը երախտագիտութիւնը շահիլ եւ սիրելի ու պատկառելի ընել զինքն ո՛չ միայն իւր ազգայնոց՝ այլ եւ օտարաց։ Մատաղ եւ յուսափայլ ուսանողութիւնն, ազգային ընկերութիւնք, եկեղեցականութիւնն, երեսփոխանք Ազգին, ժողովք եւ խորհուրդք, կառավարական պաշտօնատարք, աստիճանաւորք տարակրօն եկեղեցեաց, ներկայացուցիչք դեսպանատանց եւ օտար մամլոյն, ամէնքն ալ, տխուր վշտաբեկ, ի սիրոյ մանաւանդ քան ի պաշտօնէ յորդորուած, կը շրջա-

Digitized by Google

պատէին ողբացեալ Հայրապետին դագաղն ու անվերջ թափոր մը կազմելով վերջին անգամ մ՚ի տես կը հանէին նորա մարմինն բիւրաւոր ամենազգի ժողովրդեան որ թաղծադէմ դիզուած էր՝ ծովակոյտ՝ ճանապարհաց ու անցից վրայ։ Խորէն Սրբազանին բնաբանն ստոյգ բացատրութիւնն էր իրողութեան. «Եւ ժողովուրդն ելաց լալիւն մեծ, զի այր մեծ անկաւ յԻսրայէլ»։ Իսկ այսօր որչափ սրտաշարժ էր ժողովրդական վշտի արտայայտութիւնն. ամենուստ տեղացող ծաղկեայ խաչերու եւ պսակաց ներքեւ աներեւոյթ եղած էր բարձրադիր դագաղն. գոգցես բովանդակ ազգի մը սիրտն՝ անհուն պսակի մը փոխուած՝ եկած էր բոլորել Ներսէսի մարմնոյն շուրջն. անթիւ լոյսերու եւ անհամար ծաղկանց մէջ կը հանգչէր նա. մահն պատրիարքական՝ կաթողիկոսական աթոռներէն աւելի բարձր ու գերափառ գահոյք մը յօրինած էր իրեն. ստուգապէս մի այդպիսի դագաղ սեամն է անմահութեան տաճարին. եւ եկեղեցականք ու աշխարհականք, ուսուցիչք եւ ուսանողք, երեսփոխանք եւ ժողովուրդ, մեծատունք եւ աղքատք, ջերմեռանդն՝ պատկառոտ, կը համբուրէին՝ արտասուալից՝ զնա ծածկող նուիրական հանդերձքն որք կրկնակի սրբազան եղած էին։ Կարծես թէ անհնարին էր ժողովրդեան հաւանիլ որ ի հող ամփոփէ իւր ամենասիրելի Հովուապետն, անհնար էր նմա համոզուիլ թէ այլ եւս ոչ այլ ինչ կը մնար ի նմանէ՝ բայց եթէ ափ մ՚ոսկրոտի որ գերեզմանի բաժինն էր. Նորա սրտին ու մռայլ անդունդին մէջ կռիւ մ՚ըլլալ կը թուէր. պահանջեց որ գէթ մաս

Digitized by Google

առ մաս՝ տակաւ առ տակաւ ծածկէ զնա հողն, գողանալ իւր աչերէն։ Ազգային Երեսփոխանութիւնն իւր նստերը դադրեցուց, փակեցան ժողովք, փակեցան ընկերութեանց գործատեղիք, եւ մանկտին դպրոցաց սգաց զմահ մեծ վարդապետին։

Այսպիսի ընդհանուր եւ խոր սգոյ ապաքէն արժանի էր Ներսէս. Նորա մահուամբ մեծ ոգի մը կ՚անհետի Հայ աշխարհէն, լուսաւիայլ աստղ մը կը մարի Հայութեան երկնից մէջ։ Զլսել զինքն այլ եւս մեր եկեղեցեաց մէջ՝ վարդապետող այնքան իմաստութեամբ, որչափ սրտագին պերճախօսութեամբ, չունենալ զայն մեր ժողովոց, մեր վարչութեան գլուխն իբրեւ առաջնորդ արի ու լուսամիտ, չտեսնել զայն մեր վարժարանաց մէջ՝ երկնախրախոյս հրաւիրակ ի լոյս, մեր յառաջդիմական ձգանց մէջ չզգալ այլ եւս Նորա աջն որ չէր պակսեր երբեք կարկառելէ յօրհնութիւն եւ ի թիկունս, զրկուիլ մի քաջ հովուէ՝ անձնուէր իւր հօտոյն երջանկութեան, մի ճշմարիտ հասարակաց Հօրէ որոյ սրտէն կ՚անցնէին իւր զաւակները խոցող ամէն նետք եւ առ որ կարող էր վստահութեամբ դիմել ամէն վրշտակիր ու կարօտեալ, եւ վերջապէս այն անապատին մէջ ընդ որ կ՚ընթանամք տաժանաքայլ՝ չնըշմարել զինքն այլ եւս՝ իբրեւ Նոր Մովսէս գնացող մեր առջեւէն, արդարեւ դառն ու անդարմանելի կորուստ մ՚է, ամէն ողբոց արժանի։ Ներսէս, թէ իբրեւ մարդ եւ թէ իբրեւ եկեղեցական, մին էր այն չքնաղագիւտ անձնաւորութիւններէն որք սպատիւ կը բերեն մարդկութեան եւ հպարտութիւն կ՚ազդեն Ազգին որ ծնաւ զնոսա։ Բնութիւնն օժ-

տած էր զնա ճոխաբար, եւ Երկինք զայն ստեղծելու ատեն՝ կարծես՝ ի մտի ունէր դերն որում զնա կը սահմանէր եւ առ այն կուտար նմա ամէն կարեւոր ու մոգիչ հանգամանքներ։ Գերազանցապէս համակրելի կերպարանքի մը կը միացնէր քաղցր ձայն մ'որ կարող էր սակայն զգացմանց ամէն ելեւէջներուն հետեւիլ, սիրտ մ'որ հնոց մ'էր ամէն ազնիւ ու վեհ կրքերու, միտք մը սուր՝ թափանցող՝ հեռատես՝ ազատ՝ ճկուն, քերթողի աշխոյժ ու երեւակայութիւն եւ բերան ներշնչեալ ատենաբանի։ Այսպիսի սակաւագիւտ յատկութիւններով զարդարուած երեւցաւ նա յանկարծ՝ քսանամեայ վարդապետ՝ Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյն մէջ, եւ ամէնքն կարծեցին տեսնել մի այլ Դանիէլ երկնազդեցիկ։ Ո՞ւստի ուսած էր լեզուն զոր կը խօսէր. Ո՞ւստի այն իմաստութեան պատգամներն որք իւր բերնէն կ'ելնէին. Ներսիսեան վարժարանէ՞ն ուր աշակերտած էր. — բայց իւր վարժապետներուն իսկ անծանօթ էր այդ բարբառ. Եկեղեցականէ՞ն որ ձեռնադրած էր զնա. — բայց ո՛չ մի եկեղեցական՝ թերեւս յօրէ անտի ուր լռած էին Շնորհալին ու Լամբրոնացին՝ լսելի ըրած էր ցայն վայր մի այսպիսի հեշտալուր, դիւթիչ, ոսկեդարեան, իմաստալից ճարտարխօսութիւն։ Բնութիւնն էր իւր վարժապետը. Ներսէս իւր բնատուր ձրից մէջ գըտած էր սքանչելապէս արագ զարգացման մը միջոցներն. իւր բարձր բանականութեան մէջ կը գըտնէր իւր քարոզած ճշմարտութիւններն, եւ իւր հրաբորբոք սրտին մէջ ճարտարխօսական այնպիսի հնարքներ որոց գիտակ չէին հռետորք։ Այսպէս

Digitized by Google

ինչ որ բնութիւնը կ՚ընէ՝ անհամեմատ կերպով ի վեր է քան արդիւնքն մարդկային ճգանց, եւ ամբոխն ալ բնազդումն ունի աստուածայնոյն, կ՚զգայ ոգին որ երկնային մատին կնիքը կը կրէ, կը յարի, կը հպատակի նմա, անոր կը յանձնէ յօժարակամ իւր ճակատագիրքն ու կը հետեւի նմա հլութեամբ։ Այսպէս եղաւ Ներսէսի ալ համար. այդ անունն իսկ մարգարէական ու նախախնամական բան մ՚ունենալ կը թուէր Հայ ժողովրդեան համար. քարերէն Աբրահամու որդիներ յարուցանելու կարող Աստուածն. չէ՞ր ուզած արդեօք Ներսէսներու աճիւնէն յաջորդ մը հանել նոցա՝ ի փառս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. եւ որչափ աւելի երիտասարդ Վարժապետեանին մոգիչ ու նորանշան օծութեամբ լի խօսքերուն կ՚ունկնդրէր, որչափ աւելի նորա աւետարանական առաքինութիւնքն, կրօնական լայն ու բարձրախոհ գաղափարներն, սահմանադրասէր օրինասէր նախանձն, ազգասիրութեան եռանդն կը տեսնէր, այնքան եւս կը հաստատուէր իւր համոզման մէջ եւ կ՚աճէին իւր յոյսեր։ Ուստի եւ Ներսէս աստիճանէ աստիճան, բարձէ ի բարձ թռաւ արագաթեւ. եպիսկոպոսական մատանին կրեց քսան եւ հինգ տարեկան, երեսուն եւ եօթն ամաց հասակին մէջ նստաւ պատրիարքական գահուն վրայ, եւ քառասունեւեօթնամեայ ամենայն Հայոց ձայնն անուանեց զնա Ս. Լուսաւորչի աթոռոյն գահակալ եւ գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, պաշտօն զոր սակայն չկրցաւ ընդունիլ եւ որոյ ընտրելութենէն իսկ հրաժարեցաւ կանխաւ՝ ոգեսպառ այն անողոք ախտին ճի-

Digitized by Google

քանններուն տակ որ երկար ատեննէ ի վեր տիրած էր իւր [illegible]:

Պատրիարքական աթոռին փառք եղաւ աւելի քան փառք առաւ ի նմանէ. իւր պաշտօնավարութեան շրջանն շքեղագոյն էջն եղաւ Հայ պատրիարքութեան պատմութեան: Պարագաները չէին ստեղծեր զմեծ մարդը, այլ երեւան կը հանեն նորա մեծութիւնը. մի եւ նոյն պարագայից մէջ՝ ուր վհատեցաւ Ներսէս՝ սովորական հոգի մը պիտի նսեմանար, նուաստանար: Ներսէս փայլեցաւ իւր բնութեան բոլոր ճոխութեամբն, բարձրութեամբն. Բովանդակ ազգի մը սիրտն իւր կրծոց մէջ տրոփեց. իւր հոգին այնչափ մեծցաւ, ընդարձակեցաւ որ կրցաւ ամփոփել յինքեան Հայութեան հոգին. այն անհուն գթութիւնն՝ զոր կ՚զգար իւր ժողովրդեան վրայ՝ այլակերպեց զինքն. կանգնեցաւ, երեւոյթ նորանշան, տխուր եւ արի՝ մրրկէն յետոյ՝ ծիածանի կամարին ներքեւ, եւ մի ձեռքով կը հայցէր շնորհ՝ մինչ միւսով կ՚օրհնէր զգահն Օսմանեան: Այս տեսիլով պիտի ապրի նա մանաւանդ պատմութեան ու Հայ ժողովրդեան յիշողութեան մէջ: Ճշմարիտ հայր իւր Ազգին, չբաւականացաւ երկնային մխիթարութեանց խոստումներով, այլ ջանաց թեթեւել նորա աշխարհային բեռն եւ դիւրել նորա առջեւ յառաջդիմութեան եւ բարօրութեան ուղին: Այն հիանալի ճգունքն՝ զորս ճգնեցաւ նա առ այս՝ չպիտի մոռցուին երբեք. նոքա իւր փառաւորագոյն տիտղոսքն են անմահութեան ու ազգային յաւէրժական երախտագիտութեան: Ի՞նչ փոյթ որ քննադատեցաւ յոմանց իւր ընթացքն.

Digitized by Google

քանի՞ք կը քննադատեն վարէն զնաւապետն որ հոն՝ վերն՝ լայնագոյն հորիզոն մը կը տեսնէ ու լաւագոյն ուղին կ'որոշէ խութերու եւ անդնդոց մէջէն. ո՞չ ապաքէն նոյն ինքն Օգոստափառ Վեհապետն գնահատեց անկեղծութիւնն Ներսէսի նպատակաց ու մեծապարգեւ մեծարեց նորա անյեղլի հաւատարմութիւնն։ Ի՞նչ էին այդ նպատակք. — Բարօրութիւն եւ զարգացումն Հայոց ընդ հովանեաւ Օսմանեան Պետութեան։

Ձեմք սխալիր եթէ ըսեմք թէ Ներսէսի գահուն քով պահ մ'իր առաջնութիւնը կորոյս. նոյն իսկ Մայր Աթոռն. կարծես՝ Հայութեան կեդրոնը տեղափոխեցաւ, ու ամէն Հայոց սիրտք՝ որ դրօշի տակ ալ լինէին՝ դարձան ի Պոլիս։ Ի՞նչ կ'ըսեմ, ո՞չ ապաքէն Մայրենի եկեղեցւոյ գրկէն բաժանեալ եղբարք նոր հրապոյր մը յանկարծ գտան ի նմա, եւ բազումք՝ նոր Հովուապետին ախորժալուր սըրինգէն դիւթեալ՝ վերադարձան ընդհանուր փարախն։ Հրապո՞յր. ահա ինչ որ կը բղխէր իրմէ, իւր բովանդակ անձէն, իւր նայուածքէն, իւր խօսքէն, իւր ձայնէն ու կ'ընդգրկէր ու կը պաշարէր զամէն անոնք որք կը մերձենային իրեն եւ կը ցոլանար իւր գահուն վրայ. հրապո՜յր, ահա այն բառն որ ամբողջապէս կը նկարագրէ զՆերսէս, հրապոյր որ կը կազմուէր հեզութենէ, վեհանձնութենէ, ներողութենէ, գթութենէ, խանդէ, իմաստութենէ, հմտութենէ, համեստութենէ, անկեղծութենէ, անուշութենէ, քաղցրախօսութենէ, գեղեցկութենէ, եւ որոյ անդիմադրելի ձգողութենէն չէին կարող խուսափիլ իւր թշնամիներն ու ա–

Digitized by Google

տեսողքն իսկ։ Այստեղ Նա սիրելին էր մեծաց՝ միշտ պաշտելին լինելով խոնարհաց, այստեղ Նա մեծարելի էր գիտնոց եւ տարփելի ռամկաց, այստեղ համակրելի ու յարգելի եղաւ օտարաց, եւ Հայ եկեղեցին՝ առաւել քան երբեք՝ վայելեց օտար Եկեղեցեաց եւ Եկեղեցականաց համարումն ու սէրն։

Ներսէսի պատրիարքութեան նշանաւոր հանգամանքներէն մին զանց ըրած կը լինէինք՝ եթէ չյիշէինք իւր հզօր ազդեցութեամբ կրթական գործոյն տրուած մղումը։ Ներսէս, վարժապետի որդի եւ ինքն իսկ մերթ վարժապետ, անսահման սիրով կը սիրէր դպրոցն։ Իւր ուսուցչութեան տարիներն այնքան սրտայուզութեամբ կը յիշէր որ յայտնապէս կ'երեւէր թէ վարժապետի տիտղոսն մեծագին ու վեհ բան մ'ունէր իւր համար։ Մի օր, մրցանակաբաշխի հանդիսի մը մէջ, ըսաւ հրապարակաւ թէ «Վարժապետն է ամենէն մեծ մարդն», վճիռ որ իւր մտքին բարձրութիւնն ու հեռատեսութիւնն կ'ապացուցանէ։ Արդարեւ հաւատք ունէր դպրոցի վրայ. Հայութեան այս անկերպարան վիճակին մէջ՝ ի նմա միայն կը տեսնէր մխիթարութեան նշոյլներ, անհատական ու հաւաքական ծաղկման սերմունքն, զարգացման ապահով տարերքն, եւ իւր բոլոր զօրութեամբ ոյժ կուտար ամէն կրթական՝ յառաջդիմական ձեռնարկի։ Իւր շունչն կ'ոգեւորէր ամէն կրթական ընկերութիւն. սորա նախագահն էր, նորա խորհրդատուն, ամենուն բարերարն. մէկուն կուտար իւր խօսքն, միւսին իւր գիրն, ամենուն իւր դրամն. իսկ չտեսնել զինքն կրթական հանդիսից մէջ ու չլսել իւր ձայնն՝ օրհ-

Digitized by Google

նող ու խրախուսող՝ անսովոր մի բան էր։ Այս ուղղութեամբ ո՛րչափ աւելի մեծ քայլեր առած պիտի լինէր Ազգն եթէ յաճախ իւր հուր փափաքներ ու ջերմագին հրաւէրներ անպատասխան չմնային այլոց կողմանէ. Տահնազարեանի՝ իւր ձեռակերտ «լուսարան» ին՝ աւերակներն իւր սրտին վրայ կը մնային. աւա՛ղ, իւր վերջին հայեցուածք չկարողացան տեսնել հաստատուած կեդրոնական վարժարանն, որոյ գաղափարն մին էր իւր ամենէն աւելի գգուած գաղափարներէն եւ որոյ վրայ դեռ կը խորհէր իւր մահճին մէջ՝ մահամերձ։

Ո՛հ, շատ վշտեր կային Ներսէսի հոգւոյն մէջ, շատ վէրքեր կ'արիւնէին ի նմա. տխուր մտածութեանց մէջ նա անշուշտ փչեց իւր վերջին շունչն։ Այն միայնութիւն՝ ուր մեռաւ՝ կը պատկերէր այն ամայութիւնն ուր ապրեցաւ գրեթէ. քիչեր կը հասկնային զինքն, ամենէն քիչ նոքա որք իւր բարեկամներն կ'անուանէին զինքեանս բարձրաբարբառ. ոմանց ապերախտութիւնն, այլոց գձձութիւնն եւ բազմաց անտարբերութիւնն կը կանգնէր յաճախ իւր առջեւ եւ դառնութեամբ կը լնուր իւր սիրտն. հիւանդութեան տագնապներուն կը խառնուէին իւր հոգւոյն տագնապք որք անտարակոյս դժնդակագոյն էին. արծիւ մ'էր որ կը չարչարուէր վանդակի մը մէջ կամ չէր՛ կարող՝ ի չգոյէ օդոյ՝ բանալ իւր թեւեր։ Եւ մեք, անիրաւ, չհասկնալով ֆիզիքական ու բարոյական՝ այդ կրկնակի տագնապներ, այն ջլատում որում ի հարկէ կը դատապարտուէին իւր խորհուրդքն ու ճգունք, խստադատ, կը պահանջէինք ի նմանէ մեր ամէն յաւուց արագ դար-

Digitized by Google

մանն եւ ի յանցանս կը գրէինք նմա մեր ճակատագրին անիրաւութիւնքն, մեր անզգայութեան հետեւանքն, հեռահետէ յառաջացող մարմնային աւերումի մը պատճառած տկարութիւնքն։ Այդ ջլատման զգացումն էր որ յառաջ կուգային իւր հրաժարականք, որ միշտ անկեղծ էին եւ որոց միշտ յաղթեց սակայն Ազգին սէրն, մինչեւ որ իւր վերջին հրաժարականին հետ իւր հրաժեշտի ողջոյնն ալ ընծայեց աշխարհի, հազիւ քառասունեւեօթնամեայ։

Կեանք կարճատեւ, բայց ո՛րչափ լցեալ, ո՛րչափ փառաւոր, կեանք մ'որ՝ կոտորակուելով պիտի կըրնար մէկէ աւելի մարդոց անմահութեան գրաւականներ ընծայել։ Իրաւամբ ապա Ներսէսի հոգին կ'երթայ խառնուիլ իւր անուանակից երջանկայիշատակ Հարց դասուն, մինչ իւր նուիրական նշխարք պիտի հանգչին Մայր-Եկեղեցւոյ գմբեթին ներքեւ։ Այն ազգային մեծ սուգն՝ որով կը սգամք նորա կորուստն՝ պատիւ կը բերէ անշուշտ մեր զգացումներուն եւ կը հրճուեցնէ նորա ստուերն։ Բայց պէտք է նաեւ գիտնալ թէ լոկ սուգ, պսակ, արցունք բաւական չեն՝ եթէ մեր վշտին աւելի գործնական ցոյցերովն չապացուցանեմք թէ արդարեւ սիրելի պիտի լինի մեզ յաւէտ իւր յիշատակն։ Մեծ մարդիկ իրենցմէ յետոյ կը թողուն իրենց մտածութիւնքն եւ լուսաշաւիղ հետքն իրենց քայլից, եւ նոքա՝ որք սիրեցին զնոսա՝ կրնան կերպիւ իւիք շարունակել նոցա կեանքն ազդուելով նոցա ոգիէն ու հետեւելով նոցա գործոց։ Թո՛ղ ուրեմն Ներսէսի շիրիմն դպրոց մ'ըլլայ մեզ ազգասիրութեան, եկեղեցասիրութեան, եղբայրսիրութեան, կրթասի-

Digitized by Google

րութեան․ թո՛ղ կրօնաւորին խոնարհութիւն, քրիստոնէական սէր եւ անձնուիրութիւն ուսուցանէ, մեծատան՝ զոհողութիւն եւ բարեգործութիւն, ժողովրդեան՝ համերաշխ ու անվհատ գործունէութիւն, եւ յոյս ու հաւատ ներշնչէ մեզ ամենուս։

ԺԹ

30 Դեկտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող, կ'երեւի թէ մեր եղբայրակից Գրասէր Ատոմի արդար դիտողութիւնն իր ազդեցութիւնն ունեցած է մեր մեծ թերթին խմբագրաց վրայ, վասն զի ի նոցանէ մին որ միանգամայն կը գրէ Մասիս շաբաթաթերթին մէջ, վերջացող տարւոյն վրայ տեսութիւն մ'ընելով անդ, կը հանէ, յետ կաթողիկոսական, պատրիարքական, տեղապահական, Երուսաղեմական, մեծատունական խնդրոց, ակնարկ մ'ալ նետել Հայ գրականութեան վրայ՝ իբր նշանակելու համար այն շարժում որ 1884 տարւոյ մէջ գործուեցաւ ի նմա։ Բայց ինչ վեր ի վերոյ, թեթեւ ու նաեւ ինքնասիրական ակնարկ․ Սրուանձտեանցի, Միրախորեանի եւ Ալլահվէրտեանի հրատարակութիւնքն եւ Նորայրի Բառգիրքն ու Տէրվիշեանի Հնդեւրոպական նախալեզուն յիշելէ վերջ, ուրիշ կարեւոր ինչ չի գտներ յիշատակել բայց եթէ Արեւելքի երեւումն՝ իբր գրական մեծ դէպք, եւ Մասիսի կերպափոխութիւնն

իբր պակաս մը լեցնող գործ։ Նման կարգ մը ճարպիկ մարդերու որք ամէն ինչ յօգուտ իրենց դարձրնելու եղանակը գիտեն, նոյն իսկ պարսաւն, այդ խմբագիր եւս մութացեր է օգուտ քաղել Գրասէրին խրատէն փառաւորելու համար ինքզինքն ու իւր պաշտօնակիցներն։ Այսու ամենայնիւ, թէեւ շատ իրաւունքներ ունիմք տարակուսելու որ Արեւելքի յաջորդութիւնն Մասիսի ու այս վերջնոյն ձեւափոխութիւնն գրական ճշմարիտ մեծ դէպքեր լինին ու կարենան գոհութեամբ նկատուիլ իբր յառաջդիմական քայլ, սակ մ'ենթադրեմք թէ իրօք այնպէս եղած լինի. բայց իրաւունք ունի՞ խմբագիրն լռութեամբ անցնելու ազգային գրական կենաց միւս արտայայտութիւններն գրական շարժման այլ արդիւնքներն։ Եթէ Մասիս, իբր հանդէս, արժանի է յիշատակութեան, պէտք չէ՞ յիշել Պոլսոյ Գրական եւ Իմաստասիրական Շտեմարանն, Ընտանիքն, Բիւրակն, Բուրաստանն, Երկրագունդն, թէեւ թրքաբարբառ՝ բայց Հայ մտաց արդիւնք Ֆէլէքն ու Ճիհանն, Զմիւռնիոյ Մամուլ Արեւելեանն, Ադրիանուպոլսոյ Խիկարն, Էջմիածնայ Արարատն ու Մանկավարժանոցն, Տփղիսի Աղբիւրն, Երեւանի Առողջապահական թերթն, Վենետկոյ Բազմավէպն։ Ամբողջ տարին ամէն շաբաթ, առօրեայ ու յաճախ աննկարեւոր խնդիրներու վրայ երկար բարակ գրելէ վերջ, չ'արժէր գէթ տարին միանգամ հայ իմացականութեան այս արտադրութիւններուն վրայ բառ մ'ըսել, ոմանց՝ ինչպէս Խիկարի, Ճիհանի, Մանկավարժանոցի՝ նոր երեւումը շնորհաւորել, այլոց յարատեւութեանն համար խնդակցիլ,

մի ուրիշին՝ որպէս Վարժարանին՝ անհետացմանն համար ցաւիլ։ Ազգի մը դրականութիւնն անոր կենդանութեանն ամենէն կարեւոր նշաններէն մին է․ ազգի մը գրականութիւնն անոր մտաւորական, բարոյական, ընտանեկան ու ընկերական կացութեան լաւագոյն հայելին է․ ժողովրդեան մը գրականութեան մէջ մանաւանդ հարկ է ուսումնասիրել նորա ձգտումներն, իղձերն, ուղղութիւնն որում կը հետեւի, իւր ապագային նկատմամբ տածել կարելի եղած յոյսերն, նորա ուղիղ կամ թիւր սկզբունքներն, նորա մէջ գտնուած կենաց ու զարգացման տարրերքն կամ վատթարացման ու անկման անվրէպ հաւաստիքն։ Գրագէտք ոմանք կը գրեն, բայց իւրեանց գրուածոց մէջ կը պատկերեն իւրեանց ժամանակակցաց, իւրեանց ազգակցաց բարքն ու սովորոյթքն, թերութիւնքն ու առաւելութիւնքըն, գիտութիւնքն ու տգիտութիւնքն, առաքինութիւնքն ու մոլութիւնքն, ճաշակի ազնուութիւնն կամ ապականութիւնն, ներկային տիրող ոգին ու ապագայն յարդարող ազդեցութիւնքն, իրականն ու խոհականն։ Արդի Հայ գրականութեան ուսումնասիրութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունին պարբերական հանդէսներն, վասն զի նոցա մէջ մանաւանդ կը կատարուի Հայոց այժմեայ գրական գործունէութիւնը, մատենագրական ասպարիզին նիւթական ամլութիւնն նպաստաւոր չըլլալով մատենից մեծածախ հրատարակութեան։ Գրքեր, արդարեւ, քիչ կը հրատարակուին մեր մէջ, վասն զի քիչ կը վաճառուին եւ հետեւապէս արդիւնքն քաջալերիչ չէ հրատարակչաց եւ հեղինակաց համար՝

Digitized by Google

որպէս զի յորդորուին առաջինք ձեռագրեր գնելու կամ երկասիրութեանց պատրաստութիւնն յանձնարարելու եւ վերջինք իրենց ժամանակին մեծաւ մասամբ զոհելու մատենագրական աշխատութեան։ Մեկենասք նոյնպէս սակաւագիւտ են. հազիւ կը կարդացուին մերթ ընդ մերթ անուանք գրասէր առատաձեռն անձանց ոմանց որք յանձն կ՚առնուն մատենի մը տպագրութեան ծախքն հոգալ, բայց եւ այս չ՚ապահովեր հեղինակին դիւրակեցութիւնն, որ ապրելու համար պէտք ունի զբաղելու ուրիշ պաշտօնով եւ սմա նուիրելու իր ժամանակին մեծագոյն մասն։ Ճշգիւ խօսելով գրականութիւնը դեռ ասպարէզ մը չէ մեր մէջ, չէ կարող ապրեցնել իւր մարդը, որպէս կը տեսնեմք յԵւրոպա, ուր մատենագրական կոչում ունեցող անձն կը նետուի այդ ասպարիզի մէջ՝ վստահ իր գրչին վրայ որ բախտ եւ փառք միանգամայն կը հայթայթէ իրեն։ Կը խոստովանիմք թէ այս երեւոյթ նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ նոր է եւ 19րդ դարուն յատուկ, որովհետեւ կախում ունի ընթերցասիրութեան տարածումէն եւ այս վերջինն ալ կարդալ գիտցողներու թուոյն ստուարացումէն, ինչ որ արդի դարու Եւրոպական քաղաքակրթութեան յատկանիշերէն մին է։ Բայց, յառաջ քան 19րդ դարու ընթերցող հասարակութիւնն, կար այն պաշտպանութիւն զոր Եւրոպիոյ թագաւորական ու իշխանական արքունիք կ՚ընձեռէին բազում մատենագրաց՝ թոշակ սահմանելով նոցա կամ անաշխատ պաշտօն մ՚որով բանաստեղծք եւ արձակագիրք կարող կը լինէին ապահով հետեւիլ իւրեանց Մուսային ներշնչումներուն կամ մշա-

Digitized by Google

կել հանդարտ մտօք գրագիտական սեռերէն այս ու այն։ Աւելորդ է հոս երկայն ցանկ մի շինել Վիրգիլիոսէն ու Օվրատիոսէն սկսեալ մինչեւ Կէօթէ՝ Մեկենասներէ, Շարլըմայներէ, Ֆրանսուաներէ, Լուդովիկոսներէ, Ֆրէտէրիքներէ, Քրիստինէներէ, Քառլ Օկիւստներէ հովանաւորեալ ու խրախուսեալ գրական տաղանդներու։ Աւելորդ է յիշել Ալէն Շարթիէի պարագայն, որ քունին մէջ Լուդովիկոս ԺԱ.ի կնոջ համբոյրն ընդունեց իւր բերնին վրայ «այն գեղեցիկ բաներուն համար որ անոր կ՚ելնէին». աւելորդ է յիշել Կարոլոս Թ.ի առ Ռոնսար ուղղած տաղն՝ յորում Կարոլոս կ՚ըսէր

« Tous deux également nous portons des couronnes;
Mais, roi je les reçois, poète tu les donnes. »

աւելորդ է յիշել ի Հռոմ, Կապիտոլի մէջ, հոյակապ բանաստեղծից մեծաշուք արարողութեամբ ընծայուած պսակն, «զարդ կայսերաց եւ քերթողաց», եւ այլ բազմաթիւ պարագայներ որք կ՚ապացուցանեն անցեալ դարուց մէջ իշխանութեանց ու բարձրադիր դասուց կողմանէ տաղանդաւոր հանճարեղ մատենագրաց նուիրուած պատիւներն ու խրախոյսն։ Մեր գրագէտք զուրկ են թէ՛ ժողովրդական թէ՛ իշխանական քաջալերութիւններէ. մեր ժողովուրդն դեռ մեծաւ մասամբ կարդալ չի գիտեր ու չէ կարող գնահատել ու վճարել գրական աշխատութիւններ, եւ չկան առ մեզ իշխանական արքունիք՝ թեւարկող Մուսայից սիրելիներուն։ Տէսակէտով մը թերեւս լաւագոյն է այս վիճակ գրական արտադրութեանց անկախութեանն համար,

Digitized by Google

վնաս զի մէկ կողմանէ զերծ կը մնան ուսմկայքն եւ զերծ ճաշակի ճնշումէն որում՝ շահասիրութենէ դրդեալ՝ տեղի կուտան յաճախ Եւրոպացի գըրագէտք՝ գրականութեան մէջ փոխադրելով առեւտրական ասպարիզի հնարքներն, եւ միւս կողմանէ մեծերը շողոքորթելու հարկէն որում ենթարկուած էին նոցա թեւարկութիւնը վայելող հեղինակներն, որոց այս պայմանաւ անշուշտ աւագանին կը շռայլէր իւր շնորհներ՝ հալածելով անխնայ չափազանց անկախ ու անկքելի ոգիներն։ Բայց՝ սա յայտնի է որ, իրաց այս վիճակն յառաջ բերած է Հայ գրականութեան աղքատութիւնն։ Անշուշտ այս տկարութիւն ունի տակաւին ուրիշ կարգի պատճառներ, որք կ՚արգիլեն Հայ հանճարն իւր բովանդակ թռիչն առնլէ, որք կը ծայրատեն նորա թեւերն, կ՚ամփոփեն տեսութեան դաշտն, լրութեանց եւ խրթնութեանց կ՚ստիպեն, եւ շատ անգամ լաւագոյն համարել կուտան խորտակել քնար ու գրիչ եւ կապել լեզու ու բերան քան ամէն վայրկեան ճգնիլ վայելուչ եւ ներելի հագուստ մը ձեւել գաղափարին եւ զգացման։ Ի վերայ այսր ամենայնի, թէ եւ աղքատիկ, թէ եւ վեհերոտ, Հայ գրականութիւն մը կայ, եւ չեմ ընդունիր անոնց կարծիքն որք կը պնդեն թէ ազգային ուրոյն գրականութիւն չունիմք եւ չեմք կարող ունենալ։ Այս վերջնոց կարգէն է եւ Գ. Ե. Մուրատեան, որ արդի աշխարհիկ Հայ մատենագրութեան Ծաղիկն կը հրատարակէ՝ ուրանալով նորա գոյութիւնն։ Մեր արդի կացութիւնն ոչ թէ արգելք մ՚է ազգային գրականութեան մը գոյութեան, այլ նորա

Digitized by Google

պայծառութեան ու բազմակողմանի զարգացման։ Երբ ազգ մը լեզու ունի եւ գիր ունի ու իրենց մտածումներն ու զգացումներ այդ լեզուով բացատրող ու հրատարակող անձինք՝ այդ ազգ գրականութիւն ունի։ Խնդիրն այդ գրականութեան վիճակն, աստիճանն, նկարագիրն ճշդելու վրայ կը մնայ եւ ոչ թէ նորա գոյութիւնն հաստատելու կամ հերքելու։ Շատեր ալ, տեսնելով Եւրոպիոյ մատենագրութեանց պանծալի ճոխութիւնն ու նոցա մերոյն վրայ ի գործ դրած ազդեցութիւնն, կը փութան գոչել թէ «Չիք հայ գրականութիւն, ինչ որ այդ անուամբ կը կոչուի՝ թարգմանութիւններ կամ հետեւողութիւններ են»։ Սիրելի ընթերցող, չե՞ս զգար այն անիրաւութիւն որ կայ այս եւ սոցա նման կարծեաց մէջ. Թարգմանութիւնք եւ հետեւողութիւնք չեն արգիլեր ուրոյն գրականութեան մը գոյութիւնը. Լատին հեղինակք Յունաց հետեւողներն ու թարգմանողներն էին. պէ՞տք է ըսել թէ չէ եղած Լատին գրականութիւն. Գերմանիա երկար ատեն օրինակ ընտրեց իրեն մերթ Գաղիացի եւ մերթ Անգղիացի մատենագրերն. նոյնն ըրաւ Անգղիա գաղիական գրականութեան համար, եւ Սպանիա մէկէ աւելի օրինակներ ընծայած է Գաղիացի քերթողաց եւ վիպասանաց նմանողութեան։

Ընտիր թարգմանութիւն մը, յաջող հետեւողութիւն մ'ալ օտարազգի գրական բարձր արտադրութեան մը, կրնայ ազգային սեփականութիւն մը համարուիլ։ Ամենուրեք տեսնուած է բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը բացատրութիւնն եղող ճոխագոյն մատենագրութեան՝ մ'ազդեցութիւնն ի վե-

Digitized by Google

րայ խոնարհագոյն մատենագրութեան մի ազգի ո-
րոյ կենաց պայմանք նպաստաւոր չեն տակաւին
դպրութեանց փայլուն ծաղկման մը։ Բայց այս
ներգործութիւնն իսկ յառաջդիմութիւն մ'է, եւ
անկախ կեանքի մը սկզբնաքայլն։ Յոյն եւ Հռոմ
դասական դպրութեանց բուռն ազդեցութիւնն
պատրաստեց Նոր ազգաց փառաւոր գրականու-
թիւնն։ Եւ յետոյ, չեմ հասկնար բացարձակ եւ
զուտ հետեւողութիւն։ Երբ Հայ բանաստեղծ մը,
ճշմարիտ բանաստեղծ մը, — որպէս եղած են Ա-
լիշան, Պատկանեան, Պէշիկթաշլեան, Նար-Պէյ,
Դուրեան — կ'երգեն իրենց սրտին յոյզերն, իրենց
յուշքն ու տենչքն, իրենց զմայլմունքն եւ իրենց
խոհանքն, ազգային յիշատակներ եւ իղձեր խառ-
նելով անհատական տպաւորութեանց հետ, միթէ
կը բանաքաղե՞ն, կը թարգմանե՞ն, կը հետեւի՞ն. ո՞չ
ապաքէն իրենց սիրտն է որ կը խօսի, մեր ամենուս
հոգւոյ բարբառքն են զորս նոքա կ'արտայայտեն
խանդաղատիչ, զգայուն լեզուաւ։ Ո՞ր ազգին գիւ-
ցազնն իրեն նիւթ առած է Բագրատունին։ Ո՞ր
անծանօթ հեղինակէ կը թարգմանէ Րաֆֆի իւր
վիպասանութիւններն։ Ո՞ւստի փոխ առած է Խրիմ-
եան այն հեշտալուր ոճինգ որով՝ էր երբեմն՝ կը
հրաւիրէր զմեզ յայց «Արարատեան աշխարհին» եւ «Ա-
ւետեաց երկրին» եւ այն ինքնագեղ վրձին որով կը
նկարէր «Դրախտի ընտանիքն»։ Ո՞յր անցելոյն բե-
կորքն, ո՞ր ժողովրդեան երեւակայութեան եւ ի-
մաստութեան գոհարներն կը հաւքէ ու կ'ընծայէ
մեզ ա՛յնքան բնատիպ շնորհօք ու որո՞յ տունն եւ
կեանքն ա՛յնքան ճշմարիտ յուզումով կը նկարագրէ

Digitized by Google

Սրուանձտեանց։ Երբ, քառորդ դարէ ի վեր, Մամուրեան գրիչ կը շարժէ՝ բերելու համար Հայ իմացականութեանց խոպան դաշտերն, Հայ ընկերութեան հիւանդ մարմինն զննելու իւր խորատես բիբերով, մատնանիշ ընելու վէրքերն ու դարմաններն ցոյց տալու, անդուլ եւ անխոնջ քանդելու նախապաշարումներն, հարուածելու ազգակուլ մոլութիւններն ու ախտերն, վերաշինելու տունն ու դպրոցն, ո՞չ ապաքէն իւր արտադրած գրականութիւն էապէս ազգային է, ազգային շնչով ոգեւորեալ, ազգային կեանքով զանգուած։ Կարող է ամէն մարդ շարունակել այս խորհրդածութիւնն, եւ դեռ բազում այլ գրագիտաց՝ Գարագաշեանի, Օտեանի, Հէքիմեանի, Թէրզեանի, Չիլինկիրեանի, Տէմիրճիպաշեանի, Չերազի եւ այլոց գրական երկոց մէջ տեսնել անհատական հանգամանքներ, հայ հանճարոյ յատուկ դրոշմ մը։ Ձեւն, բացատրութիւնն թերեւս Եւրոպական է յաճախ, որպէս Եւրոպականն ալ յունական եւ լատինական, բայց նիւթն, ոգին, գիւտերն հեղինակաց սեփական։ Անիրաւ չլինիմք մեր գրականութեան դէմ. Նա տկար անզօր է, նա սահմանափակ է, բայց նա կայ, նա մերն է։ Դառնալով այժմ հոն ուստի սկսանք, կ՚ըսեմ թէ մեր գրական արդի գործունէութիւնն ի յայտ կու գայ մանաւանդ Հանդէսներու միջոցաւ, որոց խմբագրութեան կը մասնակցին մերթ ընդ մերթ այլ եւ այլ գրագէտներ՝ այսպէս հաւաքաբար կատարելով ինչ որ իւրաքանչիւրն ի նոցանէ առանձին անկարող պիտի լինէր ընելու։ Երբեմն Անգղիոյ մէջ Սդիլլի հիմնած գրական պարբերական թերթերն

Digitized by Google

այսօր Անգղիական դասական մատենագրութեան կարգն անցած են։ Մեր գրական հանդէսներուն մէջ չե՞ն հրատարակուիր այնպիսի աշխատութիւններ որք ո՛ր եւ է ազգի գրականութեան կրնային պատիւ բերել։ Նոյն իսկ Եւրոպացի հեղինակաց մէջ ո՛չ ամէն բանաստեղծ Պայրըն կամ Հիւկօ է, ո՛չ ամէն վիպասան Տիւմա կամ Վալթէր Սքօտ, ո՛չ ամէն թատրերգակ Շէյքսփիր կամ Շիլլէր, ոչ ամէն պատմաբան Միշլէ կամ Կէրվինուս։ Ի նկատ պէտք է առնուլ նաեւ ազգի մը քաղաքական կացութիւնն, միջավայրն ուր կը ծնին մարդիկ, զարգացման միջոցներու առաւել կամ նուազ ընդարձակութիւնն, ընկերական դէպքերն որոց կը խառնուին ճակատագիրք, անհատից կեանքը շրջապատող հորիզոններուն անձկութիւնն կամ լայնութիւնն։ Զիարդ եւ իցէ, մեր դպրութեան մէջ ուրախառիթ երեւոյթներ են Հանդէսներն, շաբաթական, հնգետասանօրեայ կամ ամսեայ. կը պարունակեն նոքա յաճախ խնամով պատրաստուած, լաւ ոճով գրուած յօդուածներ, հասուն խորհրդածութիւններ, գողտր սիրուն բանաստեղծութիւններ. կը մշակեն նոքա այլ եւ այլ ճիւղեր, գիտական, կրթական, հնախօսական, լեզուաբանական, վիպական, բանաստեղծական, եւ ազգային կենաց յառաջադէմ կամ յետադէմ շարժումներն կը նշանակեն։ Նոցա մէջ կը խայտայ հիմա մեր գրական կեանքը. նոցա մէջ կը խօսին, կը քարոզեն, կ'երգեն, կ'ողբան, կը խնդան, կ'երազեն օժտեալ ոգիներ՝ ոյց իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ շեշտն, իւր մասնաւոր նկարագիրն։ Բազումք ի նոցանէ

Digitized by Google

գուցէ չունենան առանձին անուն մը Հայ գպրու-թեանց պատմութեան մէջ, բայց նոցա կազմու-թեան նպաստած պիտի լինին, բերած իրենց քարն Հայ գրական շէնքին։ Չմոռնամք ուրեմն, երբ ու-զեմք խուզարկել ազգային կենաց տարրերքն, չմոռ-նամք մանաւանդ Հանդէսներն, որոց ամենուն ալ յարատեւութիւնն ըղձալի եւ որոց ամենուն ալ հրատարակիչ Տեարք եւ Ընկերութիւնք՝ իբրեւ ե-րախտաւոր սպասարկուք ազգային մատենագրու-թեան՝ արժանի են սրտագին շնորհակալութեանց։

Մասիսի Տեսութեան հեղինակն երբ մէկ կողմանէ ղանց ըրած էր յիշել պարբերական Հանդէսներն, միւս կողմանէ նաեւ մոռցած էր յիշատակել ինչ ինչ մատեաններ որք վերջացող տարւոյն մէջ ի լոյս եկան եւ ուշադրութիւն գրաւեցին։ Այսոնցմէ էին Պիպէրճեանի եւ Մուրատեանի Հաւաքածոյքն, Տ. Փէշտիմալճեանի Պատմ. մարդկային պատուաստման, Զիլինկիրեանի Ուղեւորութիւն ի Կ. Պոլիս, Ալ-քանազեանի Տեսական եւ Գործնական Գրագիտու-թիւն, Տ. Սեթեանի Գարուն եւ Աշուն։ Կարելի էր սոցա վրայ յաւելուլ այլուր հրատարակուած կարեւոր մատեաններ։ Մեր գրական ասպարիզին այս աննախանձելի կացութեան մէջ, ուր հեղինա-կել՝ հրատարակել անձնուիրութիւն մ'է, ամէն գործ ուշադրութեան արժանի է։ Տ. Փէշտիմալ-ճեան, Ստեփան Յակոբեանի, Տաղաւարեանի, Գա-բամաճեանի հետ, մեր գիտական մատենագրու-թեան մշակման տաղանդաւոր աշխատաւորներէն է եւ իւր գործ գեղեցիկ յիշատակարան մ'է կանգ-նեալ ի պատիւ անմահ Ճէնների։ Զիլինկիրեանի

Digitized by Google

աշխատութիւնն, որոյ վրայ խօսած եմք արդէն, գոհար մ'է Հայ գրականութեան մէջ, չար մը դիւթիչ թղթակցութեանց յորս իմաստասէր միտք, վառվռուն երեւակայութիւն, զգայուն սիրտ միմեանց հետ կը մրցին ընթերցողին աչաց առջեւ դնելու համար բնութեան եւ ընկերութեան պատկերներն ու հակապատկերներն։ Ասքանազեան, որոյ գրքին վրայ դեռ ոչ ոք հրատարակեց մի կարեւոր քննադատութիւն, յեղաշրջում կը գործէ դպրութեանց ուսման մէջ, գործնականը կ'ընկերացնէ տեսականին եւ գրագիտութեան օրէնքները կ'աւանդէ մանաւանդ ազգային մատենագրութենէ քաղուած հատուածոց եւ օրինակաց վրայ։ Տ. Սեթեանի գրքոյկն սիրուն հաւաքածոյ մ'է զուարթ եւ տխուր քերթուածոց, արձագանգ իւր ներքին կենաց։ Պիպէռճեանի Ճաշակն եւ Մուրատեանի Ծաղիկն ամենէն պայծառ փաստերն են Հայ գրականութեան մը գոյութեան, նոյն իսկ ներկայիս մէջ, նոյն իսկ աշխարհիկ լեզուաւ։ Թէ եւ ընտրողք՝ ստիպեալ՝ ձեռնպահութիւններ ունեցած են ինչ ինչ գրական ածուներէ, սակայն եւ այնպէս փունջերն՝ զորս կազմած են՝ կը պարունակեն բազմաթիւ բնագեղ քաղցրահոտ ծաղիկներ եւ կը վկայեն պարտէզներուն՝ յորոց քաղած են՝ դալարութեանն ու գեղեցկութեանն։ Կը վկայեն նաեւ Հայ դպրութեան զարգացման գերագոյն ընդունակութեանն. բայց այս զարգացում չի լինիր արհամարհելով, ուրանալով զայն։ Պէտք է յարգել ու սիրել զայն. Թէ եւ քան զեւրոպականն յոյժ նուազ հարուստ եւ հզօր՝ բայց նա մերն է, եւ նա միայն

Digitized by Google

կրնայ խօսիլ մեր ըղձից, մեր պիտոյից, մեր ցաւոց, մեր խնդութեանց, մեր անցելոյն, մեր ներկային, մեր ապագային վրայ. Նա՛ միայն կրնայ գիտնալ մեր սիրտն ու թարգմանել մեր զգացումներն ու խօսիլ մեզ եւ շարժել մեր հոգւոյն թելերն. Նա՛ միայն կրնայ թափանցել մեր ճակատագրի անդունդներն եւ նորա մթութիւնքը լուսաւորող շողեր արձակել. Նա՛ միայն կրնայ մեր աչաց առջեւ դնել մեր ընտանեկան ու ազգային ողեղութեանց տեսիլն ու փայլեցնել մեր հայեցուածոց առջեւ այն տեսլական որ յարմարագոյնն է սրբագրելու այդ տձեւութիւններն։ Հայրենական Արաքսին Քամառ Քաթիպան միայն կրնայ լեզու տալ պատմելու իւր ցաւեր. Պէշիքթաշլեան կրնայ հրաւէր կարդալ մեզ եղբայրութեան եւ ազգասպան ատելութեանց մոռացման. Պարոնեան միայն կրնայ ծաղրել մեր սեփական փոքրոգութիւնքն ու ախտեր, Տէմիրճիպաշեան կրնայ մեր կրթական հանդէսներու խորհուրդը բացատրել. Մամուրեան կրնայ մղել զմեզ յառա՜ջ....։

ԿՐԹԱԿԱ՛Ն ՃԱՌԵՐ

Digitized by Google

Digitized by Google

Կրթական ճառեր

Ա.

ՀՈՒՍԿ ԲԱՆՔ

ԱՌ ՕՒՍՈՒՄՆԱՒԱՐՏՍ

ԳԷՐԳԷՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Ա. 1882 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ ՄԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ.

Ահա հասաւ այն վայրկեանն որ պիտի պսակէ ձեր այնքան տարիներու աշխատութիւնն. այսօր կ՚աւարտէք ձեր դպրոցական շրջանն, եւ Գէրգէրեան վարժարանի Տնօրէնութիւնն կ՚ընծայէ ձեզ ձեր վկայականներն, եւ թո՛ղ Սրբազան Հարք պսակեն զձեզ այս պսակներով որոց արժանի եղաք ձեր ջանիւք։

Ազնի՛ւ պարոններ, այս պահուս ուր կը թողուք այս տունն ուր ցարդ ապրեցաք, ուր կը թողուք դպրոցի կեանքն եւ կ՚երթաք մտնել աշխարհի կեանքին մէջ, ձեր Տնօրէնն, որ զձեզ շատ սիրեց, կ՚ուզէ ուղղել ձեզ մի քանի խօսքեր, մի քանի վերջին խրատներ զորս չպիտի մոռնաք անշուշտ եւ որք պիտի բեղմնաւորին անշուշտ ձեր մտաց մէջ, ինչպէս չմոռցաք եւ ինչպէս բեղմնաւորեցիք ցարդ

Digitized by Google

այն դասեր եւ խրատներ զոր աւանդեց ձեզ ցարդ ։

Պիտի սկսիք ապրիլ բուն կենօք, այսինքն պիտի սկսիք գործել․ այո՛, որովհետեւ ապրիլն է գործել։

Բայց ամէն գործեր հաւասար չեն․ կան գործեր որ բարիք կը ծնանին ու կը սփռեն, կան որ չարիք կ'արտադրեն եւ կը ծաւալեն․ կան գործեր որք կ'ապրեցնեն, կան որք կը մեռցնեն։ Գործեցէք զայն ինչ որ բարի է․ ամէն գործոյ մէջ ունկն դրէք բանականութեան ձայնին որ Աստուծոյ ձայնն է ի ձեզ, եւ վե՛ր բռնեցէք պարտքն ամէն անձնական շահէ։

Պա՛րտք․ այս լոկ բառ մի չէ՛ ձեզ համար․ ունիք դուք ձեր բազմապիսի պարտքերն ձեր անձին նկատմամբ, ձեր նմանեաց՝ ընտանեաց՝ ազգին ու մարդկութեան նկատմամբ, Աստուծոյ նկատմամբ։ Ունիք դուք բարոյական օրէնքն․ հնազանդեցէ՛ք յար բարոյական օրէնքին որ պարտականութիւն կը դնէ մեր վերայ բարին գործել։ Մի՛ նուաստացնէք ձեր անձն․ յարգեցէ՛ք բարոյական մարդն որ ի ձեզ աճեցուցէ՛ք միշտ ձեր մտաւոր եւ բարոյական կարողութիւններն․ սիրեցէ՛ք ձեր ընտանիքն, ծառայեցէ՛ք ձեր ազգին, օգտակար եղիք մարդկութեան, եւ յայնժամ պիտի լինիք ճշմարիտ երկրպագուներ Աստուծոյ։

Երբ կը գործէք բարին եւ հանդարտ ու գոհ ու հաճ կ'զգայք ձեր խիղճն, մի՛ այլ եւս փնտռէք այլ վարձատրութիւն․ ըսել չեմ ուզեր թէ առաքինութիւն կը հալածուի միշտ, բայց գիտցէ՛ք թէ միշտ չի վարձատրուիր, եւ յաճախ մոլութիւն կը վայելէ այն պատիւներ որոց առաքինութիւնն էր արժանի։

Digitized by Google

Բարին պիտի գործէք բարւոյն համար, եւ այն ատեն չպիտի մոլորեն զձեզ վաղանցիկ բարութիւնք։

Եղիք յար ուղիղ, ճշմարտախօս։ Երկրաչափութեան մէջ, երկու կէտերու մէջ քաշել կարելի եղած ամենէն կարճ գիծն ուղիղ գիծն է. Նոյնպէս կեանքի մէջ ուղղութիւնն համառօտագոյն ճամբան է հասնելու համար դէպ ի բարին։ Ուղղութեան քաղաքականութիւնն մի է. բայց սուտն հազար ու մէկ օձուտ շաւիղներ կը գծէ որք զիրեար կը կտրեն եւ որոց մէջ մարդ կը կորսուի, եւ որոց մէջ փոխադարձաբար զիրեար կը մոլորեցնեն զինքեանս ճարպիկ կարծող մարդիկ։

Ուղի՛ղ եղիք, այո՛, եւ պարկեշտ, զերդ Արիստիդէս եւ զերդ Կատոն. թո՛ղ ձեր սիրտն խօսի միշտ ձեր շրթանց վերայ. մի՛ նմանիք նոցա որց սրտին մէջ ատելութեան դժոխք կը բորբոքի՝ երբ մեղր կը կաթեցնեն նոցա շրթունք։

Ձեր նշանաբանը թող լինի այս. միշտ յառաջ, միշտ վեր. նուա՛զ նայեցէք այնմ զոր գիտէք քան այնմ զոր կ'անգիտանաք. վսեմ ու բազմածնունդն հետաքրքրութիւն թո՛ղ յուզէ միշտ ձեր միտքն եւ յառաջ երթալու տենչն թող մի՛շտ բորբոքէ, մի՛շտ մաշէ ձեր սիրտն։ Մի՛ նմանիք այն անձանց որք, երբ մի կամ երկու գործ են ըրած, այլեւս կը դադրին գործելէ եւ իբր կ'ուզեն հանգչիլ իւրեանց դափնիներուն վերայ, եւ այլեւս կ'երթան խրոխտ կըրկնելով ամէն վայրկեան իւրեանց գործերու յիշատակութիւնն։ Ձեր ետին մի՛ նայիք այնչափ որչափ ձեր առջեւ. տեսէ՛ք ո՛րչափ ճանապարհն կ'ընդարձակի ձեր առջեւ եւ քանի՜նե՜ր ձեր առջեւն են. այսպէս կրնաք յառաջդիմել եւ մեծնալ տակաւ։

Digitized by Google

Ձեր ոյժն ի ձեզ փնտռեցէք։ Ինքնօգնութիւն, ահա լծակն որով շատ երեւելի մարդիկ վեր առին իւրեանց կեանքն, ազնուացուցին եւ օգտակար ու անմահ ըրին զայն։ Աշխատութիւնն է այն ոսկեղէն բանալին որ պիտի բանայ ձեր առջեւ ամէն մեծութեան դռներն, ամէն բարեաց գանձարաններն։

Երբ յաջողիք, մի՛ լինիք հպարտ, գոռոզ· բայց միանգամայն եւ մի՛ սողիք գետնաքարշ· գագաթներուն տիրեցէք իբրեւ արծիւ սուրալով թեւաբաց, եւ ո՛չ իբրեւ զեռուն սողոսկելով դէպ ի վեր ու լիզելով զհող։

Եղի՛ք համարձակ, քաջասիրտ· ձեռնարկելէ առաջ լաւ խորհեցէք· բայց երբ կ'որոշէք, մի՛ դեդեւիք, մի՛ դանդաղիք վարանածուփ· յաջողութեան դափնին կը խլէ միշտ արիասիրտն, մինչ երկչոտն կը մնայ միշտ ետեւ։

Ու եղիք յարատեւող, անյողդողդ· ամենէն մեծ դժուարութիւնք կը դիւրանան յարատեւ ճգանց շնորհիւ, որպէս կաթիլ կաթիլ անկնող ջուրն կը ծակէ զապառաժն։ Պիւֆոն ըսած է. «Հանճարն մի երկարատեւ համբերութիւն է»· յաճախ բնութենէն փայլուն ձիրքերով օժտուած անձեր չեն յաջողած անդ ուր յաջողութիւն գտած է համեստ այլ անվհատ կարողութիւնն։

Խնդրեցէ՛ք միշտ աւելի երկարատեւ եւ աւելի ընդհանուր բարին, եւ զոհեցէ՛ք նմա վաղանցիկն ու մասնաւորն, զի այսպէս երջանկութիւնն կը ծաւալի ժամանակին մէջ եւ միջոցին մէջ։

Մի՛ բարիք համարիք լոկ նիւթական վայելքներն. ազնուագոյն հաճոյքներու աղբիւրն դրած

Digitized by Google

է Աստուած մեր մտաց մէջ եւ մեր սրտին մէջ· հետամուտ եղէք ազնուական հաճոյից եւ ի վեր դրէք յար ոգին քան զնիւթն, զի «հոգի առաւել է քան զմարմին»։

Հիմա, գնացէք դուք, գնացէք յաշխարհ եւ լերուք անդ տարերք բարոյական զօրութեան, տարերք ազգային բարեշրջման· Լոյս ի միտ, Սէր ի սիրտ, Յոյս ի հոգւոյն, այսպէս գնացէք դուք ամենուրեք, եւ ամենուրեք բարիք պիտի ընէք, ու ամենուրեք գոհ պիտի լինին ի ձէնջ Հայրենիք եւ Աստուած։

Գնացէք յաւելուլ բարի եւ լուսամիտ մարդոց թիւն, մանաւանդ մեր Ազգի մէջ· ծաւալեցէք ձեր շուրջ լուսաւոր սկզբունքներ, եւ դուք ձեր կարգին եղէք վառարաններ բարոյական կենդանութեան։

Միշտ գոհ եղայ ի ձէնջ, զի միշտ աշխատասէր, պարկեշտ, ազնիւ եղաք· ըրէք այնպէս որ ձեր դաստիարակներն, լսելով ձեր գործերն, հրճուին եւ հպարտութեամբ յիշեն միշտ ձեր անուններն զորս չպիտի մոռնան։

Բ. 1883 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ ՄԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ.

Եւ արդ, վկայական ի ձեռին եւ պսակ ի ճակատը, կը մեկնիք դուք, եւ ես տխուր եմ։

Տխո՛ւր· Աստուած իմ, մեր ամէն ուրախութեանց մէջ վիշտը կը խառնի, եւ խնդի ճաճանչներուն հետ կը փայլին արցունքի կաթիլներն։ Կ՚եր-

Digitized by Google

թաք եւ կը թողուք այս յարկն որ երկար տարիներ իւր ծոցոյն մէջ սնոյց զձեզ․ ձեր մէջէն մին՝ երեք տարի, չորսն՝ չորս տարի, եւ մին եօթն տարի աշակերտեցաւ վարժարանիս, այսինքն կրտսեր, կրտսերագոյն եւ մինչեւ իսկ երախայ եկած էք այս տունն յորմէ այժմ Երիցագոյն եւ Ուսումնաւարտ կը մեկնիք։ Ո՞չ ապաքէն ընտանիք մ'է այս տունն, մի բարոյական ընտանիք, եւ այն կենակցութիւնն զոր դաստիարակն եւ ուսանողք ունին տարս՝ կը կապէ նոցա ոգիքն, ու աշակերտներն սիրելի կը դարձնէ վարպետին, ինչպէս որդիներն իւրեանց ծնողին։ Եւ երբ կը մեկնի սիրելի աշակերտն, դաստիարակին, որ օր առ օր հսկեց նորա վերայ ու նորա հոգւոյն մեծնալն ու զարգանալն տեսաւ իւր աչաց առջեւ ու իւր խնամքով, կը խշխշայ սիրտն։ Միշտ դառն է բաժանումն անոնց որք սիրեցին զիրեար։

Տխուր եմ նաեւ, տեսնելով ու գիտնալով աշխարհն ուր պիտի մտնէք։ Այդ աշխարհն, ազնիւ պատանիներ, չի նմանիր անոր ուր ապրեցաք ցարդ․ նոյն մթնոլորտն չէ, ոչ նոյն գետինն․ հոս սիրոյ՝ գորովանաց մթնոլորտ մի շուրջ կը պատէր զձեզ եւ ձեր դաստիարակաց խնամք ծաղկափթիթ կը գործէին ուղին․ հոն, ա՛հ, Ատելութիւնն իւր սուր ակռայներով պիտի խածնէ զձեզ յաճախ, եւ Նախանձը պիտի գտնայ ձեր շուրջն․ Չարի ճիւաղին հետ պիտի ունենաք կռուիլ գիրկընդխառն, եւ Խաւարն, նախապաշարմանց բանակ մի գլուխն ժողված, պիտի յարձակի ձեր վերայ։ Ձեր ճամբուն վերայ, ձեր դէմն պիտի տեսնէք տնկուիլն մի ա-

Digitized by Google

ընւնարքու հրէշի· Անիրաւութիւնն է այն որ ձեր ձեռքէն պիտի գայ խղել յաճախ հունձքն զոր ձեր քրտունք հասունցուցած պիտի լինին, ապտակ պիտի հանէ ձեր երեսին երբ համբուրի արժանի լինիք, եւ փուշէ պսակ պիտի ածէ ձեր ճակտին երբ ոսկեղէն պսակի արժանի է այն։ Պիտի տեսնէք թէ Բարին կը ծաղրուի, եւ Առաքինութիւնն անիմաստ բառ մի համարուած է սովորաբար· պիտի տեսնէք թէ Գեղեցիկն կ'անտեսի ու կ'արհամարհուի, ու Տըգեղին կնուքն նստեր է այն բագնին վերայ ուր հարկ էր դնել Գեղեցկութեան աստուածուհւոյն անդրին· եւ պիտի տեսնէք թէ Ճշմարիտն շատ թշնամիներ ունի, եւ թէ քարերու կարկուտ եւ թուքի անձրեւ կը տեղան յաճախ նորա վերայ որ ճշմարտին յարելու կիրքն ունի։ Պիտի տեսնէք թէ Յաջողութիւնն կը մատնէ Արդարն ու կը շահակցի Խաբեբային։

Եւ պիտի սարսիք, դուք անփորձքդ, ու պիտի զարմանայք, դուք միամիտքդ· պիտի բաղդատէք այդ աշխարհ դպրոցական աշխարհին հետ, եւ ալ–պի գայթակղիք տեսնելով տարբեր ուղղութիւնն երկոցուն եւ, շատ պարագայից մէջ, հակառակութիւնն սկզբանց որք կը վարեն այս աշխարհներն։ Պիտի խորհիք· Արդեօք խաբե՞ց զմեզ Դպրոցն· իբրեւ ուղի՞ղ սովրեցուց մեզ ինչ որ թիւր էր, եւ մտացածին առասպե՞լ մ'էր արդեօք այն բարոյական զոր նա մեզ ուսոյց։ Պիտի ըսէք· Առաքինութիւնն է, կ'ըսէին մեզ, երջանկութեան ճամբան, եւ արդ կը տեսնեմք որ դէպ ուղիղ ի թշուառութիւն կը տանի այն։

Digitized by Google

Շատեր այսպէս խորհած, եւ պահ մի վարանե-լէ յետոյ անստուգութեան մէջ ինկած գլորած են, տեղի տուած են աշխարհի սկզբանց եւ ըսած. «Ա՛յլ է դպրոց, ա՛յլ է աշխարհ. այն բարոյական օրէնքներ զոր մեզ ուսուցին մեր դաստիարակք, բարի միամիտ մարդիկ, առ առաւելն դպրոցի համար լաւ են, բայց հոս ակներեւ է թէ ամենայն ինչ տրամագծապէս հակառակն է. կը քարոզէին մեզ թէ Իրաւունքէն մեծ զօրութիւն չկայ, հիմայ կը տեսնեմք թէ Զօրութենէն մեծ իրաւունք չկայ. մեզ կը համոզէին թէ Բարին է շահաւոր. այժմ կը խելամտեմք թէ Շահաւորն է բարին. մեզ կ՚ըսէին թէ Ընդհանուրին օգուտն առաւել է քան մասնաւորին օգուտն. հիմայ մեր աչքը կը բացուի եւ կ՚ըմբռնեմք թէ Մասնաւորին օգուտն միշտ ի վեր է քան ընդհանուրինն։» Ու այլ եւս նոքա կորսուած եղած են Բարւոյն համար, Գեղեցիկին համար, Ճշմարտին համար. կորսուած Հայրենեաց համար, Աստուծոյ համար, - թէեւ ազգի անուննալ բերնէ չեն թողած, եւ թէեւ Աստուծոյ տնէն դուրս չեն ելած։

Վարանումն պիտի բռնէ եւ զձեզ, ու պիտի տագնիք, եւ պիտի խռովի ձեր հոգին. կը ցաւիմ, պիտի կրէք այս փորձը։

Բայց ուրախ եմ, զուք պիտի կրնաք յաղթական դուրս ելնել անտի, նման ոսկւոյն որ գեղափայլ դուրս կ՚ելնէ բովէն։ Դուք, ի բնէ ազնիւ, զաւակ բարեբարոյ եւ ազնիւ ծնողաց, հզօրապէս ընդունեցաք վսեմ սկզբունքներու եւ վեհ զգացմանց տիպն. խորապէս քանդակեցիք ճշմարտու-

Digitized by Google

թիւնն ձեր մտաց մէջ, լիարուռն ձեր սրտի դաշտին մէջ՝ զոր այնքան դիւրընկալ ու պարարտ գըտայ՝ սերմանուեցան առաքինութեան սերմունք, եւ ուժգնապէս յարեցաւ ձեր սիրտն այն հրապուրանաց զոր կ'ազդէ Գիտութիւնն ճշմարտասէր մըտաց եւ Առաքինութիւնն՝ բարեկիր ոգւոյն։ Ո՛չ, ձեր գլուխը չպիտի դարձնէ, զձեզ չպիտի կրնայ մոլորեցնել աշխարհ. դուք չպիտի իյնաք, վստահ եմ։

Սակայն, չիյնալու համար, կռուիլ, կրել, համդուրժել պէտք է. կեանքը կռիւ մ'է, ըսած են. այլ մանաւանդ առաքինւոյն համար կռիւ մ'է այն, մի բուռն ու սաստանագին պայքար, — յառաջդիմասէրին համար, նորա՛ որ ներկային համար չ'ապրիր միայն այլ Ապագային, ո՛չ անհատին համար միայն այլ սեռին, ոչ առօրեային համար այլ մըշտընջենաւորին, անանցանելւոյն. նորա՛ կեանքն է մանաւանդ մի կռիւ, եւ այդպիսի՛ կռուոյ արդիւնք է մարդկային յառաջդիմութիւնն, մարդկային սեռին տակաւ ընտրութիւնն ու ազնուացումն, նորա բարեշրջումն։

Եւ դուք պիտի լինիք բարեշրջութեան գործիներ. առ այդ զձեզ կոչեց Դպրոցն ու մխեց աննախապաշար Գիտութեան ու անկեղծաւոր Բարոյականի կենսաւէտ ալեաց մէջ։ Աներկիւղ խուարին դարաններէն, Տգիտութեան նետերէն, անվհատ Չարին հալածումներէն, դուք պիտի քարոզէք բարձրաբարբառ ինչ որ ճշմարտութիւնն է, պիտի հետեւիք ուղիղ սկզբանց ու առ ոտն կոխէք անվեհեր նախապաշարմանց մացառներն որք պիտի ուզեն ձեր քայլերն արգելուլ. եւ պիտի գործէք

Digitized by Google

բարին ու լնուք ձեր պարտքերն, անսալով ձեր խղճի ձայնին, ձեր բանականութեան հրամանին՝ եւ՝ ի բացակայութեան արտաքին գոհունակութեան եւ վարձուց՝ շատանալով ձեր ներքին գոհունակութեամբն, եւ քաջալերուելով այն քաղցր գիտակցութեամբ թէ պարտուց հաւատարիմ կը մնաք, եւ ձեր զրկմանցն համար մխիթարուելով այն բարութեամբք զոր ձեր առաքինութիւնք պիտի պատրաստեն այլոց, ու ներկային վշտացն համար մխիթարուելով այն երջանկութեամբն զոր կ՚ստեղծագործէք ի վայելս ապագային։

Գիտեմ, այս կռուոյ տագնապներուն, աշխարհի ծովուն բռնաշունչ փոթորկաց մէջ, երբ գազան ալիք վայրենացեալ մռնչեն ու խաղալիկ ընեն ձեր նաւակ, եւ երբ խաւարամած երկնից ճակատուն վերայ ոչ մի աստղ փայլի, այն ատեն պիտի փըն-տռէք դպրոցի խաղաղ կեանքն ու ձեր աչերն փափաքանօք պիտի դարձնէք դէպ այս յարկն, ուր պիտի թուի ձեզ երանելի անդորրաւէտ օթեւան կանգնեալ հանդարտ ծովախորշի մի մէջ, եւ պիտի յետս կոչէք անձկանօք այն օրերն զորս նորա հովանւոյն ներքեւ անցուցիք եւ որք այսօր կը վերջանան. ու ամէնուն ապիրատութեան, եւ մախանաց, ու ատելութեան դէմ պիտի յիշէք ձեր ընկերաց սէրն ու անձնուիրութիւնն, ու ամենուն մահաբոյր սադրանաց դիմաց պիտի յիշէք ձեր վարդապետներն ու նոցա կենսաբո՜յր դասերն. ու պիտի լաք տեսնելով հեռի ի ձէնջ այդ բարութիւններն։

Այո՛, պիտի լաք. — բայց պէտք է որ խորհիք յայնժամ թէ հարկ էր որ վերջանային այս օրեր,

Digitized by Google

այս տեսական կեանքի օրերն, որ գործնական կեանքի ասպարէզն բացուէր ձեր առջեւ գործադրելու համար այն սկզբունքներ զորս ուսաւ ձեզ վարժարանն, ու սկսելու համար ծառայել ճշմարտութեամբ Աստուծոյ, Երկրին եւ Մարդկութեան։

Այս խորհուրդն պիտի սրտապնդէ զձեզ. պիտի սրբէք ձեր արցունքներն ու ձեռք առնուք անդրէն թիակն որ ինկած էր պահ մի ձեր թուլացեալ ձեռքէն՝ պատռելու համար վերստին ալիքներն եւ հասնելու ցանկալի նաւահանգիստն։

Այս մտածումն է որ կ'սփոփէ նաեւ զիս. ապագային մէջ ձեր կատարելիք ազգօգուտ հանրօգուտ դերերուն ու գոյացնելիք բարեաց հեռապատկերն է որ, իբրեւ հեռաւոր արեւու մի ճաճանչն, կուգայ զուարթութիւն խառնել այս բաժանման ժամու տխրութեան մէջ, եւ զօրացնել զիս ըսելու համար ձեզ «Երթայք բարեաւ, Երկինք ձեզ առաջնորդ, յո՛ւշ ձեզ Պէրպէրեան վարժարան։»

Բ.

ԿԱՆԱՆՑ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

(ՄԷՋՊՈՒՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ ԵՐՐԵԱԿ ՃԱՌՔ)

Ա.

«Մի այր մեծցնել՝ մեծցնել է մի միակ մարդ որ ոչինչ կը թողու իւր ետեւ. մի կին կրթել սերունդներ պատրաստել է», ըսաւ Լապուլէյ։

Digitized by Google

Այս խօսքեր՝ իւրեանց կարճութեան մէջ՝ յատակագոյն կերպիւ կը բացատրեն կանանց սեռի դաստիարակութեան բարձր կարեւորութիւնն, — կանանց, այդ ապագայի դաստիարակներուն, այդ էակաց որ երգեր կ'օրօրեն մարդոյն մանկային երազներն եւ որ մատներ կը գրեն մարդոյն ճակտին վերայ իւր ճակատագրի վճիռն։

Քանի որ ամէն ժամանակի մարդոց համար ապագայն եղած է խղճերու, յոյսերու եւ հոգերու գլխաւոր առարկայն, քանի որ ամէն ընտանիք իւր զաւկին վերայ կը յուսայ գտնել իւր նեցուկն ու փառքըն, եւ ամէն ազգ իւր ապագայ սերնդին պիտի յանձնէ իւր նիւթական ու բարոյական գոյքն զորս նա պիտի աճեցնէ կամ պակսեցնէ ըստ իւր կարողութեան, կանանց դաստիարակութիւնն ամենէն կենսական խնդիրն է ազգերու։

Մանուկ ես, մի կին կայ քովդ որ հոգիդ կը ձեւակերպէ իւր ժպտով, իւր ձայնով, իւր նայուածքով, իւր շարժմամբք, իւր խօսքով։

Երիտասարդ ես, ահա մի կին քովդ որ ակնարկ քեզ պիտի ցուցնէ զերկին կամ զդժոխս, ուր պիտի քարշէ զքեզ անդիմադրելի կերպիւ։

Այր ես կատարեալ, մի կին ընկերն է ամէն վայրկեաններուդ, վկայ մտածմանցդ, հաղորդ զգացումներուդ, առաջնորդ գործերուդ։

Աշխատէ՛ որ այս եռակի դերերուն մէջ կնոջ ներկայութիւնն ըլլայ քեզ համար ինչ որ հրեշտակին ներկայութիւնն Տովբիթայ որդւոյն համար իւր ուղեւորութեան մէջ։

Կրնամք ընել այնպէս որ այդ էակի մէն մի նայ-

ուածն լուսացնցուղ ճառագայթ մի լինի մեր հոգւոյն համար, մէն մի խօսքն մի պատգամ երանութեան։

Կինն, երբ լաւ պատրաստուած է իւր վսեմ պաշտաման, Աստուծոյ եւ մարդկութեան մէջ լուսագիծ մի կապ է.

Վշտաց մէջ մխիթարութիւնն է երկնային.

Մոլորութեան մէջ քաղցր ճշմարտութիւնն է.

Տարակուսանաց մէջ Աստուածախօս իրականութիւնն է.

Յուսահատութեան մէջ յոյսն է.

Յոյսն, այո՛, զի ի՞նչ է մանուկն զոր կը կրէ ի ծոցի, եթէ չէ յոյսն զուարթարար եւ սրտապնդիչ։

Բայց պէտք է պատրաստել կինն իւր այս բարձր կոչման. շատ կ'զգայ, պէտք է որ լաւ մտածէ. շատ կ'երեւակայէ, պէտք է որ լաւ իմաստասիրէ, ապա թէ ոչ այդ զգացումն եւ այդ երեւակայութիւն, անառաջնորդ մնալով, կրնան անդունդներու մէջ տանիլ զմեզ, մինչդեռ պարտէին յերկինս վերացնել։

Ո՞ւր կը պատրաստուի այս սեռն իւր կոչման.— վարժարանաց մէջ։ Փա՛ռք ուրեմն Մէզպուրեանի, որ հայ աղջկանց կանոնաւոր վարժարանի սովոյն մէջ առաջինն կը լինի իգական սեռի գիշերօթիկ բարեկարգ վարժարան մի կանգնող, ուր ճշմարտին, գեղեցկին ու բարւոյն սննդեամբ կը պատրաստուին ոչ թէ անհատներ, այլ սերունդներ, — զի մէն մի Մէզպուրեան սանուհի ինքն առանձին պիտի ստեղծագործէ մի նոր եւ լուսաւոր սերունդ։

Digitized by Google

Բ.

Այսպիսի տեսարանի առջեւ մարդ շլացեալ կը մնայ։ Այդ աղջկունք, սպիտակազգեստ, չե՞ն արդեօք երկնային ոգիներ մոլորած յայս աշխարհ՝ ընծայելու համար մեզ անմեղութեան անբիծ պատկերն, տալու համար մեզ երկնային դաշնակութեանց մի ճաշակն, եւ նոյն իսկ, յետ բարւոյն՝ գեղեցկին, հնչեցնելու մեր ականջաց վսեմ ճշմարտութեանց պատգամներ. ա՛յնքան հրեշտակային են իւրեանց պարկեշտութիւնն ու անմեղութիւն, ա՛յնքան սրտագրաւ ու հոգեզմայլ են իւրեանց երգեր, ա՛յնքան իմաստութեամբ լի են խօսքերն զորս նոքա կը խօսին։

Բայց այս էակներն նմանցնելով հրեշտակի արդեօք մի ձե՞ւ ըրած կը լինինք եւ փոխաբերութեամբ միայն կարելի է կոչել զանոնք հրեշտակներ։ Ո՞չ ապաքէն սոցա իւրաքանչիւրն հրեշտակն է այն տան որում կը վերաբերի, այն հօրն ու մօր որոց Աստուած զայն պարգեւած է, այն եղբօր որում Երկինք զայն քոյր տուած է, եւ ո՞չ ապաքէն մէն մին ի սոցանէ պիտի լինի հրեշտակն այն ընտանեկան յարկին զոր վարել պիտի կոչուի մի օր, պահապան զուարթունն այն մանուկներուն որոց կեանք պիտի տայ եւ զորս իւր բարերար թեւոց տակ պիտի գգուէ ու մեծցնէ մի օր։

Հրեշտակն միջնորդ մ'է ընդ երկինս եւ ընդ երկիր, եւ ո՞չ ապաքէն երկրի վրայ ա՛յդ իսկ է կնոջ դերն. — կապ մի երկնից ու երկրի մէջտեղ, գոր-

Digitized by Google

ծի ու միջնորդ երկնից շնորհաց ու գթութեան —, եւ պաշտօն ունի ցոլացնել երկրի վերայ երկնային գեղն, անմեղութիւնն ու ամօթլեած պարկեշտութիւնն, լինել մեր վշտաց մէջ սփոփանաց ցօղն երկնածոր, մեր անկումներուն մէջ բարերար կանգնող ձեռնն, մեր մոլորումներուն մէջ խրատատու իմաստուն ոգին որ զերկինս կ'ընէ մեզ մատնանիշ ու յայն կը վերուղղէ մեր մոլորած քայլերն, եւ է երկրի վերայ այն էութիւն որ յաջս տարակուսողին ամենէն պայծառ փաստն է Նախախնամութեան մի գոյութեան ։

Բայց այդ հրեշտակն կարէ լինել նաեւ մի սատան. — Ի՞նչ էին ըստ Ս. Գրոց Սատանաներն. — անկեալ հրեշտակներ. Dia ables չ՞ստուգաբանուիր Dii aboleti, կործանեալ աստուածներ ։

Այո, այդ էակներն կրնան իյնալ եւ լինել պատճառք մարդոյն ապերջանկութեան ու կործանման, մինչ պաշտօն ունէին յօրինել նորա երանութիւնն ու բարձրացումն ։ Կրնան իյնալ երկու կերպով. առաջին՝ երբ մարդն անփոյթ կը լինի զարգացնել այն կատարելութեան սերմունքն որք են ի նոսա. եւ երկրորդ՝ երբ մարդն կ'անիրաւի կնոջ դէմ, կ'անտեսէ նորա գերազնիւ բնութիւնն ու կը դասէ զնա ի կարգ ստրկաց, ի կարգ հաճելի նիւթոց ։ Իմ նպատակ չէ խօսիլ այս երկրորդ կէտի վերայ որ կը վերցնէր շատ ընդլայնում եւ որ դուրս է այս հանդիսի նպատակէն. բայց կ'ուզեմ ըսել մի քանի խօսք առաջին կէտի մասին ։

Կինն ստուգիւ գերազնիւ յատկութեամբք օժտեալ էակ մ'է. նա պիտի լինի ընտանեկան յարկի աստ-

Digitized by Google

ուածուհին, ամուսնոյն պաշտին, որդւոց համար կենաց, սիրոյ եւ լուսոյ արեգակն. — բայց բնութիւնն ամէն բան իբրեւ սերմ կուտայ մեզ, եւ հարկ է որ զարգանայ այն յետոյ իւր ու ընկերութեան աջակցութեամբ։ Մարդն է ընկերական էակ. առանց ընկերութեան օգնութեան մարդ չպիտի կրնար իսկ ապրիլ, ուր մնաց զարգանալ։ Ապա եւ կին էակին հանգամանք զարգացման համար պէտք ունին զինք շրջապատող մարդոց օգնութեան, ջանից, մէկ խօսքով՝ դաստիարակութեան։ Առանց դորա կը փճանան այն բարի բարի յատկութեանց սերմունք ու կ'արտադրեն ոչինչ, եւ կամ կը խոտորին ու կը լինին այլ ինչ, այլանդակ ինչ, երբ անխորհուրդ, անզգոյշ, տգիտական, մահաբոյր ազդեցութեանց ենթարկուին։

Ահաւասիկ պէտքն մի լուսամիտ՝ խնամոտ դաստիարակութեան։ Անբանաւոր կը լինէր անշուշտ նետել զկինն իւր դժուարին ասպարիզին մէջ առանց տալու նմա որ եւ է նախնական պատրաստութիւն, առանց զինելու զայն կենաց վտանգներուն ու պատահականութեանց դէմ, առանց ուսուցանելու նմա իւր պարտքերն ու կարող գործելու զայն կատարելու զայնս։ Եւ քանիներ ինքզինքնին այսպէս յանկարծ նետուած կը տեսնեն ասպարիզին մէջ՝ անպատրաստ. ընտանիքի մայր կը տեսնեն զինքեանս՝ առանց սովրած լինելու թէ ինչ է տունն եւ թէ ինչ են տանտիկնոջ պարտքերն. դայեակ եւ սնուցիչ կեանքերու՝ առանց գիտնալու թէ ինչ է կեանքն եւ թէ ինչ օրէնօք կ'աճի ու կը զարգանայ այն. դաստիարակ, առաջին ու կարեւո-

Digitized by Google

րագոյն դաստիարակ մանուկներու՝ ինքեանք զուրկ լինելով կրթութեան նախատարերքէն։ Եւ քանի-ներ եւս, արդիւնք յոռի դաստիարակութեան, կ'իյնան կենաց մէջ սխալ սկզբունքներով, ծուռ ուղղութեամբք, անկատար կրթութեամբ, կարծող թէ կինն եղած է փայլելու, զարդարուելու, քծնե-լու, հրապուրելու, պարելու, զբօսնելու, ծախսե-լու համար միայն։

Երկուքն ալ վնասակար. — անդաստիարակու-թիւն եւ յոռի դաստիարակութիւն, եւ թերեւս վերջինն վնասակարագոյն քան զառաջինն։

Պէտք է կրթել աղջիկն, ու պէտք է աղէկ կըր-թել զայն, կրթել զայն ըստ պահանջից իւր կոչման, ի նկատ առնլով այն պաշտօն, այն պաշտօններ զորս պիտի ունենայ կատարել մի օր, այն պէտքեր զորս հարկ պիտի լինի իրեն գոհացնել մի օր։ Պէտք է որ աղջկան կրթութիւնն կէտ նպատակի ունենայ մանաւանդ տունն, ընտանեկան յարկն որ կնոջ յա-տուկ ասպարէզն է, մատակարարուի տեսութեամբ ամուսնական պարտուց, տեսութեամբ մայրական պարտուց, տեսութեամբ այն ընկերութեան ուր պիտի մտնէ, այն միջավայրին ուր պիտի ապրի, եւ պատրաստէ լինելու կին ծրագլուխ, տնարար տնա-շէն, ամուսին հաւատարիմ լուսամիտ, մայր ու-սեալ աննախապաշար, մայր որ եւ կարենայ անդե-դեւ կատարել հօր մը պաշտօնն երբ սա պակասի դժբախտութեամբ, կին որ եւ կարենայ անձամբ անձին բաւել եւ ապրիլ վեհութեամբ ու անկախա-բար՝ երբ բախտն կամ ընկերութեան պայմանք զլա-նան մի պաշտպան, մի ընկեր. — եւ այս կերպով

Digitized by Google

լաւագոյնս նա պիտի կարենայ ծառայել նաեւ հանրական շահուց, իւր առերեւոյթս խոնարհ բայց կարեւոր շրջանակէն, հզօրագոյն ներշնչութեանց վառարանէն, ուղղելով ներշնչելով իւր բարեկամն, իւր ամուսինն, իւր զաւակն։

Ուրեմն, Տիկնայք եւ Տեարք, թո՛յլ տուէք ինձ եւ այս տարի յանուն ձեր ամենուն, յանուն Ազգին կատարել մի պարտք. այն է ձօնել մեր երախտագիտութեան հարկն առ Մկրտիչ էֆէնտի Մէզպուրեան, Հիմնադիր—Տնօրէնն Մէզպուրեան վարժարանի, որ յամաց հետէ հիմնած է ու կը վարէ՝ անխոնջ եռանդեամբ եւ մի միայն իւր հզօր անհատականութեան վերայ կրթնած՝ Հայ իգական սեռի կրթութեանն յատկացեալ հաստատութիւն մի որ, ամէն տարակոյսէ վեր է, անզուգական է իւր սեռին մէջ, ուր Հայ աղջիկն կ'ստանայ լուրջ ու հաստատուն դաստիարակութեան մի տարերքն, Կը մշակուի մտքով ու սրտով, կ'ազնուանայ գաղափարով ու զգացմամբ, կը կրթուի իբրեւ Հայ աղջիկ՝ լինելու համար մի օր հայ տան մի տիրուհին ու հայ մայր։ Նա կ'ընծայէ մեզ այսօր երեք ուսումնաւարտ սանուհիներ, որք արժանի են նկատուելու իբրեւ տիպար բարեկիրթ հայ օրիորդի. եւ կոչուած են գրաւել մի պատուաւոր առաջնակարգ տեղ Հայ տիկնանց դասուն մէջ։

Սրտագին կը շնորհաւորեմ զՄէզպուրեան վարժարան իւր գեղեցիկ գեղեցիկ արդեանցն համար, եւ կը մաղթեմ յարատեւութիւն անսասան, արդիւնաւորութիւն անսպառ եւ փառք անաղօտ...։

Digitized by Google

Գ.

Առաջին հայեացքով, երբ մարդ նայի այս հաստատութեան, կը տեսնէ մի միակ յարկ կրթութեան ուր աղջկունք կը դաստիարակուին, եւ իւր երախտագիտութիւնն առ Տնօրէնութիւն այնքան է որքան պարտի ոք շնորհապարտ լինել առ հիմնադիրն մի դպրոցի։

Բայց, եղբարք եւ քորք, այս հայեցուած կը խաբէ զմեզ. մեք հոս մի միակ դպրոցի հետ գործ չունիմք. այս վարժարանի ետեւ կան բազմաթիւ այլ վարժարաններ որոց ամենուն ալ հիմն դրած է Մէզպուրեան, եւ ապագային մէջ կը նշմարեմ հարիւրաւորներ որք նորա ձեռքով պիտի կանգնուին եւ որոց թիւը պիտի երթայ աճելով անվերջ։ Բայց ո՞ւր են այդ վարժարանք եւ ինչո՞ւ չեմք տեսներ զանոնք, պիտի ըսէք դուցէ։

Ո՛հ, կը տեսնէք զանոնք, տիկնայք եւ տեարք, նոքա ձեր շուրջն են, նոքա ամէն օր ձեր աչաց առջեւն են, նոքա ձեր տուներն իսկ են կամ պիտի լինին։

Այո՛, ճշմարիտ է էմէ-Մարդէնի խօսքը. «Աղջիկները կրթել՝ մէն մի տան մէջ մի դպրոց հաստատել է։» Ուրեմն Մէզպուրեան այնքան դպրոց հաստատած է որքան իւր վսեմ ձուլարանէն դուրս հանած է մտքով եւ սրտով նորաձոյլ լուսաձոյլ Հայ աղջիկներ, որք նոյնքան ընտանեկան յարկաց նախախնամութիւնքն եղած են կամ մօտ են լինելու։ Ուրեմն պատկառանօք նայինք այս պերճարդ

դէմքին վրայ որոյ քրտանց ուրաքանչիւր կաթիլն հոսած է Հայ աղջկանց հոգւոյ անդաստանն ոռոգելու եւ գիտութեան ու առաքինութեան պտուղներով զարդարելու եւ Հայ ընտանեաց խոպան դաշտերուն մէջ բուսուցանելու ճշմարիտ շնորհաց երկնաբոյր ծաղիկներ․ եւ երբ համրելու ելնենք մեր ազգի մեծերն, որոց թիւ, աւա՜ղ, յոյժ փոքր է, գլուխը դնենք զՄէզպուրեան, վե՛ր, շա՛տ վեր այն աւերեւոյթ ոսկեփայլ մեծութիւններէ, որք երբ անցնին՝ ոչինչ, ո՛չինչ պիտի յիշեցնէ իրենց անունը։

Ստուգիւ իրաց խորը երթանք, նոցա հետեւանաց խելամտենք։ Մէն մի Հայ օրիորդ, որ կը մեկնի այս յարկէն, կ'երթայ կազմել մի նոր ընտանիք որոյ ինք կը լինի կեդրոնն ու հոգին։ Եւ ինչ կեդրոն է, ինչ հոգի է մի բարեկիրթ, մի լուսամիտ ու ազնուասիրտ կին։ Իմաստնոյն «պատուական քարերէ աւելի պատուականագոյն» գոհարն է այն․ այդ կեդրոն արեւ մ'է որ ջերմութիւն, լոյս եւ կեանք կը ճառագայթէ իւր շուրջ․ այդ հոգի մի շունչ է արարչագործ․ ի՞նչ կ'ստեղծէ այն․ — կ'ըստեղծէ երջանկութիւն, տան երջանկութիւնը, մանուկին երջանկութիւնը․ կ'ստեղծէ դրախտ մ'ուր ամէն ինչ բոյր է, ամէն ցօղ՝ մարգարիտ, եւ ուր փուշն անգամ հոտ ունի վարդի։ Հարկ չէ որ ոսկեղէն գետ մ'ոռոգէ այդ դրախտ․ բարեկիրթ կնոջ յատուկ է չքաւորութեան ապառաժներէն ճոխութեան, առատութեան աղբիւրներ բղխեցնելու հրաշագործութիւնը, զի նա իմաստուն տնտեսութեան մը սկզբունքներով առօրուած է, ու գիտէ ճշմա-

Digitized by Google

գիտ պէտք մը նախադասել յիմար մտահաճութեանց, եւ համեստափայլ ու գոհ ճակատ մը պճնող վարդն սրտամաշ ադամանդէն աւելի գեղեցիկ զարդ մը համարելու ազնիւ ճաշակն ունի ։ Ի՞նչ փոյթ եթէ Նորա զաւակունք ոսկւոյ կոյտեր չժառանգեն . Նոքա ժառանգած պիտի լինին ժառանգութեանց լաւագոյններն — առողջ մարմին , արթուն ու անխապաշար միտք , վեհ եւ ազնիւ զգացմանց վառարան հոգի մ'եւ տե՛նչ աշխատութեան . ընկերային աշխարհին բարձրագոյն կատարները տանող վսեմ սանդուղներ , գիտական բանալիներ որովք պիտի կրնան բանալ ամէն ճշմարիտ հարստութեանց գանձարաններն , ճշմարիտ երանութեան պալատին դըռներն ։ Կը տեսնուի թէ ո՛րպիսի անհուն համակրութեան ու քաջալերութեան արժանի է անձնուէր Հիմնադիր-Տնօրէնն այս հաստատութեան , որ բեղմնաւոր է այսօրինակ արդիւնքներով ։

Այսպիսի պտուղներ խոստացող ծաղիկներ լինելու պատիւն ու բախտն ունիք դուք , ո՜ շրջանաւարտ Սանուհիք Մէզպուրեան վարժարանի . կը շնորհաւորեմ զձեզ , յանուն ազգային Ուսումնական խորհրդոյ , ձեր յաջողութեանցն համար որոց վկայ եղայ անձամբ ձեր քննութեանց միջոցին ։ Երջանիկ էք դուք . դաստիարակութիւնը ձեր բերնին մէջ լեզու դրաւ , ձեր մտքին մէջ՝ գործի , փրկաւէտ սկզբունքներով ուղղեց եւ զօրացուց ձեր բանականութիւնը եւ բնութեան ձեր սրտին մէջ դրած ազնուական բնազդումներն՝ Աստուծոյ , ընտանեաց , ազգի եւ մարդկութեան սէրը , գեղեցիկին իղձը , բարւոյն փափաքը , ճշմարտին անձուկը վառեց առ-

Digitized by Google

ծարծեց. եւ այսպէս կը մեկնիք երթալու կատարելու ընտանեաց մէջ ձեր կենսատու պաշտօնը։ Գիտէ՞ք ինչպիսի օժիտով օժտեց զձեզ դպրոցը. — գերագոյն օժիտ՝ Հայ աղջկան համար՝ ընտիր, զուտ ազգային եւ զգուշաւոր կրթութիւն մը. երանի՜ այն ծնողաց որ փոյթ ունեցան մանաւանդ այսպիսի օժիտ մը հայթայթել իւրեանց աղջկանց, եւ աւելի՛ երանի այն երիտասարդաց որք բաւական իմաստուն պիտի լինին գերադաս համարելու զայն նիւթական գանձու օժիտներէ. ապահոված պիտի լինին իրենց եւ իրենց սերնդեան երջանկութիւնը։ Առաքինութեան եւ ուսման այս օժիտով զարդարուած եւ ճոխացեալ, գացէ՛ք ուրեմն տուներն ի դպրոց վերածել, Մէզպուրեան վարժարանի արեւէն բղխող լուսեղէն աշխարհաց թիւը բազմապատկել եւ տակաւ աւելի՛ լոյս ընել Հայ աշխարհի խաւարին մէջ։ Յաջողութիւն ձեզ։

1884

Գ.

ԽԱՍԳԻՒՂ, ԻՒՐ ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՅՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՈՎ

(Ս. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ԽՕՍՈՒԱԾ ԵՐԿՈՒ ՃԱՌԵՐ)

Ա.

Որովհետեւ ատենաբանելու հրաւէր չէի ընդունած, ձեր ներողամտութեանն արժանի բանախօսութիւն մի ընելու չեմ պատրաստուած. բայց

Digitized by Google

քանզի մի կողմէ Պատ․ Հոգաբարձութիւնն կ՚ստիպէ զիս խօսիլ եւ միւս կողմէ անկարելի է համր մնալ մի այսպիսի հանդիսի մէջ որ այնքան բաներ կ՚ըսէ իմ սրտին, կը համարձակիմ բեմ ելնել եւ հաղորդել ձեզ այն տպաւորութիւններ զոր կ՚ընդունիմ այս հանդէսէ։

Մարդն, նետուած ժամանակին մէջ, երեք հորիզոններ յորաժամ կը դիտէ․ անցեալն, ներկայն եւ ապադայն․ մարդն կ՚ապրի ներկային մէջ՝ յիշելով զանցեալն եւ խորհելով յապագայն․ անկատար եւ անհասկանալի կը լինէր կեանքն առանց անցելոյն յիշատակաց եւ առանց ապագային յուսերուն եւ նախահոգութեան։ Ամէն վիճակի եւ ամէն հասակի մէջ մարդկային էակին մտքին մէջ գիրկընդխառն են այս երեք գաղափարներ։ Այնպէս չէ՞ եւ ձեզ համար այս վայրկենիս, Տիկնայք եւ Տեարք․ ահա ձեր առջեւն է ներկայն, այս ուսանող մանկութիւն, արդիւնք ձեր ջանից․ միեւնոյն ատեն, ի տես այս մատաղ մանկտւոյն, չի՞ ներկայիր ձեր երեւակայութեան առջեւ այն ոսկեղինիկ ժամանակն ուր դուք եւս մանուկ էիք սոցա նման եւ ուսանող դպրոցի գրասեղանաց վերայ․ եւ ներկայ չէ՞ ապագային գաղափարն, զի ի՞նչ բան աւելի մտածել կուտայ ապագային վերայ քան տեսիլն այն պատանեաց եւ պատանուհեաց՝ որոց անբիծ ճակատուց վերայ կը փայլի Յուսոյ աստղիկն։

Սոյնպէս եւ իմ տպաւորութիւններ կուգան անցեալէն, ներկայէն եւ ապագայէն, եւ պիտի խօսիմ ձեզ այս եռակի տեսակէտով։

Անցեալն․ եւ որո՞ւ մտքին մէջ պիտի նորոգի այն

Digitized by Google

այս պահուս աւելի խուռն տրտմանոյշ յիշատակներով քան իմ որ աշակերտած եմ այն օրհնեալ հաստատութեան որ կը կոչուի Ներսէսեան վարժարան, եւ նոցա որք ինձ նման սնած են այս բարոյական մօր գրկաց մէջ։ Ինչե՞ր չը յիշեցներ ինձ այս վեհափայլ տաճարն, եւ այս վեհ հանդէսն որ կը կատարուի իւր նուիրական հովանւոյն տակ. քանի՜ցս իմ մանկական ձայնիս արձագանգ տուած են այս սրբազան կամարք, երբ, երգեցիկ մանուկ, կ՚սպասաւորէի Աստուծոյ սեղանոյն։ Էր երբեմն որ ես այլ, ուսանող մանուկ, նմանօրինակ հանդիսից մէջ, կը ներկայանայի մի այսպիսի պատկառելի բազմութեան առջեւ՝ պատուական անձանց ձեռներէն ընդունելու համար աշխատութեան պսակն։ Եւ կը յիշեմ Աղաթօններն, Փեշտիմալճեաններն, Մօմճեաններն, որք պատկառելի կ՚ընէին հանդէսն, եւ որք գորովալից կը համբուրէին յուսաշող ճակատներն յառաջադէմ մանուկներուն։ Աւա՜ղ, ոչ եւս են նոքա, եւ, տխրագո՞յն յիշատակ, ոչ եւս է իմ բարի մայր որ հոգիս իւր ծծով ու մարմինս նախ իւր կաթամբ եւ ապա իւր ասեղով սնոյց եւ որ վերնատունէն կը դիտէր արտասուալից իւր զաւակն որ պսակ կ՚ընդունէր....

Բա՜յց, անցան այդ ժամանակներ, անմեղութեան եւ անդիտութեան երջանիկ տարիներն ուր սիրոյ փափուկ մթնոլորտ մի զմեզ շուրջ կը պատէր։ Բայց անտարակոյս պարտէին անցնիլ, եւ պարտէր գալ գործելու ժամանակն, ուր սկսէինք իրացնել այնքանի յոյսեր որք կը տածուէին մեր վերայ։ Իրացուցի՞նք այդ յոյսեր, պատասխանեցի՞նք նոցա ըղ-

Digitized by Google

վին ։— Եթէ իմ մասիս չեմ համարձակիր հաստատապէս պատասխանել, կարող եմ հպարտութեամբ յիշել — զի իմ ընկերաց փառքն այլ իմ է — շատերըն իմ աշակերտակիցներէ որք այսօր ազգային վերածնութեան գործոյն մէջ կարեւոր դերեր կը կատարեն, որք պատիւն են այլեւայլ ասպարէզներու զորս գրկած են, եւ որոց վերայ հպարտ է Խասգիւղ։ Այն ինչ վար իջաւ այս բեմէ մին ի նոցանէ, պատուականն Եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ զմայլեցոյց զձեզ իւր դիւթիչ պերճախօսութեամբ։ Ինձ գալով, եթէ չեմ կարող նոյնքան փառաւոր ճակատ մի պարզել այսօր ձեր առջեւ, գէթ՝ ձեռնս խղճիս վերայ՝ կարող եմ ըսել թէ աշխատած եմ, որչափ հնար էր ինձ, չլինել անարժան որդի Ներսիսեան վարժարանի։

Եթէ մարդկային անհատն ցաւով կը յիշէ իւր անցեալ օրեր, իւր վաղանցիկ մանկութիւն որ ոչ եւս պիտի դառնայ այսրէն, այնպէս չէ մարդկութեան համար, ազգերու համար։ Ժամանակին բովանդակ տեւողութեան մէջ ազգերն ունին իւրեանց բոլոր հասակներն, եւ ունին յար գարուն մի իւրեանց ծոցոյն մէջ։ Երբ մի ծաղկափթիթ սերունդ կը հասուննայ եւ կը լինի պտուղ, մի այլ սերունդ կը յաջորդէ գարնանադեղ եւ յուսաժպիտ. եւ եթէ մեր գարունն անցեալն է Խասգիւղի համար, սա ունի միշտ իւր գարունն, եւ ահա այն, ահա այս հրեշտակադէմ պարն պատանեաց եւ պատանուհեաց. ահա ներկայ գարունն։ Պիտի լինի՞ այն նոյնքան պտղաբեր որչափ եղաւ անցեալն։

Ներսիսեան վարժարանի ներկայն չէ ամենեւին

Digitized by Google

անփառունակ: Քիչ ժամանակ յառաջ այցեցի նմա եւ քննեցի իւր բարձրագոյն դասերն: Գոհացուցիչ էր ուսանողաց վիճակն, մանաւանդ գտայ զայնս ուշիմ, յուսալից: Բայց միթէ կարելի՞ է ըսել թէ իւր ներկայն կը պատասխանէ իւր անցելոյն, թէ Ներսիսեան վարժարան կը գտնուի այսօր այն բարձրութեան մէջ յորում էր երբեմն՝ երբ իւր ուսուցչական բեմին վերայ ունէր Վարժապետեաններ, Գարագաշեաններ, Միքայէլեաններ, Կէօնճեաններ, եւ ուսանողական նստարանաց վերայ՝ Ցովակիմեաններ, Բարաղամեաններ, Գաբրիէլեաններ, Ջերագներ, Տէմիրճիպաշեաններ: — Անտարակոյս ո՛չ: Պատուարժան Հոգաբարձութեան ջանքերն չեն կորսուիր ընդունայն, բայց կ'արտադրեն լոկ այն արդիւնք զոր կարող են գոյացնել այն միջոցներով որք կը գտնուին նորա տրամադրութեան ներքեւ: Եւ այսօր ժամանակն աւելի բազմապահանջ է քան երբ ուսանող էինք մեք, աստի 15-16 տարի յառաջ: Այն ատեն մի բարեկարգ եւ կատարեալ վարժարան էր այն ուր կ'աւանդուէին՝ ձեռնհաս ուսուցչաց ձեռքով՝ լեզուներ, գրագիտութիւն, չափագիտական ուսմունք, պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն. այսօր ո՞վ կուրանայ թէ Բնական գիտութիւնք, Քաղաքական Տնտեսութիւն, Առողջապահութիւն, Մարմնամարզք անհրաժեշտ լրացուցիչք են բարւոք կրթութեան: Իրաց այս վիճակին մէջ, եւ ի նկատ առնլով ժամանակին պահանջումներն, որք՝ քանի երթան՝ կը բազմապատկին, Ներսիսեան վարժարանի ներկայն չէ կարող գոհացնել զայն հպարտութիւն զոր իրաւամբ կ'ազդէ մեզ նորա մեծաշուք

Digitized by Google

անցեալը, չէ կարող երաշխաւորել իրացումն այն յոյսերուն զոր իրաւամբ կը սնուցանէ միշտ Ազգն մի այսպիսի բազմարդիւն կրթարանի նկատմամբ։

Անցելոյն մէջ Ներսիսեան վարժարանի ներկայն ծնաւ մի այնքան գեղեցիկ ապագայ. արդի ներկայն իրաւունք կուտայ մեզ կանխատեսելու մի նոյնքան փառաւոր ապագայ։ Դժբախտաբար նեղելի է մեզ տարակուսիլ։ Բայց հարկ է որ Թիֆլիզցին ապագայի վսեմ հոգածութեամբն միշտ տոգորուի. իւր պաշտօնն է Հայ ապագային մշակներ արտադրել. պէտք է որ կատարէ անընդհատ զիւր պաշտօն։ Իւր ուսանողաց մէջ միշտ կան հանճարալիր մանուկներ, մեծ մարդերու խմորներ. արդէն Թիֆլիզի հողոյն մէջ մի առանձին բան կայ դոգցես որ հանճարներ կը ծլեցնէ. բայց այդ հրաշածին հող պէտք է որ մշակուի։

Եւ միթէ պաշտպաննե՞ր կը պակսին այսօր Ներսիսեան վարժարանի. բայց ո՞ր ատեն աւելի բազմաթիւ պաշտպաններ ունեցած է նա քան այժմ։ Թէպէտ բազումք իւր զաւակներէն թողած են զԹիֆլիզ՝ ամենուրեք ծաւալելով նորա քաղաքակրթութիւնն, բայց չեն մոռացած զնա, իւրեանց մայրն, չեն մոռացած Ներսիսեան վարժարանն, իւրեանց բարոյական կենաց օրօրանն, եւ ամէնքն սերտիւ նորա հետ կապուած կ՚զգան իւրեանց հոգին։ Ներսիսեան վարժարանն շրջապատող համակրութեան շրջանակն սահմանափակ չէ ի Թիֆլիզ, այլ ընդլայնուած է բոլոր Ազգին մէջ. Թիֆլիզ միայն չէ Թիֆլիզի մէջ, այլ ամենուրեք ուր գնացած են նորա որդիք յառաջդիմութեան վառարաններ

Digitized by Google

լինելու համար. — Եւ ո՞ւր չեն գնացած նոքա, ո՞ւր չեն նոքա՝ միշտ ի ձեռին ունենալով առաջին դերն։

Մի կոչ բոլոր Ներսիսեան վարժարանի վաղեմի սաներուն — եւ անթիւ են նոքա — պիտի խմբէ զամէնքն նորա շուրջն. երբ իւրեանց մօր աղաղակն հասնի իւրեանց ականջն, ամէնքն սրտաթունդ պիտի փութան յօգնութիւն. ամենուստ պիտի կարկառին առ նա օժանդակ ձեռներ որ պիտի վերականգնեն նորա աւերն, նիւթապէս եւ բարոյապէս պիտի վերահաստատեն զնա հզօր հիմանց վերայ եւ պիտի վերադարձնեն նմա իւր փառքն անցեալ։ Մի Ներսիսեան Սանուց ընկերութիւն կազմուեցաւ աստ երբեմն, եւ ես մին էի նորա հիմնադիրներէն. նպատակ ունէր նա ի մի հաւաքել Թաւրիզի ցիր եւ ցան ոյժերն եւ Ներսիսեան վարժարանի վաղեմի սանուց նպաստներովն սնուցանել այն կանթեղ որ այնքան լոյս սփռած էր իւր շուրջ։ Ի՞նչ կ՚ընէ այդ ընկերութիւն. կենդանի՞ է թէ մեռած, չգիտեմ. բայց զա՛յս գիտեմ թէ երկար ժամանակէ ի վեր ոչ ոք եկած է խնդրել իմ լումայն։ Պէտք է կեանք տալ վերստին այդ միութեան, կամ, եթէ կենդանի է, մի նոր մղում տալ նմա, ստուարացընել զայդ բանակ բոլոր այն զինուորներով զորս զինեց այս լուսոյ զինարան, եւ գոյացնել նիւթական եւ բարոյական մի մեծ զօրութիւն՝ նեցուկ Ներսիսեան Ուսումնարանի։ Այս է իմ իղձ նորա ապագային նկատմամբ, ապագայ որ, եթէ պատրաստուի խնամով, պիտի լինի արդեամբք այնքան բեղմնաւոր որքան եղաւ անցեալն. թէ չպաղէ

Digitized by Google

այդ բոյն, վստա՛հ եղէք, միշտ արծիւներ պիտի թռչին անոր։

Ի վերջոյ, կը յայտնեմ նաեւ ձեզ մի փափաք որ արդ իսկ կը ծնի սրտիս մէջ։ Քանզի ձեզ խօսող Ներսիսեան վարժարանի նախկին սանն կը վարէ այժմ մի կրթական հաստատութիւն, իբրեւ դոյզն հատուցում երախտագիտական պարտուց, կը փափաքի Գէրպէրեան վարժարանի ծոցոյն մէջ որդեգրել Ներսիսեան վարժարանի աղքատիկ եւ ուշիմ ուսանողներէն մին զոր յանձնարարէ նմա Գաւ. Հոգաբարձութիւնն։

1882

Բ.

Տարի մի եւս անցաւ, եւ ես վերստին կուգամ ողջունել զԽասգիւղ, իմ հայրենակիցներս եւ հրճուիլ իրենց խնդութեամբ ու շնորհաւորել զիրենք իւրեանց յաջողութեանցն համար։ Այս անգամ ոչ միայն իբրեւ մի վաղեմի սան Ս. Ներսիսեան վարժարանի կը խօսիմ, այլ եւ յանուն Ազգային Ուսումնական Խորհրդոյ, որում անդամակցելու պատիւն ունիմ։

Ուս. Խորհուրդն բախտաւորութիւն չունեցաւ ներկայ լինելու ձեր վարժարանին քննութեանց, բայց տեղեակ է թաղեցւոց ուսումնասէր ոգւոյն եւ զոհողութեանցն զորս կ՚ընէք յանուն կրթութեան, Հոգաբարձութեան անձնուէր լուսամիտ խնամոց, դասատուաց փութոյն, աշակերտաց եռանդեան, եւ հետեւապէս վարժարանին յառաջադէմ եւ բարեկարգ վիճակին, վասն զի երբ այս

Digitized by Google

ամէնքն ի մի գումարին՝ անտարակոյս կ՚արտադրեն յառաջդիմութիւն։

Եւ մի՞թէ կարելի է Խասգիւղի յետադիմել. նա Պոլսոյ թաղերուն մէջ ամենէն յառաջդիմական թաղն եղած է. նա ո՞չ ապաքէն, յառաջդիմութեան դրօշ ի ձեռին, առաջնորդած է միշտ Պոլսոյ թաղերուն, գլուխն անցնելով ամէն փրկաւէտ շարժման, առաքեալն լինելով ամէն նոր ու կենսաւէտ գաղափարի։ Երբ այլուր տգիտութեան խոր քնոյ մէջ կը խորդային Հայք, Խասգիւղ ունէր հռչակաւոր վարժարան ուր կ՚ուսնէին նոքա որք պիտի լինէին Աղաթոն, Մոզեան, Վարժապետեան։ Երբ այլուր մտքէ իսկ չէր անցներ կնոջ դաստիարակութեան պէտքն, Խասգիւղի օրիորդական վարժարանն գունդագունդ կը յաճախէին իւր աղջիկներ եւ կ՚ուսնէին լինել լուսամիտ մայրեր։ Խասգիւղ կանգնեց առջի բերան Հայ թատր մը եւ ձայն տուաւ հին դարերու ստուերաց. կը յիշէք երգն բարեյիշատակ Զափրաստճեանի, «Օ՛ն, մեր նախնի դարուց կարդամք հրաւէր, եւ այլն»։ Սահմանադրութիւն իւր իմաստնագոյն հեղինակներն ու ջերմագին հերոսներն ունեցաւ նորա զաւակաց մէջէն, եւ այն երիտասարդ կղերական, որ զարմանք կ՚ազդէր իշխանութեան իւր ժողովրդասէր սահմանադրական բոցավառ ոգւովն՝ էր նոյն ինքն Վարժապետեան։ Նորա ծոցոյն մէջ ծնունդ առաւ Շահնազարեան վարժարանն որ ստեղծեց մի նոր սերունդ՝ գիտութեամբ ու հայրենասէր ոգւով զինուած։ Նորա հողոյն վերայ ծլեցաւ ու նորա հիւթովն կը սնանի Ասիական ընկերութիւնն, որ հիմ-

Digitized by Google

նեց ու կը հրատարակէ Թրքահայոց առաջին գրական եւ դիտական հանդէսն, Երկրագունտն: Եւ իւր պտուղք՝ ցիր եւ ցան աստ անդ՝ հունտեր կը թափեն ամենուրեք, որք կը պտղաբերին իրենց կարգին:

Մի այսպիսի թաղ չկարէ յետադիմել. յետադիմութիւնն ամօթ կը լինէր իրեն եւ ուրացումն իւր փառաւոր անցելոյն. կրնայ նսեմանալ նա ամենայնիւ, բայց դպրոցավ ո՛չ երբեք: Թերեւս չկայ թաղ մ'ուր դպրոցն աւելի ամենօրեայ խօսքի, ջերմ վէճերու, կուսակցութեանց, ու նաեւ անձնուիրական զոհերու առարկայ լինի քան ի Խասգիւղ: Դպրոցը Խասգիւղցիին տկար կողմն է, նորա սիրտն է. անով կ'ապրի, անով կը բաբախէ իւր լանջքն: Հո՛ն ուսեր է ինք, տղայութեան սիրելագոյն յիշատակներն կապուած են այդ խորհրդաւոր սիրելի յարկին հետ. հո՛ն է իւր զաւակն՝ իւր հոգւոյն հատորն, կամ թաղեցւոյն զաւակն, այսինքն դարձեալ իւրն. Ի՞նչպէս չգորովի իւր հոգին այդ ա՛յնքան քաղցր բաներուն, յոյսերուն, յիշատակներուն բոյնին վերայ: Յետոյ, տեսա՞ծ էք թաղ մ'ուր ամէն ոք պատուհանէն ծռի նայելու եւ ուր ամէնքն մատնանիշ ընեն լռելեայն իրարու տղայ մ'որ կ'անցնի փողոցէն. ո՞վ է այդ տղայն.—աղքատիկ, մաքուր. բայց խեղճուկ է իւր հագուստն, սակայն նա դպրոցին ամենէն յառաջադէմ տղայն է. ա՛ն է որ ամենէն շատ մրցանակն առաւ վերջին մրցանակաբաշխի հանդէսին եւ որոյ ճակատն համբուրեց հրապարակաւ թաղին Պարոզիկը կամ Թաղ. Խորհրդոյ Ատենապետն: Այդ տղան ժողովրդականութիւն կը վայելէ եւ իւր շուրջն կը լսուի արդէն

Digitized by Google

այն հիացման փափաքն որ մեծ մարդերը կը պա-տէ իւրեանց անցից մէջ. ամենուն ծանօթ է նա-ամէնքն երանի կուտան նորա մօր, ու պատանին կը լայ : Բայց ի Խասգիւղ այլուր չեմ տեսած այս-պիսի երեւոյթ — ժողովրդականութեան դափնին կրող տղայ մը : Եւ այսպէս եղած են այն մանուկ-ներ որք կ'անուանէին Ներսէս Վարժապետեան, Բարթող Թելեան, Յակոբ Ալթթարեան, Գրիգոր Գաբրիէլեան, Կարապետ Բարաղամեան, Ղազար Յովակիմեան, Մինաս Չերազ, Եղիա Տէմիրճիպաշ-եան. աւա՜ղ, մի քանին արդէն գրկած սեւ հողն : Հոս գուրգուրանք մը կայ հանճարին վերայ որ դեռ իւր կոկոնին մէջ է, ու նախազգացում մը կայ հան-ճարոյ. ապագայ մեծ մարդն կ'զգան յառաջագոյն ու յառաջագոյն կը շրջապատեն զայն սիրով, խնամ-քով, ակնածանքով, այո՛, ակնածանքով :

Այսպիսի՛ է Խասգիւղ, այսպէս է իւր համա-կրանքն դպրոցի վերայ, իւր սէրն դպրոցականաց վերայ, իւր գորովն ու խանդաղատանքն յառաջա-դէմ ուսանողին վերայ. — Եւ այսպիսի մթնոլորտի մէջ ինչե՜ր չեն արտադրիր, ինչ ծաղիկներ չեն ծլիր մի այսքան բարեյարմար հողի վերայ :

Փա՜ռք քեզ, Խա՛սգիւղ, եւ քեզ յաւէտ երախ-տագիտութիւն. քու մէկ զաւակդ է որ կ'արձակէ այս շնորհապարտ սրտի անզուսպ աղաղակն, քու զաւակդ որ քեզ կը պարտի իւր բարոյական էու-թիւնն : Բայց այս աղաղակ անհատական չէ՛ միայն. հաւաքական արձագանգն է բոլոր այն երախտա-գիտական ձայներուն որք այլ եւ այլ մերձաւոր եւ հեռաւոր կողմերէ կ'ելնեն ու կ'ուղղուին առ քեզ,

Digitized by Google

զի որդիքդ ամենուրեք են եւ զի բարութիւնքդ սփռուած են ամենուրեք։

Մինչ յառաջ, Խասգիւղ; այո, մինչ յառաջ. միայն միշտ հաւատարիմ նշանաբանիդ, դրօշակիդ. քայլէ՛ անդուլ. մի՛ բաժաներ երբեք սիրտդ դպրոցէն. նա կազմեց փառքդ, նա կը կազմէ ընտանիքներուդ երջանկութիւնն, նա պիտի կազմէ անմահութիւնդ։ Տքնէ՛, ջանա՛. վարժ են քրտունքդ թափելու դպրոցական հողին վերայ. եւ եթէ աջակիցներու պէտք ունենաս, եթէ օգնութեան կարօտիս, դիմէ՛ համարձակ ամէն Ներսիսեան Սանի. ո՛ւր եւ լինի Ներսիսեան Սանն, իւր հոգին քեզ հետ է, նա պատրաստ է միշտ իւր մտքին ու քսակին նըպաստը տալու քեզ. մի՛ զքեզ կարծեր տկար, անկեալ. տկարութիւնդ առերեւոյթ է, անկումդ խաբէական. տկար չէ՛ նա որ զօրութիւններ ստեղծած է. անկեալ չէ՛ նա որ կանգնողներ յարուցած է։

1883

Դ.

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՔ

(ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՃԱՇԿԵՐՈՅԹԻՆ ՄԷՋ ԲԱԺԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, 1882)

Եթէ կը հաճիք ինձ շնորհել առաջին բաժակն առաջարկելու պատիւն ի դիմաց Կարգադիր Մասնախմբին, կը խնդրեմ ունկն դնել ինձ վայրիկ մի։

Երջանիկ կը համարիմ զիս այսքան Հայ Ուսու-

Digitized by Google

ցիչներ համախմբուած տեսնելով այս սեղանի շուրջ։ Այն դժնդակ աշխատութիւններէն յետոյ, որոց տակ տարին ողջոյն հոսեցաւ քիրտն իւրեանց ճակատուց, Հայ Դաստիարակք իրաւունք ունին ի միասին զուարճանալու, քանզի ի միասին տքնեցան եւ ի միասին մղեցին այն դժուարին պատերազմն զոր կոչուած են տալ տգիտութեան դէմ։ Այո՛, բոլոր Հայ դաստիարակներն, ի՛նչ տարբեր ճիւղեր ալ մշակեն եւ ի՛նչ տարբեր յարկաց տակ ալ աշխատին, գործակից են միմեանց, կ'աշխատին մի եւ նոյն գործոյն, բանւորներն են միեւնոյն շէնքին։

Այդ գործոյն, այդ շէնքին անունն է Հայ Ազգի մտաւոր եւ բարոյական զարգացում։

Արժան է որ Հայ վարժապետներն, յետ այն փայլուն արդեանց զոր գոյացուցին այն դպրոցական տարւոյն մէջ որ վերջացաւ, գան խնդակցիլ միմեանց, սեղմել միմեանց աջն, համբուրել միմեանց ճակատն, ըմպել միմեանց արեւուն համար եւ խրախոյս կարդալ իրերաց ու սրտապնդել զիրեար ապագային համար։

Սրտապնդել, այո՛. ամէնքս ալ պէտք ունիմք փոխադարձ խրախուսանաց, վասն զի ամէնքս ալ կը քալեմք մի եւ նոյն փշոտ ասպարիզին մէջ որ կ'արիւնէ մեր ոտներ, վասն զի ամէնքս ալ կ'երթամք կորաքամակ մի եւ նոյն տաժանակիր բեռան տակ որ կ'ընկճէ զմեզ. վասն զի յաճախ տգիտութիւն եւ ապերախտութիւն՝ փոխարէն վարձուց՝ ամենուս ալ երեսին մի եւ նոյն թշնամանքն, մի եւ նոյն թուքն կը նետեն, եւ վասն զի մեր մէջէն ոչ մէկուն աչքին իւր անձին ապագայն, իրեննե-

րուն ապագայն—զի բազումք ի մէնջ հայր են ընտանեաց—կը նկարուի հեռուն մշլապէս քան տխուր գոյներով։

Այսպիսի համախմբութեան մի բարոյական օգուտն խիստ մեծ է ուրեմն, եւ սիրելի է ինձ յուսալ թէ յետ այսօրիկ ամէն տարի հանգստեան ամսոյն մէջ Հայ Ուսուցիչք, աւելի մեծ թուով, պիտի փութան վայելել զայն։

Բայց միթէ Հայ Ուսուցիչք պէտք չունի՞ն աւելի ստէպ համախմբուելու եւ զիրեար տեսնելու տարբեր առիթներով, ձեռք բերելու համար այլ օգուտներ, գոյացնելու համար այլ բարիքներ։ Ո՞չ ապաքէն գործաւորներն են մի եւ նոյն գործոյ, պարտքեր եւ իրաւունքներ ունին հասարակաց, համերաշխ են միմեանց։ Ուրեմն է՞ր, որպէս Ուսուցիչք կ'ընեն Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ, աւելի յաճախ չգումարուին գաղափարներ փոխանակելու, զիրեար փոխադարձաբար լուսաւորելու եւ կատարելագործելու, եւ խորհելու եւ խորհրդակցելու համար այն միջոցներուն վերայ որք կարող են նպաստել Հայ վարժապետութեան նիւթական եւ բարոյական վիճակին ազնուացման, դաստիարակութեան ամենափափուկ եւ դժուարին արուեստին առ մեզ զարգացման եւ հետեւապէս ընդհանուր Հայ ժողովրդեան յառաջդիմութեանն։ Է՞ր չկազմեն եւ նոքա մի հոծ միութիւն ի միասին մշակելու համար կրթական խնդիրներն, փոխադարձաբար միմեանց նեցուկ եւ զօրաւիգ լինելու կենաց դժուարութիւններուն մէջ եւ ի հարկին հաւաքական ազդեցիկ ձեռնարկներ ընելու համար

Digitized by Google

յիրացումն օգտակար խորհրդոց զոր պիտի յղանան։

Այսպիսի միութեան մի հարկն ու օգտակարութիւնն ո՛չ ոք ի ձէնջ կ'ուրանայ. ուստի եւ այս առթիւ ուրախութեամբ կ'աւետեմ թէ մի քանի Հայ վարժապետներ, որոց մէջ գտնուելու պատիւն ունիմ, արդէն հիմնարկած են մի Ուսուցչական Միութիւն, որ՝ արդիւնաւոր լինելու համար՝ պէտք ունի աջակցութեանն ամէն Ուսուցչաց, եւ կը յուսամ թէ, երբ քիչ օրէն լոյս տեսնէ իւր կանոնագիր, բազումք պիտի փութան բերել իւրեանց մասնակցութիւնն ի գործադրութիւն այն կարեւոր նախագծին զոր առաջադրած է ինքեան Ուսուցչական Միութիւնն (*)։

Տեա՛րք, տիեզերաց մէջ աշխատութիւնն ամենուն օրէնքն է, եւ մարդկութեան մէջ ամէն ոք աշխատաւոր է, սկսեալ ի նոցանէ որք գաւազան ունին իւրեանց ափի մէջ մինչեւ ի նոսա որք կռան կամ բահ ունին ի ձեռին։ Բայց ամէն աշխատութեանց մէջ մի գերագոյն աշխատութիւն կայ, եւ ամէն գործաւորաց մէջ մի վեհագոյն գործաւոր կայ. այդ գերագոյն աշխատութիւնն է միտք եւ սիրտ յօրինելու աշխատութիւնն, եւ այդ վեհագոյն գործաւորն է դաստիարակն։

Առանց այդ ամենօրհնեալ աշխատութեան մարդըն մի գազան է. առանց դաստիարակի չի՛ք քաղաքակրթութիւն, զի նա՛ է որ անցեալ քաղաքա-

(*) Անակնկալ պարագայներ արգելք եղան սոյն Միութեան վերջնական կազմութեան. յուսամք որ գէթ ապագայն յարդիւնս ածէ այս ամենօգուտ խորհուրդն։

Digitized by Google

կրթութիւնն կ'աւանդէ եւ կը պատրաստէ ապագայ քաղաքակրթութիւնն։

Մեք, Հայ դաստիարակներ, խոնարհ եւ համեստ գործաւորներ, մեծագոյն դերն ուրեմն կոչուած եմք կատարել մեր ազգային յառաջդիմութեան գործոյն մէջ. զի մեր ձեռաց մէջ կը կազմակերպուի ապագայ Հայութիւնն։ Ցա՛ր պէտք ունիմք յեղյեղելու մեր մտաց մէջ այս գաղափար, գաղափա՛րն վեհութեան այն պաշտօնի զոր կը լընումք, որպէս զի զօրանամք ընդդէմ ամենազգի դժուարութեանց որք շուրջ կը պատեն զմեզ, ընդդէմ կոյր ապերախտութեան տմարդութեանցն ու անիրաւութեանց, եւ որպէս զի ջանամք միշտ չմնալ վար այն բարձրութենէ ուր դրած է զմեզ ուսուցչի դերն։

Եւ քանզի բազումք մեր եղբայրակիցներէ չե՛ն մասնակից այս սեղանի, եւ բազումք՝ որք Հայ մանկութեան միտքն ու սիրտն կը մշակեն Հայ աշխարհին այլ եւ այլ մասանց մէջ՝ չեն կարող նոյնթապէս ներկայ լինել այս սեղանի, կ'առաջարկեմ ըմպել այս բաժակ նոցա կեանքին, մաղթելու համար երկար կեանք եւ զօրութիւն բոլոր Հայ դաստիարակաց որք, յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս, ի Հիւսիս եւ ի Հարաւ, կ'զբաղին ապագայ սերունդն պատրաստելու վսեմ գործով։

Digitized by Google

Ե.

ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՔ

(ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀՈՄ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1885 ԱՄԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՆ ՄԷՋ ԽՕՍՈՒԱԾ)

Հայոց Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հայրն, հրաւիրեալ յայս հանդէս, պատիւն ըրաւ ինծ ներկայացուցիչ կարգելու զիս իրեն եւ յանձնելու ինծ թարգման կանգնիլ իւր շնորհակալութեանցն ու շնորհաւորութեանց առ Պատուարժան Տեսչութիւնն վարժարանիս:

Տիկնայք եւ Տեարք, երբ ուշադրութիւն դարձընէ մարդ ամենէն աւելի սովորական համարուած իրողութեանց վրայ, կը գտնէ յաճախ խորին եւ անբաւ նիւթ խորհրդածութեան, եւ ամենէն աննշան կարծուած պարագայն կը լինի կէտ մը լուսաւոր որ տակաւ կ'ընդլայնի ու կ'արձակէ բիւր կայծեր որք յեղակարծ փայլ մը կուտան կարեւոր ճշմարտութիւններու: Այսպիսի է սոյն պարագայ. — Մի հինօրեայ Եկեղեցւոյ գլուխ մի օտարազգի ու տարակրօն հաստատութեան մէջ՝ ուր կը դաստիարակուին իւր համազգի եւ համակրօն օրիորդներէն բազումք՝ իւր զգացումները բացատրելու պաշտօնը կը յանձնէ մի աշխարհականի.— Ինչ դաս պատմութեան փիլիսոփայութեան ամփոփեալ աս մի քանի խօսքերուն մէջ. Ինչպիսի զուգադիպութիւն պարագայից, անտարբեր այժմ մեզ համար, որ սակայն կը համառօտէ իւր մէջ մարդկային յառաջդիմութեան բովանդակ ընթացքն:

Էր երբեմն, Տիկնայք եւ Տեարք, ազգերն թըշ-

Digitized by Google

նամի էին միմեանց · կը կարծէին թէ միայն մահն էր միւսոյն կեանքը, միոյն անկումն էր պատուանդան միւսոյն բարձրացման, եւ իւրեանց փառք կը կայանար այն կոթողներու բարձրութեան մէջ զորս կը կանգնէին այլազգեաց գանկերով, եւ իւրեանց հարստութիւն՝ այն գերեաց դասակներուն մէջ զորս մարդախոշոշ պատերազմներէ վերջ արիւնլուայ ընդ քարշ կ՚ածէին իւրեանց ետեւէ ։ — Կար նաեւ ժամանակ ուր կրօնքներն ալ անհաշտ թշնամի էին միմեանց · ճշմարտութիւնը սեփականութիւնը կը կարծուէր մարդկութեան մէկ մասին · տարբեր դաւանութիւն մ՚ոճիր մ՚էր, տարահաւատ ոք՝ արժանի հրոյ եւ սրոյ, եւ տարակրօնի մը մերձաւորութիւնն առաւել երկիւղալի, պիղծ ու պժգալի քան ժանտախտէ բռնուող մարդու մը ներկայութիւնն ։ Եւ մի եւ նոյն կրօնին մէջ տարբեր էին կղերին ու ժողովրդեան շահերն · մին հովիւ էր, միւսն ոչխար · մին գաւազան ունէր, միւսն բուրդ · մին կը խօսէր, միւսն բառաչել միայն գիտէր · ի՞նչ հոգեկան հաղորդակցութիւն կըրնար լինել միոյն ու միւսոյն մէջտեղ ։ Բայց այդ մթին ժամանակներէ դարձուցէք այժմ ձեր աչերն ներկային վրայ, այս ակումբին վրայ ու դիտեցէք այն վայրկեանն իսկ ուր կը խօսիմ պարագայից այն միաւորութեան մէջ զոր ձեր ուշադրութեան ներկայեցի · ի՜նչ անհուն յեղափոխում. ահա՛ ինչ որ կ՚անուանի յառաջդիմութիւն ։

Աւելին կայ · էր ժամանակ ուր այր մարդիկ — եւ լաւագոյնքն իսկ ի նոցանէ, սրբազնագոյքն իսկ — կը տարակուսէին թէ հոգի մ՚ունենան կինն,

Digitized by Google

ուր մարդկային բանն կ'ապստամբէր այդ գաղափարի դէմ, կը դժկամակէր զկինն այլազգ ինչ ընդունիլ քան մի իր, մի գրաստ, ծառայելու՝ օգտակար ըլլալու եւ զան ըմպելու միայն յատուկ. կար քաղաքակրթեան իսկ կոչուած ժամանակ ուր սակայն մեծագոյն պատիւը զոր ընէին կնոջ՝ էր համարել զայն մի սիրուն գերի, մի առաջնակարգ աղախին, առ առաւելն մի շնորհալի եւ զբօսուցիչ պաճուճապատանք: Զարմանալով պիտի զարմանար այրը՝ թէ ձայն մ'ըսէր իրեն թէ կինն ալ անձ մ'է, մի բարոյական էակ, պատասխանատու իւր գործոց, ընդունակ կրթութեան, կարող բարձրանալու ի գիտութիւն եւ յառաքինութիւն, թէ հաւասար առն՝ եւ նա ունէր պարտուց հետ իրաւունքներ, եւ ընկեր առն՝ մասնակցութիւն նորա իշխանութեան: Տեսէք սակայն. ահա՛ վեհաշուք հաստատութիւն մը կին մարդուն կրթութեան յատկացեալ, ուր ճառաղատի օրիորդներ կը խօսին այլ եւ այլ լեզուներով ամենէն բարձրագոյն խնդիրներու վրայ որք զբաղեցուցած լինին մարդկային իմացականութիւնը, եւ այր առենաբաններ կու գան հռչակել կնոջ գերագանց ձիրքերն, նորա դերին մեծութիւնը, նորա կրթութեան աւագ կարեւորութիւնը. — Ինչ փոփոխութիւն. ահա դարձեալ յառաջդիմութիւնը:

Եւ այս ընթացքն մարդկային իրաց, յառաջդիմութիւնն, ձեւական ու լոկ գաղափարային բան մը չէ: Յառաջդիմութիւնն համանիշ է օգտակարին, բարւոյն աճման: Յառաջդիմութիւնն ցաւն է որ կը պակասի տակաւ, վայելքն է որ կ'առաւելու քամ

Digitized by Google

քան զգամ. Նիւթն է որ կը տկարանայ տակաւ ու կը հպատակի մարդոյ ձեռքին տակ, ոգին՝ իմացականութիւնն է որ կը զօրանայ հետզհետէ եւ կը նուաճէ զաշխարհ։ Յառաջդիմութիւնն մութն է որ տակաւ կը կերպարանափոխի ի լոյս, թշուառութիւնն է որ տակաւ կը փոխարկի յերջանկութիւն։

Ո՞ւստի կ՚արտադրի այդ շարժում դէպ ի լաւագոյնն.— Ուշադիր միտքն պիտի տեսնէ զօրութեանց ներդաշնակութիւն մ՚անոր աղբիւր։ Այո, յառաջդիմութիւնն ներդաշնակութեան դուստրն է, ներդաշնակութիւնն է։ Էմպետոկղէս, Ագրիգենտացի իմաստասէրն, տիեզերաց մէջ կը դնէր երկու մեծ զօրութիւններ, մին որ տարրերը կը յօդէր եւ կը ծնուցանէր կարգ եւ գեղեցկութիւն, եւ միւսն որ կը բաժնէր զայնս ու յառաջ կը բերէր անկարգութիւն եւ տգեղութիւն. առաջինը կը կոչէր «Փիլիա» (բարեկամութիւն, սէր), երկրորդը «Նիկոս» (վէճ, կռիւ)։ Խորին գաղափար։ Այո, ամէն կարգ եւ գեղեցկութիւն արդիւնք են բարեկամութեան, սիրոյ, ներդաշնակ միաւորութեան. եւ այս այնքան բարոյական կարգին մէջ որքան ֆիզիքականին։ Երբ մարդիկ՝ անգէտ իրենց ճակատագրին եւ իրենց ճշմարիտ շահուց՝ կ՚ատէին զիրեար, երբ միմեանց զօրութիւնքն ոչնչացնել եւ իրարու արիւնը խմել փառք կը դրէին իրենց անձին, երբ անդրգերեզմանական երջանիկ կեանքի իտէալներն իսկ էին Վալհալլաններ՝ վայրագ բերկրութեանց կայաններ, երբ ամենուրեք երկրի վրայ կը տիրէր կագն, ազգ ազգի վրայ կ՚ելնէր եւ կրօն կրօնի դէմ կը մաքառէր, երբ գժտութիւնը նոյն

Digitized by Google

իսկ ընտանիքին մէջ էր եւ առնական բռնութիւնը կ՚ընկճէր զկինն ու կ՚անտեսէր նորա հոգւոյն կարողութիւնները, այն ատեն աշխարհ մեծ մասամբ փշալից խոպան դաշտ մ՚էր, ամայի անբեր անապատ մը՝ նեխեալ ժանտահոտ ճահիճներու խոշոր վէրքերով պատած, մեծագոյն քաղաքներն աղտոտ ու տխուր խրճիթներու ցանցառ խումբեր, մարդիկ քիչ տարբեր, քիչ վեր կենդանիներէ՝ ճակատագրային կոյր ու անգիտակից զօրութեանց ձեռքը մատնուած գերիներ։ —Բայց երբ անհատք եւ ժողովուրդք սկսան ըմբռնել իրենց ճակատագրի միութիւնն եւ իրենց շահուց համերաշխութիւնն, փոխան փճացնելու միմեանց ոյժեր՝ զօդել ներդաշնակել զանոնք, հեռի բառնալէ միմեանց գոյութիւնն՝ օժանդակել իսկ միմեանց կենացն ու զարգացման, երբ ընկերային երկնից եզերքն իբրեւ արշալոյս մ՚աւետաբեր ի լոյս եկաւ ազգերու եղբայրութեան գաղափարն, երբ եկեղեցիներն դադրեցան խեթիւ հայելէ միմեանց եւ միեւնոյն Աստուծոյ պաշտաման մէջ՝ հակառակ ձեւական տարբերութեանց՝ միացեալ զգացին զինքեանս, երբ եկեղեցականն ու աշխարհականն իրարու մերձեցան եւ ձեռք ձեռքի տուին, եւ երբ փոխադարձ յարգանք եւ սէր ճշմարիտ միութեամբ միացուցին այրն ու կինն, եւ վերաշինեցին ընտանիքն հաւասարութեան եւ աշխատակցութեան հիման վրայ, այն ատենէն նոր քայլ, նոր կեանք ստացաւ մարդկութիւնը, յառաջդիմութիւնը ծնաւ կամ երագեցաւ, ստոյգ քաղաքակրթութիւնն սկսաւ՝ բերելով իրարու ետեւէ իւր անհամար բարիքներ։

Եւ դէպ ի կատարելութիւն այս շարժում ա՛յնքան

Digitized by Google

աւելի բուռն պիտի լինի, որքան աւելի՛ տիրէ ի մարդիկ Եմպիտոկղէսի «Ֆիլիա»ն, կարգի եւ գեղեցկութեան մայր Սէրն յօդիչ։

Ահա այդ զգացումի, ոյժերու միութեան եւ ներդաշնակութեան պտուղ այս հանդէսն, որ ինքնին, իբր խորհրդանշան մը, կը համառօտէ ու կը բացատրէ մարդկային յառաջդիմութիւնը։— Հեռաւոր աշխարհներէ կը մեկնին գիտուն Ամերիկուհիք, կը բերեն իրենց մտաւոր եւ նիւթական դրամագլուխներն կցել հինօրեայ ժողովրդոց տաղանդներուն ու դրամոց եւ դնել զայնս ի սպաս նոցա մատաղ սերնդի կրթութեան. Նոր աշխարհն աջ կը կարկառէ Հնոյն. ազատութեամբ զօրացեալ ու ճոխացեալ ազգի մը զաւակներ կուգան օգնել արեւելեան բարուց ազդեցութեան տակ ոգեսպառ ժողովրդոց մանուկներուն։ Հայ ուսանողուհեաց վրայ միայն խօսելով՝ որոց թիւ, եթէ չեմ սխալիր, վարժարանիս ուսանողաց մեծամասնութիւնը կը կազմէ, ամերիկեան հաստատուն կրթութիւնը կուգայ լծորդել հայ մտքի հաստատուն յատկութիւններուն, ամերիկեան ազատատուն բարուց կորովն ու յանդգնութիւնը կը խառնին հայ բարքերու բնատիպ շնորհաց ու պարկեշտութեան։ Ինչ որ դուրս կ'ելնէ այդ խառնուրդէ՝ կը տեսնէք դուք. — Արիական կամքի եւ անձնական արժանապատւութեան տէր, լուսամիտ եւ պարկեշտաբարոյ Հայ օրիորդներ։

Ո՛րչափ սակայն մտքի նրբութիւն եւ սրտի փափկութիւն կարեւոր են ներդաշնակ յօրինելու համար այդ խառնուրդն, չմեղանչելու համար «Ֆիլիա»յի օրինաց դէմ, տարերց մին զոհ չտալու համար միւ-

Digitized by Google

սոյն, զի այն ատեն ոյժերու արգաւանդ միութիւն մը չպիտի լինէր այն այլ եւս, այլ միայն զօրացումն ի վնաս միւսոյն որ պիտի քայքայուէր, տարալուծուէր։ Տիեզերքի մէջ ամէն էակ իւր դերն ունի, եւ մարդկութեան մէջ ամէն ազգ ունի իւրն. մարդկութեան հաւաքական գործոյն համար պէտք է որ ամէն ժողովուրդ, ամենէն խոնարհն իսկ, բերէ իւր առանձինն յատկութեանց ու կարողութեանց օժանդակութիւնն. պէտք է որ Անգղիացին բերէ իւր անվեհեր գործունէութիւնն, Գաղիացին իւր կրակն, Գերմանացին իւր անխոնջ մտածութիւնն, Ամերիկացին իւր ազատութեան սէրն, Հայն իւր համբային ընդունակութիւնն, եւ այլ ազգեր իրենց բնածին հանգամանքներ, եւ այս այլազան տարերց յօդաւորութեամբն ու աջակից գործունէութեամբ պիտի իրականանայ մարդկային քաղաքակրթութեան իտէալը։ Ուստի երբ վարժարանիս իմաստուն Տնօրէնութիւնը՝ ներշնչուելով այս ոգիէ՝ կը ջանայ որ Ամերիկան զՀայաստան լուսաւորէ առանց անհետելու զայն իւր լուսոյն ետեւ, երբ կը ջանայ որ Անգղիական ճոխապանծ գրականութիւնը զարգացընէ Հայ օրիորդին միտքն՝ առանց մարելու նորա սրտին մէջ ազգային լեզուի եւ մատենագրութեան սէրը, երբ կը ջանայ, կ՚ըսեմ, որ Ամերիկեան Հոմը չմոռցնէ Հայկական Տունը եւ նորա սրբազան Աւանդութիւնքն, չփոխանակէ անոր՝ այլ միանայ նորա հետ եւ ծառայէ զայն մեծցնելու եւ ամրացընելու, արժանի՛ կը լինի, այնպէս չէ՞, Հայ ունկնդիրներս, մեր սրտագին շնորհակալեաց, որպէս եւ Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հօր, զոր պատիւ ունեցայ ներկայացնել այս հանդիսի մէջ։

Digitized by Google

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Digitized by Google

Digitized by Google

Դամբանական ճառեր

Ա.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՊԷՅԼԷՐԵԱՆ

ՈՐԴԻ ԵՂԻԱ ԷՖ. ՊԷՅԼԷՐԵԱՆԻ

1877

Շանթ շանթի ետեւէ։ Դեռ անցեալ օր մահն իմ նախկին աշակերտուհիներէն, Ագապեան բուրաստանի ծաղիկներէն, մին կը բրցնէր, այսօր Պէրպէրեան վարժարանի սաներէն կ'երթայ Արտաշէս Պէյլէրեան։ Այն ինչ գոցուած գերեզմանի մի քով մի այլ գերեզման կը բացուի, եւ դասատուին սըրտին մէջ մի վէրքի քով մի ուրիշ վէրք կ'արիւնի։ Իսկ Պէյլէրեան տունն սուգ հագած էր արդէն. երեք թոռունք թռած էին անոր. այս չորրորդն է որ կը փութայ թեւել նոցա ետեւէն, զամ մի եւս թափուր եւ ամայի թողլով այն բունիկն ուր իւրեանց թեւերն էին բուսած եւ զոր զուարթ կը գործէին իւրեանց նախկին ճռուողիւններովն։ Ո՛վ. թշուառ հայր, ո՛վ թշուառագոյն մայր, ո՞ր խօսք կարէ նկարել ձեր վիշտն, ո՞վ կարէ չափել ձեր յուսահատութեան անդունդն։

Պատանի կը մեռնի Արտաշէս. տասն եւ վեց գարուններ միայն կը հաշուէր նա. դեռ անծանօթ էր կենաց, եւ ապագայն լի էր իւր համար խոստ-

Digitized by Google

տումներով եւ յոյսերով։ Մինչ զուարթ կը խայտայր կենաց դաշտին մէջ, ծաղիկներ քաղելով եւ թիթեռանց ետեւէն վազելով, ննջաւոր մահն իւր թակարդն կը լարէր ծաղկանց տակ. անկա՜ւ տարաժամ։ Եկաւ եւ կ'երթայ, ապշեա՜լ, հարցնելով իւրովի թէ ի՞նչ է այս խաղն։

Ո՞ր աչք չարտասուէ այս դագաղին վերայ ուր կը պառկի Արտաշէս, դիակնացեա՜լ եւ անշունչ, իբրեւ վարդ մի վաղաթառամ։ Տխուր է, երբ արշալոյս կը մթննայ յանկարծ գիշերուան ստուերներով. տխո՜ւր եւ ցաւագին է մահ պատանւոյն։ Սա ճակտին վերայ մի յոյս կը ժպտէր, կը մարի. սա գլխոյն մէջ մի մտածութիւն կ'սկսէր, կ'ընդհատի. սա շրթներն մի նուագ կը նախերգէին, կը նուաղի։ Մահուան ցուրտ ձեռին տակ կանգ կ'առնու սառուցիկ այն սիրտն կրակ ուր կ'եռայր կեանքն իւր առաջին ջերմութեան մէջ։

Եւ մարդն բան մի չհասկանայ, կ'ապշի՛ քարացեալ, եւ կը մնայ մայրն, շանթահար եւ խելայեղ, գրկելով դիակն իւր որդւոյն։

Ո՛հ, ի՞նչ կը յուզի արդեօք օրհասական պատանւոյն մտաց մէջ կենաց եւ մահու կռուոյն յետին վայրկեաններուն, երբ կենաց խուսափիլն կ'զգայ յիւրմէ հրապոյրներով եւ ցնորներով դեռ ժպտուն, երբ կը նսեմանան կը ջնջուին պատկերք ամենայնի զոր սիրած էր կամ սիրել սկսած, երբ իւր արտեւանանց վերայ կը ծանրանայ մահուան պաղ խաւարն, երբ լո՜յս, լո՜յս կը խնդրէ իւր առկայծ աչերուն որ կը մարին բաց, դեռ անյա՛գ նայելէ....։ Ո՛վ ցաւք, ո՛վ անյուսութիւն։

Digitized by Google

Աւա՜ղ, Արտաշէս, հիւանդութեանդ անկողնոյն մէջ, որ մահուան անկողինդ եղաւ, դասերդ կը մտածէիր. կ'անրծէիր հիւանդութիւնդ որ յառաջդիմութիւնդ կ'արգելոյր. ա՜հ, ո՞ւր գացին ջանքերդ, ո՞ւր ուսածներդ, ո՞ւր յոյսերն զոր կուտայիր. — ի գերեզմա՜ն քեզ հետ, ի գերեզմա՜ն։

Ո՜վ Աստուած, Աստուա՜ծ, դու գոնէ քու մխիթարութեանդ հոգին ղրկէ մեզ որ անկարող եմք հասկանալ կենաց եւ մահու այս խորհուրդն որոյ հանգոյցն դու ոլորեցիր։ Մեր բանականութիւնն կը դեդեւի, կ'ապստամբի այս գերեզմանաց առջեւ որ այնքան մօտ կը բացուին օրօրաններու. զօրացո՛ւր հաւատքն ի մեզ։ Բարձրացո՛ւր քո ձայնն, ո՜վ կրօնք, զի մանաւանդ այսպիսի պարագայից մէջ պէտք ունիմք լսելոյ զայն. կրկնէ՛, կրկնէ՛ մեզ թէ, երբ կենաց արեւն կը մարի, անմահութեան տիւն կը ծագի հոգւոյն համար, եւ թէ մի վայր կայ ուր կորսուած հոգիք կը գտնուին մի օր...։

Բ.

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓՕՋԱՑՃԵԱՆ

1877

Ո՛հ, ի՞նչ բառերով կարեմք բաւական ողբալ զքեզ, Անդրանիկ, զոր մահն այսպէս տարաժամ կը խլէ ի մէնջ. աշնան տերեւներուն հետ անկան քո թերթերն այլ, ծաղիկ դեռափթիթ, եւ կոկոնազարդ գարունդ թառամեցաւ այն գարնան հետ

զոր դեռ երէկ կը կոխէիր անհոգ եւ յուսալից։

Բո՛րէ, եղբարք, զո՞վ լամք Անդրանիկի վերայ։ Լամք պատանին դեռահասակ որոյ կենաց արշալոյսն կը շիջանի յանկարծ մահուան ստուերաց մէջ, որ ի գերեզման կ'իջնէ ճակատն դեռ գարնան վարդերով զարդարուն, շրթունքն կոյս կեանքի բաժակէն եւ սիրտն դեռ զեղուն անհուն իղձերով եւ անվերջ երազներով որ կը սառին կ'իյնան յանկարծ նման ձմեռնահար թիթեռանց։ Լամք որդեակն սիրելի մի այրի մօր եւ եղբայրն հոդեհատոր կրկին մատաղ քոյրերու, որոց սէրն էր եւ յոյսն, կաղամախի գեղուղէշ եւ բարձրադիտակ որում կը խաղապատէին տարփանօք այդ բաղեղունք, եւ որ յանկարծ կը կոտրի իւրեանց տակ՝ իւրեան հետ կործելով եւ զայնս որոց նեցուկն էր։ Լամք հոգին ազնիւ, անոյշ եւ հեզիկ, որոյ խօսակցութիւնն մի հեշտութիւն էր բարեկամին համար, որոյ ջինջ հայելւոյն մէջ ո՛չ երբեք պատկերացած էր ինչ որ գձուձ լինէր եւ անսուրբ, որ լի էր ամէն ազնուութիւններով, ամէն վսեմութիւններով, եւ « յոր, ինչպէս կը գրէի երբեմն առ ինքն ուղղեալ մի թղթոյ մէջ, մուտ ունէր ամէն մեծ գաղափար, ամէն մեծ զգացումն, որպէս մի վեհավայր տաճարի մէջ համայն ճաճանչք երկնից »։ Լամք դասատուն անտիական եւ չքնաղ, որ կատարեալ դաստիարակի ամէն հանգամանքներն ունէր ի ծնէ, որոյ սիրտն լի էր անհո՛ւն գորովով մանկան համար. մանուկն կը հրապուրէր զինքն, կ'զգայր թէ մի խորհուրդ էր այն եւ մի կրօնական յարգանք ունէր այն քնքոյշ եւ դիւրաբեկ էակին համար որ մեզ կը

Digitized by Google

յանձնուի, որպէս զի զարգացնեմք ի նմա սերմերն երկնային զոր Արարչին ձեռնն դրած է յայնմ. իւր աշակերտներն կը համակրէին, յափշտակեալ, իւր քաղցրախօս լեզուին յորմէ, երբ յաղբերէ, կը բղխէր յորդահոս իմաստութեան ալին ոռոգելոյ համար այն մատաղ իմացականութեանց ծարաւի դաշտերն. Անդրանիկ, դեռ ոչ քսանամեայ, արդէն իսկ հայր եղած էր բարոյական, եւ մտաւոր ծնունդներ ընծայած Ազգին եւ Մարդկութեան, ծնունդներ որ այս վայրկենիս՝ զինքն կ'ողբան որբացեալ։ Լա՛մք գրագէտն ընտիր, բանաստեղծն նորատի եւ բարձրախոհ. — զի, այո՛, եղբարք, Անդրանիկ Թօհաֆճեան մի գրագէտ էր եւ մի բանաստեղծ. այս դագաղին վերայ ո՛չ միայն գարունն իւր մի ծաղիկն, մայր մի իւր որդեակն, քոյրեր իւրեանց եղբայրիկն, բարեկամներ իւրեանց մտերիմն եւ ուսանողներ իւրեանց վարդապետն կ'ողբան, այլ եւ Մուսայք՝ իւրեանց սիրելին. Նորա վերայ կը տեսնեմ նաեւ մի գրիչ բեկեալ, մի քնար ջախջախեալ, մի մեծ ապագայ կորուսեալ։ Նպաստել էի այդհոգւոյ փթթման եւ արբեցած նորա նախկին բուրումներով։ Անդրանիկ ինձ աշակերտել էր եւ ինքն բաւական էր զիմ անուն յանմահութիւն տանիլ. իմ գլուխ-գործոցն էր նա որոյ վերայ հպարտ էի։ Իւր վերայ կը միացնէր այն եռակի յատկութիւնքն որք անհրաժեշտ են լաւ գրողներու. — խոհուն միտք, զգայուն սիրտ եւ նուրբ ճաշակ։ Իւր պատանեկան գրուածներուն վերայ չպիտի շառագնէր մի հասուն գրագէտ. իւր գրիչն վրձին էր եւ կտնոց. կը նկարէր ճարտար, կ'երգէր հոգեգրաւ, եւ իւր

Digitized by Google

տրձակին մէջ եւ տաղից միմեանց հետ կը մրցէին խորհրդոց վեհութիւն, զգացմանց ազնուութիւն եւ չնորհ բացատրութեան։ Բնազդմամբ, կարծես, կը սիրէր նախնեաց լեզուն, եւ իւր ոճ մի ցոլն ունէր Հայ-Դպրութեան Ոսկեդարուն։ Ա՜հ, մի հանճար էր Թօհաֆճեան դեռ իւր կոկոնին մէջ քաղցրաբոյր, եւ քանի՜ փառաւոր պիտի լինէր փթթումն զոր կը խոստանայր։

- Ահա քանիօ՛ն ողբոց արժանի է այս պատանին վաղամեռիկ, ահա՛ որպիսի կորուստ կ՚ընէ ի նմա Հայ ազգն որոյ մէջ այնքան հազուագիւտ են մեծ հոգիք. մի զոհ այլ թերեւս այն դժնդակ կեանքին զոր տգիտութիւն եւ խստասրտութիւն կը յօրինեն դաստիարակին։ Այս դագաղն արժանի է ոռոգուելոյ ամբողջ Ազգին արտասուօք. մի մասնաւոր կորուստ չէ այն զոր կ՚աշխարեմք, այլ հանրական, ազգային... Թո՛ղ ողբայ իսկ մարդկութիւն, զի Անդրանիկ այն էակներէն էր որ պատիւ կ՚ընեն մարդկութեան եւ որք հաւատակորոյս հոգիներն կը հաշտեցնեն երկնից հետ ցուցնելով յինքեանս զտիպ երկնայի՛ն գեղոյ, երկնայի՛ն բարութեան...։

Եւ արդ հա՞րկ է մեզ, Անդրանիկ, զատուիլ ի քէն, յանձնելով նոճիազեղ հասակդ գերեզմանի պաղ գրկաց, հրաժարիլ ա՛յնքան սիրելի յոյսերէ որ քո հանճարալից աչերուն մէջէն կը ժպտէին մեզ, եւ մեր յետին ողջոյնն նուիրել քեզ, այն է, աւա՜ղ, մարմնոյդ սառուցիկ որ արդ թափուր է այն երկնազեղ հոգիէն որոյ պահարանն եղեւ առ վայր մի, այդ դալկատիպ ճակատուն որ վեհ բոյնն էր արծուեթուիչ մտացդ եւ երկինքն ընդ որ անցնին կը

Digitized by Google

գիտէինք յաճախ խորհրդոցդ իբրեւ լուսակիզն եւ ոսկեթեւ ամպոց, եւ որոյ վերայ այժմ խարտեաշ գանգուրքդ մահուան ստուերներուն հետ մի ցաւագին եւ անմեկնելի զուգախառնութիւն կը կազմեն…։

Մխիթարութիւն, մխիթարութիւն, եւ ո՞ր այլ սփոփանք միայն մեր սրտից որ շա՜տ սիրեցին զքեզ եւ զոր կը թողուս բեկեալ եւ ամայի, բայց միայն այն մտածումն թէ կարճատեւ կեանքդ բեղմնաւոր եւ լի եղեւ շատ մի երկարատեւ կեանքերէ աւելի որ կ'անցնին ունայն եւ անօգուտ, այն յիշատակն անջինջ զոր վաղահաս արդեամբք քանդակեցիր ազգային կենաց մատենին մէջ, երկերդ ու երգերդ որովք պիտի անմահացնեմք քո անունն եւ յորս ամէն Հայ սերունդ պիտի գայ զմայլիլ ու մորմոքիլ մի նոր եւ գեղեցիկ հանճարոյ վերայ որ պահ մի փայլեցաւ, անոյշ եւ հրապուրիչ, նման արուսեկին որ մի պայծառ օր կը խոստանայ, եւ չիջա՛ւ վաղանցիկ, այն օրինակն նախանձելի զոր թողուցիր այն ամենուն որ պիտի ուզեն ձգտիլ ի ճշմարիտն, ի գեղեցիկն, ի բարին, եւ պատկերն այն աներեւոյթ աշխարհին որոյ վերայ այնքան քաղցր էր մեզ խօսիլ ի միասին, երբ յաճախ Ովկէանու եզրն կանգ կ'առնուինք մի շքեղ վերջալուսոյ առջեւ եւ արդէն իսկ շրջապատեալ երեկորին խորհրդաւոր ստուերներով, եւ մինչ յանկարծ լռին այերց մէջ կը հնչէր սրբազան պղնձին թինդն, եւ մեր հոգիք, զգածեալ մի կրօնական տպաւորութեամբ, կը յափշտակուէին յանհունն, յաշխարհն իտէական, եւ լուռ կային ընդ երկա՛ր, ընդ երկա՛ր, եւ յետոյ յանկարծ մեր խոհալից լռութեան մէջէն դուրս

Digitized by Google

կը պայթէր անունն այն մեծ զօր գրուած կը տեսնէին մեր հոգւոց աչկունք բովանդակ բնութեան վերայ ճառագայթի, աստղի, ամպի, ստուերի, ալիքի, կանաչութեան տառերով, Աստուա՛ծ։

Միթէ կր ստէ՞ր վերջալոյսն, կը ստէ՞ր Ովկէանն, կը ստէ՞ր երեկոյն. միթէ կը ստէ՞ին բնազդմունք եւ սլացք մեր հոգւոց. ոհ, ո՛չ, չհաւատամ. չհաւատամ մանաւանդ քո դագաղին առջեւ, եւ աչերս վեր վերցնելով քո անշնչացեալ մարմնէն, յերկինս կը նայիմ, եւ կը գոչեմ. «Սպասէ՛ մեզ, Անդրանիկ»։

Դ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՐԱՂԱՄԵԱՆ [1]

1878

Գերեզմանն կը բացուի դարձեալ, եւ մեք, երիտասարդքս, մի զոհ այլ կը տանիմք նմա։ Սաներ էինք Ներսիսեան, մատաղ ճակատներ շարուած աստղերու նման մի եւ նոյն գրասեղանաց վերայ. քանի՛ք խամրեցան եւ անկան այդ ճակատներէն. մին Փալքաքճեան կ'անուանէր, միւսն Թիրեաքեան, մին Սաապեան, միւսն Մահտէնճեան, եւ մի ուրիշն Յովակիմեան. ամէնքն այլ հոգւով եւ հանճարով լի երիտասարդներ, — այն երիտասարդներէն որք մի սերունդի փառքը կը կազմեն եւ Հայրենիքին յոյսն.

(1) Այս ճառ, վաղամեռիկ ընկերոջս դագաղին վրայ արտասանուելու համար գրուած. չէ կրցած կարդացուիլ յապաղման պատճառաւ։

Digitized by Google

— եւ ամէնքն այլ մէկիկ մէկիկ մեք նոցա դժբախտ ընկերքս բերինք յանձնեցինք հողոյն. եւ ահա ազնուագոյններէն մին այլ զոր մահն կը խլէ այսօր ի մէնջ։

Ո՞վ չճանչէ ի ձէնջ զկարապետ Բարաղամեան. ո՞վ չէ զմայլած նորա բարձր ու վսեմ ճակատուն եւ կրակոտ ու մտածող խոշոր աչերուն վերայ. ո՞վ հիացմամբ չէ կախուած նորա բերանէն՝ երբ այնքան հմտութեամբ, կորովամտութեամբ եւ հանճարով կը կը խօսէր ամենէն բարձր խնդիրներու վերայ, եւ ո՞վ չէ սքանչացած նորա ուղիղ եւ անաչառ հոգւոյն վերայ....։

Նորա հոգին. հոս պէտք է որ կանգ առնում. այո՛, Բարաղամեան մի նոր հոգի էր, մի նկարագիր էր նա, վեհ եւ անկքելի ամէն բանի առջեւ բաց յարդարութենէ, մի նկարագիր արժանի Հռոմայ գեղեցիկ եւ դիւցազնական ժամանակաց, մի հոգի ապիկար ամենադոյզն փոքրոգութեան կամ նուաստութեան, կարող ամէն բարձրութեանց, ամէն դիւցազնութեան։ Եթէ կայ բան մի որ ամենէն աւելի կը պակասի մեր մէջ՝ նկարագիրն է այն. ամէն հողմոյ առջեւ կը տատանիմք, ամէն ալեաց կը դարձնեմք մեր խելն, եւ կը պակսի մեզ հոգւոյ արիութիւնն որ շեշտակի կը գիմէ ուր իւր պարտքն կը կոչէ զինքն, ուր բանն ցոյց կուտայ արդարն եւ բարին... Բարաղամեան կեսարներու դարուն մէջ կարէր լինել մի Կատոն կամ մի Բրուտոս։

Յետ Ներսիսեան վարժարանի մէջ անցընելոյ իւր պատանեկութեան առաջին տարիներն եւ իւր առաջին ուսումներն ընելոյ Գարձգաշեաններու դա-

Digitized by Google

տխարակութեան տակ, որոց պտակն էր եւ փառքն, մտաւ Բարաղամեան Արքունի զինուորական վարժարանն. հոն ամէն աշակերտաց մէջ շուտով առաջինն հանդիսացաւ եւ, հայ, նոյն իսկ Թուրք, արաբ եւ պարսկական լեզուաց մէջ իւր Թուրք աշակերտակիցներն գերազանցեց բիւր անգամ եւ նոցա նախանձն գրգռեց. վեհափառ Սուլթան Ազիզ Խան անձամբ պսակեց նորա պատանեկան ճակատն մի մրցանակաբաշխութեան հանդիսի մէջ եւ ընծայեց նմա դրաւականն իւր կայսերական գոհունակութեան։ Ուստի, թէպէտ յականմայիցս, զի մի զօրաւոր մարմնոյ տակ մի փափուկ հոգի ունէր, գործածել սուրն։ Եթէ մի յամառ եւ անողոք ախտ՝ որ այն վայրկենէն իւր ճիրաններուն մէջ առաւ զնա այլեւս չթողլոյ համար զնա՝ չարգիլէր, նա կարէր լինել մի Տէր Ղուկասօֆ, մի Մելիքօֆ եւ մահկանիչ դրօշն փառաւորել։ Բայց նա այնքան յաջողակութեամբ կը գործածէր գրիչն որչափ սուրն. Կը շարադրէր մաքուր, յստակ, իմաստալից. իւր ոճն կորուկ, վճռական եւ նկարուն էր. իւր մտածութիւններն խորին, ճիշդ, բարձր էին, եւ նուրբ ու անվրիպելի իմաստասիրութեամբ չղթայեալ. իմաստութիւնն գոգցես ծծել էր նա իւր մօր կաթին հետ։ Բարէ՛, տարի ու կէս յառաջ նա այս տեղ կը խօսէր Ցովակիմեանի վերայ մին այն դամբանականներէն որք սրտերու խորին կը քանդակուին եւ կ'զմայլեցնեն մեռելոյն հոգին. գիտէր արդեօք թէ իւր ընկերներէն մին այլ քիչ յետոյ իւր վերայ խօսելոյ ցաւագին պարտաւորութիւնն պիտի կատարէր։

Digitized by Google

Գիտէ՞ր արդեօք… բայց ի՜նչ գիտեմք մեք, թշուառ մահկանացուներս. կը սիրեմք, կ'ուսանիմք, խորհուրդ խորհրդոյ վերայ կը հիմնեմք, եւ ահա ի մի վայրկեան մահն մեր սիրոյ կապերն կը խորտակէ, մեր աշխատութիւնքն կը ցրուէ հողմոյն եւ կը կործանէ շէնքն մեր խորհրդոց եւ յոյսերուն։ Ո՜հ, մարդն կարի տկար է, մի գերագոյն զօրութեան ափին մէջ է նա, — որոյ չկարէ ճանաչել խորհուրդներն եւ թափանցել նոցա խորութիւնն. խոստովանիմք զայս այս դագաղի քով։

Ողբամք մարդոյն վերայ, ողբամք Բարաղամեանին վերայ, ողբամք մեր վերայ. երիտասարդ կ'երթայ Բարաղամեան. իւր սրտի մէջ իղձք կ'եռային, իւր մտքի մէջ խորհուրդներ, եւ իւր հանճարեղ ճակտուն շուրջն յոյսեր, եւ իւր անձին բոլորտիքն բարեկամաց պարն կը խմբուէր յանկուցեալ իւր չքնաղ հոգւոյն բիւր հրապոյրներէն. եւ արդ մի ցուրտ դիակ կայ ի միջի, եւ մեք ի զուր կը պատեմք զայն. այլ եւս չպիտի խօսի մեզ, այլ եւս չպիտի ժպտի մեզ։

Բայց, եղբարք, ունկն դնեմք մի վսեմ բնազդման ձայնին որ կը խօսի ի մեզ միշտ, եւ այս պահուս առաւել բարձրագոչ. մարդոյն հոգին անձկատենչ է անմահութեան. մի բնազդումն կը մղէ զինքն արհամարհել մահն. կ'ապրի իբր այն թէ չը մեռնէր բնաւ. ի զուր ամէն օր հանդիսատես կը լինի նիւթոյ քայքայման. ոչնչութեան գաղափարին դէմ կ'ապստամբի, եւ երբ կը դառնայ գերեզմանէն, վհատ եւ գլխիկոր; կ'սթափի մի վայրկեան յետոյ եւ ձեռք կ'առնու գործն զոր սկսած էր,

Digitized by Google

որում կ՚ուզէ տալ իւր կեանքն եւ որով կը յուսայ ապրել գերեզմանէն անդին։ Թէ այս բնազդումն չլինէր, ո՞վ պիտի զոհուէր մեծ գաղափարաց եւ մեծ դատերու համար, եւ ո՞ւր կը լինէր այժմ բարոյական աշխարհն։ Մի մեծ բնազդումն է այս. հաստատեմք նաեւ զայս այս վայրկենիս, եւ յօգնութիւն կոչեմք զայն սփոփելոյ համար զմեզ։ Այն էակն որ դրած է երկրին մէջ այն բնազդումն որով կը դառնայ նա անվրէպ արեւու շուրջն՝ զի լուսաւորին իւր ամէն մթութիւնք, դրած է նաեւ ի մարդն այն բնազդումն որ կը դարձնէ զինքն յերկինս. յա՛յն դառնամք. անտի՛ կուգայ ամէն ճառագայթ որ կը լուսաւորէ զմեզ մեր մթոյն մէջ։

Ամէն նետ իւր նպատակն ունի, ամէն առագաստ իւր նաւահանգիստն, եւ մարդն չունի՞ իւրն. դու կը հասնիս յայն, Բարաղամեան, թողլով ետիդ՝ աշխարհի ծովուն վերայ՝ ազնիւ կեանքի մի սպիտակափրփուր հետքն որ չպիտի ջնջուի. եւ զի վաղագոյն քան զմեզ կը հասնիս, երջանիկ ես թերեւս քան զմեզ որ հոս կը ծփիմք տակաւին ալէկոծ։

Դ.

ԴԱՒԻԹ ԿԷՕՆՃԵԱՆ

1880

Երբ երկրի վերայ մարդկային կեանք մի կը վերջանայ, ճակատագիր մի կ՚աւարտի, եւ մարդ մի՝ դուրս ելնելով աշխարհի կռուէն՝ կ՚երթայ հանգչիլ իւր յետին հանգիստն, Եկեղեցի եւ Ընկերու-

Digitized by Google

թիւն պարտին, այդ նորաբաց գերեզմանի սեմոց առջեւ, հասարակաց մօր գիրկն յանձնելէ յառաջ զայն իւրեանց անդամներէն որ կ'ուղեւորի անդարձ, բարձրացնել իւրեանց ձայնն եւ իւրեանց բառն ըսել այդ կեանքի վերայ որ սպառեցաւ։

Եկեղեցին խօսեցաւ. Թո՛յլ տուք որ խօսի այժմ Ընկերութիւնն, զի մարդ ոչ միայն Եկեղեցւոյն է, այլ եւ Ընկերութեան։

Եղբարք, այն անձն՝ զոր կը յուղարկեմք այսօր իւր վերջին տունն՝ վաթսուն եւ երկու տարիներ ապրեցաւ։ Ունայն եւ անպտուղ չսահեցան, սակայն, այս տարիներն, եւ Դաւիթ Կէօնճեան չերթար մեր մէջէն առանց առաքինութեանց եւ հանրօգուտ ծառայութեանց յիշատակ մի ձգելոյ։

Իւր վերջին տարիներն եկաւ նա անցընել այս թաղի մէջ. (1) սակայն Խասգիւղ, ուր ծնած եւ անցուցած էր իւր կենաց մեծագոյն մասն, ուր թաղային խորհրդականի եւ հոգաբարձուի պաշտօններն բազմիցս կատարած էր անձնուիրութեամբ, քաջ եւս կը ճանչէ զնա, եւ կը սգայ այսօր իւր ամենէն պատուական զաւակներէն, իւր յառաջդիմութեան ամենէն եռանդուն սպասարկուներէն միոյն մահն։

Դաւիթ Կէօնճեան, հանճարեղ մտօք եւ ուսնելոյ եւ կատարելագործուելոյ տենչով օժտուած բնութենէն, մի այնպիսի ժամանակի մէջ ուր այնքան հազուագիւտ էին դպրոցք եւ այնքան դժուարին՝ կրթութիւնն, իւր անխոնջ ջանիւքն ստացաւ տաղանդներ եւ մեր Ազգին ուսումնականներէն մին եղաւ։ Քաջ կը ճանչէր նա Թուրք լեզուն եւ Նշա-

(1) Իւսկիւտար։

Digitized by Google

նաւոր գրագէտ մ'էր մեր երկրի լեզուին մէջ. Գաղիարէնն ընտանի էր նմա, եւ քանիցս իւր տան մէջ Գաղիացի իմաստասէր հեղինակաց եւ պատմագրաց գործերն տեսած եմ իւր ձեռքն։ Ճշմարտախօս, ուղղախոհ եւ տրամաբանող միտք մ'էր, եւ իմաստասիրութեան մեծ խնդիրք, մարդկային ճակատագրի մթութիւնք, կը հրապուրէին զնա։ Ցաւէտ ողբալի Գրիգոր Աղաթոն, Հայ ազգի մեծ դէմքերէն մին, իւր մտերիմն ու սովորական խօսակիցն էր այս բարձր հարցերու մասին, եւ Ներսէս Վարժապետեան, Աղաթոն եւ Կէօնճեան քանիցս գիշերոյ երկար ժամեր անցուցած են ի միասին զննելոյ նոցա խոր ու մութ վիհն։

Թէպէտ չէր վերաբերեր նա վարժապետական ասպարիզին, այլ բացառաբար միջոցի մի մէջ Թուրք լեզուի դասատու կարգեցաւ նա Խասգիւղի Ներսիսեան վարժարանին մէջ, եւ իւր բնական հանճարոյն ու գորովալից բնութեամբ, առանց փորձառութեան այդ ասպարիզի մէջ, մի կատարեալ ուսուցչի հանգամանքն ցցուց իւր վերայ։ Թուրք լեզուի ուսումն, որ, ամենաճարտար դասատուաց առաջնորդութեան տակ իսկ, մի քաոս էր, լուսաւորեցաւ եւ պարզեցաւ Կէօնճեանի ձեռքով. դիւրուսոյց եւ բանաւոր մեթոտ ունէր եւ սէր աշակերտներու, եւ տենչ ուսուցանելոյ։ Բազում են իւր աշակերտք՝ այսօր մեծաւ մասամբ լաւ դիրք մէջ, ոյք ամէնքն այլ կը սիրեն զինքն, եւ նա՝ որ դժբախտութիւնն ունի այսօր խօսելոյ իւր դագաղին վերայ՝ մին էր իւր աշակերտներէն, մին սիրելագոյններէն. աւա՜ղ, մի հօր սէրն ու խնամքն

Digitized by Google

ունեցած էր նա մանկութեանս վերայ։

Իւր նկարագիրն մի բարձր եւ վսեմ նկարագիր էր, հաշուագիտ մի այսպիսի նիւթապաշտ դարու մէջ — եւ գրեթէ ամէն դարերու մէջ — ուր խիղճն կ'ստրկանայ շահուն առջեւ. կէօնճեան վեհ էր. չգիտէր շողոքորթել, չգիտէր ստել. նենգելոյ արուեստն անծանօթ էր նմա. միայն պարտուց եւ բանականութեան առջեւ կը խոնարհէր։

Կէօնճեան անկարող էր նուաստութեան. անկարող էր եւ չարութեան. ո՛չ ումեք, ո՛չ ումեք գունզնագոյն չարիք մ'ըրած է նա իւր կենաց մէջ. իւր հոգին անաղարտ կը տանի նա Աստուծոյ առջեւ։

Եւ այդ հոգին լի էր գթով. կը գորովէր թշուառութեանց վերայ. հիքին արտասուաց չէր դիմանար։ Մանաւանդ իւր բախտաւորագոյն ժամանակաց մէջ, քանի՜ թշուառաց ցաւերն ամոքած է իւր մարդասիրութիւնն։

Իւր վերջին տարիներուն մէջ, աւա՜ղ, փորձեց զնա բախտն նիւթական եւ բարոյական վշտերով, որք տկարացուցին զինքն եւ վերջապէս ընկճեցին զնա։

Եւ այսօր կ'երթայ նա հանգչիլ ամբիծ եւ առաքինի կեանքի մի հետքն, աննման հօր, ազգասէր ազգայնոյ, բարեգործ մարդոյ ոսկեղինիկ յիշատակն թողլով իւր ետեւ. կը լմնցնէ նա իւր կեանքն լի վաստակովք, լի պարտուց կատարման հոգերով ու ճգամբք, որպէս մի գործաւոր կ'աւարտէ իւր աշխատալից օրն։

Բայց գործաւորն, երբ յանդ կը հանէ իւր օրն, կ'երթայ երեկոյին առնուլ իւր վարձքն. կենաց

Digitized by Google

ընկերութեան այս բազմաշխատ գործաւորն պիտի ընդունի՞ իւր վարձքն ։ Կեանքի պատերազմին կռիւներէն ու արիւններէն վիրաւոր դուրս ելնող այս զինուորն՝ որ վայրկեան մի չդեդեւեցաւ պարտուց առջեւ՝ պիտի ընդունի՞ իւր պսակն ։

Ո՛հ, եթէ չլինէր մի վայր ուր վշտակիր առաքինութիւնն իւր հանգիստն ու վարձքն ստանայր, ուր արդարին ճակատն՝ զոր անիրաւութեան ու ցաւոց փշերէն պսակք ծակոտեցին՝ զարդարուէր յաւիտենական փառաց եւ երջանկութեան դափնիներով, ո՜հ, այն ատեն, քանի՛ անմեկնելի կը լինէր այն բնազդում որ զմեզ հոգիս կը մղէ ի բարին՝ խոչերու եւ խութերու դիմագրաւ, եւ որ մեր սրտին մէջ կը խօսի մի արդար Աստուծոյ գոյութեան վրայ ։

Ե.

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԵԱԹԻՊԵԱՆ

1882

Աւելի քան ութ օր է որ աչերդ փակեցիր այս աշխարհի լուսոյն, ո՛ Քեաթիպեան, եւ դեռ չցամքեցան զքեզ լացող արտասուք ․ եւ քանի՛ քանի՛ շաբաթներ, ամիսներ ու տարիներ պիտի անցնին շիրմիդ ու յիշատակիդ վերայէն, եւ շիրիմդ պիտի լինի յար թացեալ երախտագէտ մարդկութեան աչաց ցօղերով, եւ յիշատակդ պիտի մնայ մշտադալար համայնից սրտին մէջ, եւ անջինջ աշխարհի տարեգրոց մէջ ։

Digitized by Google

Ծնիլ հանճար, ուսանիլ անխոնջ, թեւակոխել գիտութեան բարձունքն ու թափանցել բնութեան գաղտնեաց, գերագահ բազմիլ այն Արուեստի տաճարին մէջ ուր այնքան դժար է մուտքն, վշտաչարչար մարդկութեան համար լինել բարերարութեան ոգին մարմնացեալ, տիրել գրեթէ մահուան եւ կենաց, յար արթուն՝ թռչիլ հոն ուր կը հեծէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հալածել ցաւն՝ իբր իշխանաբար հրամայելով նմա, ոգեսպառ կուրծերու մէջ վերակոչել կենդանութիւնն, ուրախութիւն ճառագայթել ուր անյուսութիւն էր տիրած, յաջ եւ յահեակ սփռել բարիք անդադար, սաստ տխրացելոյն տանելով դարման, անդ նօթիին տալով հաց եւ այլուր որբին ու այրւոյն ջնջելով արտասուքն աղի, համակրանաց եւ սիրոյ մի բարձրագոյն ազգայնութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, հանրային երախտագիտութեան համատարած ալեաց մէջ լուծել նախանձն, եւ գահէն ցխրճիթն հովուին՝ ամէն վիճակ եւ պայման ընդխառնել բարեկամական ընկերհաշտութեան մի մէջ, եւ լինել ամենուն տարփելի, ամենուն պաշտելի, ամենուն օրհնելի. ո՜հ, ինչպիսի իտէալ մի ազնուական եւ վեհ կեանքի...։

Եւ ա՛յս եղաւ քո կեանքն, ո՛ Քեաթիպեան, դու մեծ հանճար, դու մարդասէ՛ր ոգի, դու պսակ Գիտութեան, դու թագ Արուեստին, դու փառք Հայութեան, դու պատիւ մարդկութեան։

Կեանքդ եղաւ ամենուն կեանքն, եւ մահդ եղաւ ամենուն սուգն. մի հնոց էիր հրավառ, մի արեւ ճաճանչաւէտ, եւ բիւրաւոր կեանքեր կը

Digitized by Google

դաշնային շուրջը՝ կենսաւէտ ճառագայթներէդ
տաքնալով եւ ոգեւորուելով. կը մարիս դու յան-
կարծ, եւ մութը կը տիրէ մեր վերայ եւ մեր շուրջն,
եւ սարսուռ կ'զգամք ի մեզ, եւ բիւրաւոր ոգիք՝
որք ի քեզ կը յուսային իւրեանց ցաւոց մէջ՝ տես-
նելով քո պակսիլն՝ կը կարծեն թէ կեանքն իսկ է
որ կը պակսի իւրեանց։

Երբ մահուանդ բոթն, թերեւ շաչիւն մի ահեղ
շանթի որ կ'իյնայ հարուածել մի քաղաք, տարա-
ծեցաւ կայծակնընթաց այս անհուն մայրաքա-
ղաքի անհամար խորշերուն մէջ, ամէն հոգիք խռո-
վեցան վշտակոծ եւ ամէն սիրտք արիւնեցան կա-
րեվէր. արցունք ընթացան արքունի պալատէն մին-
չեւ յետին տնակն աղքատին, եւ մէն մի ընտանիք
համարեցաւ կորուսած լինել իւր մի սիրելագոյն
անդամն։ Այլակերպեցիր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
մատուռն ուր պաշտելի մարմինդ բնակեցաւ ութ
օր. թուէր ինձ այնպէս թէ դարեր անցել էին իբր
հրաշիւք, եւ անկած էին այն պատուարք որք կը
բաժնեն տակաւին ազգերն ու կրօնքներն, եւ թէ
ծագած էր այն դար ուր անձկաւ կ'սպասէ իմաս-
տասիրութիւն եւ զոր գուշակած է Քրիստոնէու-
թեան վսեմ Հիմնադիրն, եւ թէ մասնաւոր եկե-
ղեցիներու եւ մասնաւոր բագիններու բեկորից վե-
րայ կանգնուած էր խորանն մի տիեզերական եկե-
ղեցւոյ, եւ նորա առջեւ կը հանգչէր մարմինդ սի-
րելի, որ համախմբած էր իւր շուրջ համայն կրօնք-
ներն ու համայն դաւանութիւններն, որք յիրեար
կը խառնէին իւրեանց արտասուքն եւ միահաղոյն
կ'ողբային ի քեզ իւրեանց զաւակն. զի դու, մար-

Digitized by Google

դասէր, զի դու, իմաստասէր ոգի, ամէն կրօնքներու միանգամայն կը վերաբերէիր, կամ մանաւանդ, կրօնքն՝ զոր ունէիր՝ առաւել ընդարձակ եւ առաւել տեւական քան ամէն անձուկ ու վաղանցուկ կրօնքներն՝ իւր լայն թեւոց մէջ կը գրկէր միանգամայն քրիստոնէին եկեղեցին, մահմետականին մզկիթն, հրէին սինակոկայն, ազատախոհին... խիղճն. զի կը հաւատայիր ճշմարտին, բարւոյն, գեղեցկին, որք կլիմայ չունին զի տիեզերական են, որք ժամանակ չունին զի յաւիտենական են, եւ որոցմով, իբրեւ երեք լուսաշաւիղ ուղիներէ, ամէն ոգի անվրէպ կը հասնի յԱստուած. ոյր կատարելութեանց ցոլքն են մեր մտաց եւ սրտին մէջ։ Նոքա որք պաշտօն կը մատուցանեն սրբոց նշխարաց, եւ նոքա որք կը ծիծաղին նոցա վերայ, հաւասարապէս զգածեալ կրօնական յարգանօք, մատեան միահամուռ քո Մնացորդաց իբրեւ նուիրական իմիք. եւ նոքա որք՝ մախաղ յուս՝ բոկոտն՝ կտրելով երկայն եւ տաժանելի ուղիներ՝ կ՚երթան յայց մի սրբազան դամբարանի, եւ նոքա ոյց չրթանց վերայ ծաղր կը գրգռէ կրօնային ուխտագնացութեան գաղափարն, ամէնքն գունդագունդ եկին յայց քո դագաղին, իբր այն թէ Ս. Երրորդութեան մատուռն յանկարծ կերպարանափոխուած լինէր յուխտատեղի սրբազնասուրբ։ Այնքան ճըշմարիտ է թէ սիրոյ եւ գիտութեան է հիմնել ճըշմարիտ եւ համաշխարհական կրօնքն. այնքան ճըշմարիտ է թէ առաքինութիւն հայրենիք չունի, եւ ուր որ երեւի այն՝ կը բռնադատէ յարգանքն ու կը կորզէ սրտերու իշխանութեան գաւազանն։

Digitized by Google

Կեա՞նքդ է առաւել նախանձելի թէ մահդ․ կը վարանի մարդ երբ ուզէ ընտրել մին երկուքէն․ բայց կարէ՞ լինել մին առանց միւսոյն․ մի այնպիսի կեանք միայն կարէ պսակուիլ մի այսպիսի մահուամբ։

Եւ մի այսպիսի կեանքէ ու մահէ անցնելէ յետոյ կը մտնէ մարդ յանմահութիւն։

Այո՛, յանմահութիւն կը մտնես դու, ո՛ Քեաթիպեան, եւ իշխանաբար կը ժառանգես դու զայն, ինչպէս վեհապետ որ կը մտնէ իւր սեփական կալուածոյն մէջ։ Ո՞ւմ ումեք կը վայելէ առաւել անմահութեան դափնին քան քո վեհափառ ճակատուն ուր չյայտնուեցաւ երբե՛ք մի խոհ որ նպատակ չունենայ ճշմարտին խոյզն, Ցաւին դարմանն, Չարիքին սպանումն։ Ո՞ր գերեզման առաւել արժանի է նկատուելու իբրեւ դուռն մի յաղթական անմահութեան տաճարին քան քոյդ որ կ'օծուի համազգային արցունքներով եւ որ կը բացուի միանգամայն բիւրաւոր սրտերու մէջ։

Կ'ըսեն թէ դու չէիր հաւատար անմահութեան։ Չգիտեմ թէ ոք կրցա՞ծ է երբեք թափանցել հոգւոյդ անդունդներուն մէջ․ բայց եթէ կարող լինէր տեսնել խորն քո մեծ հոգւոյն, անտարակոյս պիտի տեսնէր անդ՝ իբրեւ անխլելի հաստարմատ բո՛յս՝ բնազդումն անմահութեան, պիտի տեսնէր բոլոր բարոյական զգացմանց խուրձն լուսափողփող, ինչ եւ լինէին այն իմաստասիրական դրութիւնք որք մերթ ընդ մերթ կտրէին անցնէին մտքէդ ինչպէս ամպք երկնից պայծառ յատակին վրայէն․ զի առանց այդ հզօր բնազդմանց ի՞նչպէս կարելի է

Digitized by Google

մեկնել կեանքդ ։ Մի նիւթապաշտի կեա՞նք էր այն որով դու ապրեցար․ թէ խորապէս հաւատայիր թէ լոկ այս կեանքն է իրական եւ լոկ նիւթն է ճշմարիտ, ո՞ւստի պիտի յառաջ գայր այն արհամարհանք զոր ունէիր կենաց եւ իւր սին հաճոյից վերայ, նիւթին եւ իւր կոշտ վայելից վերայ․ ի՞նչ բան նախամեծար պիտի ընտրել տայր քեզ սփոփեալ չուառին ժպիտն քան ցնծամոյն կնոջ, յագեցեալ նօթիին օրհնութիւնն քան մարդելոյզ հացկատակին շողոմն․ ո՞ւստի պիտի էինէր ի քեզ այն անզուսպ ու անշահախնդիր տենչն ճշմարտութեան, այն անդիմադրելի մղումն ի բարերարութիւն, յառաքինութիւն ։ Դու որ այնքան քի՛չ յարեցար կեանքին, այնքան քի՛չ փարեցար նիւթոյն, դո՞ւ պիտի լինէիր եպիկուրեան, դո՞ւ պիտի լինէիր նիւթապաշտ ։ Ո՛հ, ո՛չ ։ Մարդկային էակն լի է երբեմն հակասութեամբք․ յաճախ հոգին ու միտքն չեն համաձայն․ բայց բնազդմունք կը նմանին ծովուց տակ ծածկեալ անդրդուելի ժայռերուն, մինչ յաճախ նորա երեսին վերայ կազմուող վաղանցիկ ալեաց եւ փրփուրներու նման են խոհք կամ վարդապետութիւնք որք կ՚անցնին ընդ այն․ բնազդմունք Աստուծոյ գործն են, իսկ վարդապետութիւնք՝ մարդկան․ ինչ որ կայ ի մարդն աստուածային՝ նա՛ կը մեծցնէ զմարդ, եւ մեծ մարդերն իւրեանց բնազդումներով են մեծ ։

Յետ բովանդակ կենացդ մէջ զկեանքն արհամարհելու եւ նիւթին վերայ խնդալու, արդեօք ստուգի՞ւ, ո՛ Պեաթիպեան, ուղեցիր գերագոյն օրինակ մի տալ կենաց եւ նիւթոյ արհամարհման՝

Digitized by Google

անձնական հրաժարելով կեանքէն եւ ի մի հարուած խզելով այն կապեր որք հոգիդ կը շղթայէին նիւթոյն մէջ։ Արդեօ՞ք... բայց ինչո՞ւ յանկարծ ընդհատել ուղիղ որ ա՛յնքան փառաւոր էր. ինչո՞ւ հրաշագործ արուեստիդ հնարքներէն զրկել զմարդկութիւն որ ցաւոց մէջ մի հրեշտակ էիր նմա ազատարար. ինչո՞ւ չշարունակել թափել հանճարոյդ լոյսն ու հոգւոյդ գորովն այն ողիներու ամբոխին վերայ որ զքեզ կը պաշարէին կեանք խնդրելով ի քէն որ աղբիւր մ'էիր կեանքի. ինչո՞ւ գլխատել գիտութիւնն. ինչո՞ւ բառնալ մարդկութենէ մին իւր գերագոյն բարերարներէն, մինչ ա՛յնքան հազուագիւտ են նմանօրինակ շնորհք երկնից առ երկիր, մինչ ա՛յնքան հազուադէպ եւ չքնաղ է այս երեւոյթ. մի մեծ հանճար զուգորդեալ մի մեծ հոգւոյ։ Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ....։

Ա՛հ, գաղտնի՛ք, խորհո՛ւրդ... մեծ ծնունդներ եւ մեծ մահեր գաղտնիքն են բնութեան. լռե՛մք, եւ լո՛ւմք, եղբարք, եւ ժողովե՛մք յարգանօք այն մեծ ժառանգութիւն զոր կը թողու մեզ Տօքթէօռ Քեաթիպեան, այն է իւր յիշատակն. եւ եթէ բաւական իմաստուն լինիմք նմանիլ ջանալու համար այն մեծ օրինակաց զոր տուաւ մեզ Քեաթիպեանի բազմարդիւն եւ բարերար կեանքն, դեռ, ի բացակայութեան նորին, կարող է հրաշքներ գործել իւր անմահ յիշատակն։

Զ.

ՄԻՍԱՔ Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1883

Ո՜րքան տգէտ է մահկանացուն ։ Երբ Մանուկեանին հետ կը պտըտէինք, երբ իրեն հետ կը խօսակցէինք, եւ իւր լուրջ խօսակցութեան մէջ, որ կը դառնար գրեթէ միշտ ազգային եւ գիտական խնդրոց վերայ, կ'զմայլէինք իւր հոգւոյն ազնիւ ձիրքերուն եւ իւր վեհ խորհրդոց վերայ, եւ իւր մասին, ներկայէն գոհ, ապագային համար մեծագոյն արդեանց յոյսերով կը լցուէինք, երբ կ'աշխատակցէինք իրեն ազգային յառաջդիմութեան գործոյն մէջ, որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ նա մի հիւր էր մեր քով, թէ այնքան կարճատեւ պիտի լինէր իւր բնակութիւնն առ մեզ, թէ այնքան շուտ պիտի կորուսնէինք զնա ու զրկուէինք իւր գործակցութենէն եւ թէ իւր դագաղին ընկերանալու ցաւագին պարտաւորութիւնն պիտի կատարէինք քիչ ատենէն....։ Ո՜վ տխուր եւ անմեկնելի ճակատագիր մարդկութեան ։

Հայրն ու մայրն կը ծնանին, կը սիրեն, կը խնամեն, իւրեանց սրտին բաբախելն կը կարծեն իմանալ իւրեանց որդւոյն լանջաց մէջ· եղբարք եւ քորք, ի միասին մեծնալով, իւրեանց կեանքերն ի մի ձուլուած կ'զգան եւ կը նմանին գիրարեալ տնկոց՝ բուսած մէկ հողոյ վերայ՝ միմեանց քով· բարեկամք կը համակրին, կը յարին եւ կ'ոգեխառնին, եւ ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն բա-

Digitized by Google

րեկամն, ու ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն ծնողն՝ Հայրենիքն կը գուրգուրայ իւր յուսալից զաւկին վերայ, եւ կը զգուշ զայն կաթոգին՝ իբրեւ մխիթարիչ մ՚ իւր վշտաց. — եւ Սէրն՝ այս այլեւայլ ձեւոց տակ՝ կոյր՝ կը վստահի իւր միամտութեան մէջ, հետզհետէ աւելի պինդ կ՚ընդգրկէ, տակաւ աւելի խորերն կ՚արձակէ իւր արմատներն... եւ մի օր յանկարծ մարդոյն երջանկութեան դարանակալ ոսոխն, որ ի թաքստեան կը ծիծաղի մեր տարփանաց, մեր յոյսերուն եւ մեր երազոց վերայ, — Մահն — կ՚երեւի, կը բաժնէ այդ սիրակցորդ էակներն, կը պատռէ այդ ընդխառնեալ սրտերն, եւ կը կորզէ մեր հոգւոյ հատորներն. — եւ խաղապատեալ բազուկք ի զուր կը փնտռեն տարփելի էակն, եւ կարկառեալ ձեռներն ի զուր կ՚որոնեն բարեկամ աջն, եւ սիրակէզ շրթներն՝ ի զուր կ՚սպասեն համբուրելի այտից, եւ յուսակարօտ աչերն ի զուր կը խնդրեն յուսածիծաղն այն ճակատ։ — Ո՛չ եւս են. մի ահաւոր եւ անյագ անդունդ — գերեզմանն — կլնեց զանոնք։ Սիրել եւ կորուսանե՛լ զսիրելին... ո՛վ անհնարին ցաւք։ Ո՛րչափ սէրն էր մեծ, հզօր, ա՛յնքան դառն է վիշտն, ա՛յնքան խորին է սուգն, ա՛յնքան մեծ է պարապն այն մթին եւ ցուրտ որ կը գոյանայ սիրեալ էակին անհետացմամբ։

Ե՛ղբարք, մի այսպիսի դառնակսկիծ վիշտ, մի այսպիսի խորին սուգ եւ մի այսպիսի մեծ պարապ կ՚զգամք այս վայրկենիս մեր մէջ, եւ մեր շուրջն, պատուական Միսաք Մանուկեանի տարաժամ եւ ցաւալի մահուամբ, մեք, իւր ծնողքն, իւր եղ-

Digitized by Google

բարքն, իւր ազգականներն, իւր բարեկամներն, իւր ազգակիցներն. — զի Միսաք Մանուկեան մեր ամենուն սիրելին էր, զի նա որդի էր բարեբարոյ, եղբայր էր անձնուէր, բարեկամ էր հաւատարիմ, հայ երիտասարդ էր ազնուախոհ եւ ազնուասիրտ, յառաջդիմական, ազգասէր։ Ո՛հ, կը պնդեմ այս կէտի վերայ. Մանուկեան օրինակելի տիպար մ'էր, մին ընտրելագոյն ներկայացուցիչներէն Հայ երիտասարդութեան. — մշակեալ աննախապաշար միտք, յար ճշմարտին անձկատենչ, վեհ՝ աննենգ՝ ուղղասէր՝ թերեւս եւ ուղղամոլ իսկ ոգի. սիրտ՝ Ազգին սիրովն հրաբորբոք. ժիր՝ անխոնջ՝ եռանդուն՝ հաւատալից գործաւոր յառաջդիմութեան եւ ազգային բարոյական վերաշինութեան. ամէն յառաջդիմական շարժմանց մասնակից եւ առաջնորդ, ամէն հայրենալոյս ընկերութեանց գործօն եւ անշահասէր անդամ, եւ յար բաղձացող եւ յար ջանադիր հիմնարկելու մեր մէջ նորանոր ազնիւ ու քաղաքակրթիչ հաստատութիւններ. վկայ էք դուք Գատըգիւղցի երիտասարդք, որ արդ կը շրջապատէք գլխիկոր իւր ցուրտ դիակն, վկայ էք դուք, Ընթերցարանի, Ակումբի եւ այլ նմանօրինակ հիմնարկութեանց համար իւր բոցեռանդն ջանքերուն։ Ընտիրներուն մէջ ընտիր էր Միսաքը. — կը սիրէինք զայն եւ կը յարգէինք զայն, մտացի՝ լուրջ՝ դիտուն՝ արի՝ անաչառ՝ անոյշ ու համեստ Միսաքը. եւ կ'ըսէինք «Ա՛հ, եթէ այնքան քիչ չըլլէր այսպիսեաց թիւն մեր մէջ....։»

Եւ սակայն ինչ որ քիչ է՝ այն եւս կը նուազի առաւել. լէգէոնը կը փոքրկանայ, շրջանակը կ'անձ-

Digitized by Google

ընկերութեան այս բազմաշխատ գործաւորն պիտի ընդունի՞ իւր վարձքն ։ Կեանքի պատերազմին կռիւներէն ու արիւններէն վիրաւոր դուրս ելնող այս զինուորն՝ որ վայրե՛կ մի չդեդեւեցաւ պարտուց առջեւ՝ պիտի ընդունի՞ իւր պսակն ։

Ո՛հ, եթէ չլինէր մի վայր ուր վշտակիր առաքինութիւնն իւր հանգիստն ու վարձքն ստանայր, ուր արդարին ճակատն՝ զոր անիրաւութեան ու ցաւոց փշեղէն պսակը ծակոտեցին՝ զարդարուէր յաւիտենական փառաց եւ երջանկութեան դափնիներով, ո՜հ, այն ատեն, քանի՜ անմեկնելի կը լինէր այն բնազդում որ զմեզ հոդիս կը մղէ ի բարին՝ խոչերու եւ խութերու դիմագրաւ, եւ ՝որ մեր սրտին մէջ կը խօսի մի արդար Աստուծոյ գոյութեան վերայ ։

Ե.

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԵԱԹԻՊԵԱՆ

1882

Աւելի քան ութ օր է որ աչերդ փակեցիր այս աշխարհի լուսոյն, ո՛ Պեաթիպեան, եւ դեռ չցամքեցան զքեզ լացող արտասուք · եւ քանի՜ քանի՜ շաբաթներ, ամիսներ ու տարիներ պիտի անցնին շիրմիդ ու յիշատակիդ վերայէն, եւ շիրիմդ պիտի լինի յար թացեալ երախտագէտ մարդկութեան աչաց ցօղերով, եւ յիշատակդ պիտի մնայ մշտադալար համայնից սրտին մէջ, եւ անջինջ աշխարհի տարեգրոց մէջ ։

Digitized by Google

Ծնիլ Հանճար, ուսանիլ անխոնջ, թեւակոխել գիտութեան բարձունքն ու թափանցել բնութեան գաղտնեաց, գերագահ բազմիլ այն Արուեստի տաճարին մէջ ուր այնքան դժար է մուտքն, վշտաչարչար մարդկութեան համար լինել բարերարութեան ոգին մարմնացեալ, տիրել դրեթէ մահուան եւ կենաց, յար արթուն՝ թռչիլ հոն ուր կը հեծէ մի մարդկային էակ, ի մէն մի քայլ հալածել ցաւն՝ իբր իշխանաբար հրամայելով նմա, ոգեսպառ կուրծերու մէջ վերակոչել կենդանութիւնն, ուրախութիւն ճառագայթել ուր անյուսութիւն էր տիրած, յաջ եւ յահեակ սփռել բարիք անդադար, աստ ախտացելոյն տանելով դարման, անդ նօթիին տալով հաց եւ այլուր որբին ու այրւոյն ջնջելով արտասուքն աղի, համակրանաց եւ սիրոյ մի բարձրագոյն ազգայնութեան մէջ ձուլել ժողովուրդներն ու լեզուներն, հանրային երախտագիտութեան համատարած ալեաց մէջ լուծել նախանձն, եւ գահէն ցխրճիթն հովուին՝ ամէն վիճակ եւ պայման ընդխառնել բարեկամական ընկերհաշտութեան մի մէջ, եւ լինել ամենուն տարփելի, ամենուն պաշտելի, ամենուն օրհնելի. ո՜հ, ի՜նչպիսի իտէալ մի ազնուական եւ վեհ կեանքի...։

Եւ ա՛յս եղաւ քո կեանքն, ո՛ Քեաթիպեան, դու մեծ հանճար, դու մարդասէ՛ր ոգի, դու պսակ Գիտութեան, դու թագ Արուեստին, դու փա՛ռք Հայութեան, դու պատիւ մարդկութեան։

Կեանքդ եղաւ ամենուն կեանքն, եւ մահդ եղաւ ամենուն սուգն. մի հնոց էիր հրավառ, մի արեւ ճաճանչաւէտ, եւ բիւրաւոր կեանքեր կը

Digitized by Google

դառնային շուրջդ՝ կենսաւէտ ճառագայթներէդ տաքնալով եւ ոգեւորուելով. կը մարիս դու յանկարծ, եւ մութը կը տիրէ մեր վրայ եւ մեր շուրջն, եւ սարսուռ կ'զգամք ի մեզ, եւ բիւրաւոր ոգիք՝ որք ի քեզ կը յուսային իւրեանց ցաւոց մէջ՝ տեսնելով քո պակսիլն՝ կը կարծեն թէ կեանքն իսկ է որ կը պակսի իւրեանց։

Երբ մահուանդ բօթն, իբրեւ շաչիւն մի ահեղ շանթի որ կ'իյնայ հարուածել մի քաղաք, տարածեցաւ կայծակնընթաց այս անհուն մայրաքաղաքի անհամար խորշերուն մէջ, ամէն հոգիք խռովեցան վշտակոծ եւ ամէն սիրտք արիւնեցան կարեվէր. արցունք ընթացան արքունի պալատէն մինչեւ յետին տնակն աղքատին, եւ մէն մի ընտանիք համարեցաւ կորուսած լինել իւր մի սիրելագոյն անդամն։ Այլակերպեցիր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մատուռն ուր պաշտելի մարմինդ բնակեցաւ ութ օր. թուէր ինձ այնպէս թէ դարեր անցել էին իբր հրաշիւք, եւ անկած էին այն պատուարք որք կը բաժնեն տակաւին ազգերն ու կրօնքներն, եւ թէ ծագած էր այն դար ում անձկաւ կ'սպասէ իմաստասիրութիւն եւ զոր գուշակած է Քրիստոնէութեան վսեմ Հիմնադիրն, եւ թէ մասնաւոր եկեղեցիներու եւ մասնաւոր բագիններու բեկորից վերայ կանգնուած էր խորանն մի տիեզերական եկեղեցւոյ, եւ Նորա առջեւ կը հանգչէր մարմինդ սիրելի, որ համախմբած էր իւր շուրջ համայն կրօնքներն ու համայն դաւանութիւններն, որք յիրեար կը խառնէին իւրեանց արտասուքն եւ միահաղոյն կ'ողբային ի քեզ իւրեանց զաւակն. զի դու, մար-

Digitized by Google

դաւէր, զի դու, իմաստասէր ոգի, ամէն կրօնքներու միանգամայն կը վերաբերէիր, կամ մանաւանդ, կրօնքն՝ զոր ունէիր՝ առաւել ընդարձակ եւ առաւել տեւական քան ամէն անձուկ ու վաղանցուկ կրօնքներն՝ իւր լայն թեւոյ մէջ կը գրկէր միանգամայն քրիստոնէին եկեղեցին, մահմետականին մզկիթն, հրէին սինակոկայն, ազատախոհին... խիղճն. զի կը հաւատայիր ճշմարտին, բարւոյն, գեղեցկին, որք կլիմայ չունին զի տիեզերական են, որք ժամանակ չունին զի յաւիտենական են, եւ որոցմով, իբրեւ երեք լուսաշաւիղ ուղիներէ, ամէն ոգի անվրէպ կը հասնի յԱստուած, ոյր կատարելութեանց ցոլքն են մեր մտաց եւ սրտին մէջ։ Նոքա որք պաշտօն կը մատուցանեն սրբոց նշխարաց, եւ նոքա որք կը ծիծաղին նոցա վերայ, հաւասարապէս զգածեալ կրօնական յարգանօք, մատեան միահամուռ քո մնացորդաց իբրեւ նուիրական խմիք. եւ նոքա որք՝ մախաղ յուս՝ բոկոտն՝ կտրելով երկայն եւ տաժանելի ուղիներ՝ կ՚երթան յայց մի սրբազան դամբարանի, եւ նոքա ոյց չրթանց վերայ ծաղր կը գրգռէ կրօնային ուխտագնացութեան գաղափարն, ամէնքն գունդագունդ եկին յայց քո դագաղին, իբր այն թէ Ս. Երրորդութեան մասունքն յանկարծ կերպարանափոխուած լինէր յուխտատեղի սրբազնասուրբ։ Այնքան ճշմարիտ է թէ սիրոյ եւ գիտութեան է հիմնել ճշմարիտ եւ համաշխարհական կրօնքն. այնքան ճշմարիտ է թէ առաքինութիւն հայրենիք չունի, եւ ուր որ երեւի այն՝ կը բռնադատէ յարգանքն ու կը կորզէ սրտերու իշխանութեան գաւազանն։

Digitized by Google

Կեա՞նքդ է առաւել նախանձելի թէ մահդ․ կը վարանի մարդ երբ ուզէ ընտրել մին երկուքէն․ բայց կարէ՞ լինել մին առանց միւսոյն․ մի այնպիսի կեանք միայն կարէ պսակուիլ մի այսպիսի մահուամբ։

Եւ մի այսպիսի կեանքէ ու մահէ անցնելէ յետոյ կը մնայ մարդ յանմահութիւն։

Այո՛, յանմահութիւն կը մնաս դու, ո՛ Պէտ-թիւրեան, եւ իշխանաբար կը ժառանգես դու զայն, ինչպէս վեհապետ ոք կը մտնէ իւր սեփական կալուածոյն մէջ։ Ո՞ւմ ումեք կը վայելէ առաւել անմահութեան դափնին քան քո վեհափառ ճակատուն ուր չյայտնուեցաւ երբեք մի խոհ որ նպատակ չունենար ճշմարտին խոյզն, Ցաւին դարմանն, Զարկին սպանումն։ Ո՞ր գերեզման առաւել արժանի է նկատուելու իբրեւ դուռն մի յաղթական անմահութեան տաճարին քան քոյդ որ կ'օծուի համազգային արցունքներով եւ որ կը բացուի միանգամայն բիւրաւոր սրտերու մէջ։

Կ'ըսեն թէ դու չէիր հաւատար անմահութեան։ Չգիտեմ թէ ոք կրցա՞ծ է երբեք թափանցել հոգւոյդ անդունդներուն մէջ․ բայց եթէ կարող լինէր տեսնել խորն քո մեծ հոգւոյն, անտարակոյս պիտի տեսնէր անդ՝ իբրեւ անխախտելի հաստարմատ բո՜յս՝ բնազդումն անմահութեան, պիտի տեսնէր բոլոր բարոյական զգացմանց խուրձն լուսափողփող, ինչ եւ լինէին այն իմաստասիրական դրութիւնք որք մերթ ընդ մերթ կտրէին անցնէին մտքէդ ինչպէս ամպք երկնից պայծառ յատակին վրայէն․ զի առանց այդ հզօր բնազդմանց ի՞նչպէս կարելի է

Digitized by Google

մեկնել կեանքդ։ Մի նիւթապաշտի կեա՞նք էր այն որով դու ապրեցար. թէ խորապէս հաւատայիր թէ լոկ այս կեանքն է իրական եւ լոկ նիւթն է ճշմարիտ, ո՞ւստի պիտի յառաջ գայր այն արհամարհանք զոր ունէիր կենաց եւ իւր սին հաճոյից վերայ, նիւթին եւ իւր կոշտ վայելից վերայ. ի՞նչ բան նախամեծար պիտի ընտրել տայր քեզ սփոփեալ չուառին ժպիտն քան ցնծամոյն կնոջ, յագեցեալ նօթիին օրհնութիւնն քան մարդելոյզ հացկատակին շողոմն. ո՞ւստի պիտի ըլնէր ի քեզ այն անզուսպ ու անշահախնդիր տենչն ճշմարտութեան, այն անդիմադրելի մղումն ի բարերարութիւն, յառաքինութիւն։ Դու որ այնքան քի՜չ յարեցար կեանքին, այնքան քի՜չ փարեցար նիւթոյն, դո՞ւ պիտի լինէիր եպիկուրեան, դո՞ւ պիտի լինէիր նիւթապաշտ։ Ո՜հ, ո՛չ։ Մարդկային էակն լի է երբեմն հակասութեամբք. յաճախ հոգին ու միտքն չեն համաձայն. բայց բնազդմունք կը նմանին ծովուց տակ ծածկեալ անդրդուելի ժայռերուն, մինչ յաճախ նորա երեսին վերայ կազմուող վաղանցիկ ալեաց եւ փրփուրներու նման են խոհք կամ վարդապետութիւնք որք կ՚անցնին ընդ այն. բնազդմունք Աստուծոյ գործն են, իսկ վարդապետութիւնք՝ մարդկան. ինչ որ կայ ի մարդն աստուածային՝ նա՛ կը մեծցնէ զմարդ, եւ մեծ մարդերն իւրեանց բնազդումներով են մեծ։

Յետ բովանդակ կենացդ մէջ զկեանքն արհամարհելու եւ նիւթին վերայ խնդալու, արդեօք ստուգի՞ւ, ո՛ Բեաթիպեան, ուզեցիր գերագոյն օրինակ մի տալ կենաց եւ նիւթոյ արհամարհման՝

Digitized by Google

անձնակամ հրաժարելով կեանքէն եւ ի մի հարուած խզելով այն կապեր որք հոգիդ կը շղթայէին նիւթոյն մէջ։ Արդեօ՞ք․․․ բայց ինչո՞ւ յանկարծ ընդհատել ուղիդ որ ա՛յնքան փառաւոր էր․ ինչո՞ւ հրաշագործ արուեստիդ հնարքներէն զրկել զմարդկութիւն որ ցաւոց մէջ մի հրեշտակ էիր նմա առաջնորդ․ ինչո՞ւ չշարունակել թափել հանճարոյդ լոյսն ու հոգւոյդ գորովն այն ոգիներու ամբոխին վերայ որ զքեզ կը պաշտէին կեանք խնդրելով ի քէն որ աղբիւր մ'էիր կեանքի․ ինչո՞ւ գլխատել գիտութիւնն․ ինչո՞ւ բառնալ մարդկութենէ մին իւր գերագոյն բարերարներէն, մինչ ա՛յնքան հազուագիւտ են նմանօրինակ շնորհք երկնից առ երկիր, մինչ ա՛յնքան հազուադէպ եւ չքնաղ է այս երեւոյթ․ մի մեծ հանճար պսակեալ մի մեծ հոգւոյ։ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ․․․։

Ա՛հ, գաղտնի՛ք, խորհո՛ւրդ․․․ մեծ ծնունդներ եւ մեծ մահեր գաղտնիքն են բնութեան․ լռե՛մք, եւ լա՛մք, եղբարք, եւ ժողովե՛մք յարգանօք այն մեծ ժառանգութիւն զոր կը թողու մեզ Տօքթէօռ Քեաթիպեան, այն է իւր յիշատակն․ եւ եթէ բաւական իմաստուն լինիմք նմանիլ ջանալու համար այն մեծ օրինակաց զոր տուաւ մեզ Քեաթիպեանի բազմարդիւն եւ բարերար կեանքն, դեռ, ի բացակայութեան նորին, կարող է հրաշքներ գործել իւր սիրալի յիշատակն։

Զ.

ՄԻՍԱՔ Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

1883

Ո՛րքան տգէտ է մահկանացուն։ Երբ Մանուկեանին հետ կը պտըտէինք, երբ իրեն հետ կը խօսակցէինք, եւ իւր լուրջ խօսակցութեան մէջ, որ կը դառնար գրեթէ միշտ ազգային եւ դիտական խնդրոց վերայ, կ'զմայլէինք իւր հոգւոյն ազնիւ ձիրքերուն եւ իւր վեհ խորհրդոց վերայ, եւ իւր մասին, ներկայէն գոհ, ապագային համար մեծագոյն արդեանց յոյսերով կը լցուէինք, երբ կ'աշխատակցէինք իրեն ազգային յառաջդիմութեան գործոյն մէջ, որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ նա մի հիւր էր մեր քով, թէ այնքան կարճատեւ պիտի լինէր իւր բնակութիւնն առ մեզ, թէ այնքան շուտ պիտի կորուսանէինք զնա ու զրկուէինք իւր գործակցութենէն եւ թէ իւր դագաղին ընկերանալու ցաւագին պարտաւորութիւնն պիտի կատարէինք քիչ ատենէն....։ Ո՛վ տխուր եւ անմեկնելի ճակատագիր մարդկութեան։

Հայրն ու մայրն կը ծնանին, կը սիրեն, կը խնամեն, իւրեանց սրտին բաբախելն կը կարծեն իմանալ իւրեանց որդւոյն լանջաց մէջ. եղբարք եւ քորք, ի միասին մեծնալով, իւրեանց կեանքերն ի մի ձուլուած կ'զգան եւ կը նմանին զիրարեալ տնկոց՝ բուսած մէկ հողոյ վերայ՝ միմեանց քով. բարեկամք կը համակրին, կը յարին եւ կ'ոգեխառնին, եւ ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն բա-

Digitized by Google

րեկամն, ու ամենուս հասարակաց ու մեծագոյն ծնողն՝ Հայրենիքն կը գուրգուրայ իւր յուսալից զաւկին վերայ, եւ կը գգուէ զայն կաթոգին՝ իբրեւ մխիթարիչ մ՚ իւր վշտաց. — Եւ Սէրն՝ այս այլեւայլ ձեւոց տակ՝ կոյր՝ կը վստահի իւր միամտութեան մէջ, հետզհետէ աւելի պինդ կ՚ընդգրկէ, տակաւ աւելի խորերն կ՚արձակէ իւր արմատներն... եւ մի օր յանկարծ մարդոյն երջանկութեան դարանակալ ոսոխն, որ ի թաքստեան կը ծիծաղի մեր տարփանաց, մեր յոյսերուն եւ մեր երազոց վերայ, — Մահն — կ՚երեւի, կը բաժնէ այդ սիրակցորդ էակներն, կը պատռէ այդ ընդխառնեալ սրտերն, եւ կը կորզէ մեր հոգւոյ հատորներն. — Եւ խաղապատեալ բազուկք ի զուր կը փնտռեն տարփելի էակն, եւ կարկառեալ ձեռներն ի զուր կ՚որոնեն բարեկամ աջն, եւ սիրակէզ շըրթներն՝ ի զուր կ՚սպասեն համբուրելի այտից, եւ յուսակարօտ աչերն ի զուր կը խնդրեն յուսածիծաղն այն ճակատ։ — Ո՛չ եւս են. մի ահաւոր եւ անյագ անդունդ — գերեզմանն — կլնեց զանոնք։ Սիրել եւ կորուսնե՛լ զսիրելին... ո՜վ անհնարին ցաւք։ Ո՛րչափ սէրն էր մեծ, հզօր, ա՛յնքան դառն է վիշտն, ա՛յնքան խորին է սուգն, ա՛յնքան մեծ է պարապն այն մտին եւ ցուրտ որ կը գոյանայ սիրեալ էակին անհետացմամբ։

Ե՛ղբարք, մի այսպիսի դառնակսկիծ վիշտ, մի այսպիսի խորին սուգ եւ մի այսպիսի մեծ պարապ կ՚զգամք այս վայրկենիս մեր մէջ, եւ մեր շուրջն, պատուական Միսաք Մանուկեանի տարաժամ եւ ցաւալի մահուամբ, մեք, իւր ծնողքն, իւր եղ-

Digitized by Google

բարքն, իւր ազգականներն, իւր բարեկամներն, իւր ազգակիցներն. — զի Միսաք Մանուկեան մեր ամենուն սիրելին էր, զի նա որդի էր բարեբարոյ, եղբայր էր անձնուէր, բարեկամ էր հաւատարիմ, հայ երիտասարդ էր ազնուախոհ եւ ազնուասիրտ, յառաջդիմական, ազգասէր: Ո՜հ, կը պնդեմ այս կէտի վերայ. Մանուկեան օրինակելի տիպար մ'էր, մին ընտրելագոյն ներկայացուցիչներէն Հայ երիտասարդութեան. — մշակեալ աննախապաշար միտք, յար ճշմարտին անձկատենչ, վեհ՝ աննենգ՝ ուղղասէր՝ թերեւս եւ ուղղամոլ իսկ ոգի. սիրտ՝ Ազգին սիրոյն հրաբորբոք. ժիր՝ անխոնջ՝ եռանդուն՝ հաւատալից գործաւոր յառաջդիմութեան եւ ազգային բարոյական վերաշինութեան. ամէն յառաջդիմական շարժմանց մասնակից եւ առաջնորդ, ամէն հայրենալոյս ընկերութեանց գործօն եւ անշահասէր անդամ, եւ յար բաղձացող եւ յար ջանադիր հիմնարկելու մեր մէջ նորանոր ազնիւ ու քաղաքակրթիչ հաստատութիւններ. վկայ էք դուք Գատըգիւղցի երիտասարդք, որ արդ կը շրջապատէք գլխիկոր իւր ցուրտ դիակն, վկայ էք դուք, Ընթերցարանի, Ակումբի եւ այլ նմանօրինակ հիմնարկութեանց համար իւր բոցեռանդն ջանքերուն: Ընտիրներուն մէջ ընտիր էր Միսաքը. — կը սիրէինք զայն եւ կը յարգէինք զայն, մտացի՝ լուրջ՝ գիտուն՝ արի՝ անաչառ՝ անոյշ ու համեստ Միսաքը. եւ կ'ըսէինք «Ա՜հ, եթէ այնքան քիչ չըլինէր այսպիսեաց թիւն մեր մէջ....:»

Եւ սակայն ինչ որ քիչ է՝ այն եւս կը նուազի առաւել. լէգէոնը կը փոքրկանայ, շրջանակը կ'անձ-

կանայ. — Ի՜նչ ճակատագիր է, Տէր, այս դժբաղդ աղջկին ճակատագիրն. — Ծաղիկը կը հնձուի, փուշը կը մնայ, կ՚աճի. ճառագայթը կը մարի, ամպը կ՚ստուարանայ, կը տարածի։ Ո՛վ Տէր, չե՞ս գթար մեզի...։

Բայց լռութիւն. տգէտ են մահկանացուք. — ո՛հ, ի՞նչ գիտեմք մեք. ի՞նչ կը տեսնեն մեր աչերն, մեր մթամած արտեւանունքն այն անձուկ հորիզոնին մէջ որ զմեզ կը պարփակէ ամենուստ։ Ճակատագիրն, առեղծուած անթափանց, կ՚ընկճէ զմեզ. կը քայլեմք՝ կոյր՝ առ խարխափ. եւ այն թանձր խաւարին մէջ որ զմահկանացուն կը շրջապատէ՝ բանականութիւնն մի դողդոջուն եւ առկայծ կանթեղ է միայն. — մեր նաւն անծայր՝ անծանօթ ովկէանին վերայ կը տարուբերի, եւ չգիտեմք թէ ու՛ր եւ ի՛նչպէս կը կազմուին հողմունք, ու՛ստի եւ ու՛ր կ՚արշաւեն կատաղի, եւ չգիտեմք թէ ինչո՛ւ մերթ ծովը կը զայրանայ եւ ի՛նչ կ՚ըսեն կոհակք իւրեանց շառաչաձայն լեզուով։ Եւ կ՚երթամք ուր կը վարեն զմեզ, կ՚երթամք մրրկէն կոծուած, շանթէն այրած, եւ անդունդք իրարու կը կը նետեն զմեզ, եւ չգիտեմք թէ յո՛ կը վարեն զմեզ...։

Վստահի՛մք միայն Աստուծոյ, — միակ բանն զոր կարենամք ընել. Աստուծոյ որ կ՚արձակէ եւ կը սանձէ փոթորիկներն, Աստուծոյ որ կը բանայ եւ լնու վիհերն, Աստուծոյ որ կը պարզէ սեւ գիշերն եւ կը ծագէ լուսաժպիտ առաւօտն։ Աստուծո՜յ վստահիմք որպէս անփորձ անգէտ մանուկն իւր հօր, որպէս նաւորդն նաւապետին. նմա՛ վստահիմք

Digitized by Google

երբ կուտայ մեզ, նմա վստահիմք երբ կ՚առնու մենէ. եւ երբ երկրին կը յանձնեմք՝ արտասուալից՝ ծաղկահասակ Միսաք Մանուկեանի, աւա՜ղ, անկենդան ու սառուցիկ մարմինն, երկնից յանձնեմք՝ յուսալից՝ իւր հոգին, վստահ թէ Յաւիտենականն չպիտի թողու կորսուիլ ինչ որ իւր չքնաղագոյն ձեռակերտներէն մին էր, եւ ի նմանէ հայցեմք սփոփանք մեր վշտին. ու մինչ Ոգին Հայութեան անջինջ կ՚արձանագրէ Մանուկեանի անունն ազգային կենաց Դպրութեան մէջ, մեք իւր սակաւօրեայ՝ այլ արժանաշատ՝ կենաց սիրելի յիշատակն աւանդեմք մեր սրտերուն իբրեւ սերմ մի հողոյ ծոցոյն ուր չի կորսուիր նա՝ այլ կը ծլի եւ կը լինի պտղաբեր....:

Է.

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

1883

Եղբարք, մի պատուական անձ կը դնեմք այսօր ի հող. մի անձ որ եղած էր որդի ծնողասէր, վերաշինող եւ բարձրացնող զտուն իւր հարց. մի անձ որ եղած էր եղբայր գորովասիրտ՝ ձեռնտու պաշտպան եւ հայր իւր հարազատաց, որ եղած էր ամուսին անձնուէր. մի անձ ոլ մեր ամենուս բարեկամն էր թանկագին, որ մին էր Խասգիւղի փառքերէն, Ներսիսեան վարժարանի պարծանքներէն:

Աւա՜ղ, քանիներ թառամեցան այսպէս վաղաժամ այդ պարծանաց ծաղիկներէն. գոգցես մահն

Digitized by Google

ալ դաշնակցեր է բաղդին հետ տակաւ աղքատացնելու համար զՄատդիւղ։ Գալբագճեանին, Մահտէսնճեանին, Ցովակիմեանին, Բարաղամեանին եւ տակէն կ'երթայ այսօր եւ Գրիգոր Գաբրիէլեան։

Աւա՜ղ, անցեալն կը կենդանանայ մտացս առջեւ, եւ կը պատկերանայ յիս Ներսիսեան վարժարանի այն կարգն զոր նշանաւոր կը գործէին հանճարով լի այս պատանիք, մտքով եւ սրտով չքնաղագիւտ այս ուսանողք, որոց յետին դասակիցն էի ես։ Եւ կը կարծեմ տեսնել Գրիգորը՝ ծռած գրասեղանին վերայ, աշխատող անընդհատ, անխոնջ. — զի մի յամառ աշխատող էր նա, մեր ամենուս համար օրինակելի տիպար մ'եռանդուն ուսումնատենչ աշակերտի։ Կ'երեւակայեմ զայն նաեւ երգասաց մանուկ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ մէջ որոյ արձագանգք դեռ չեն մոռցած նորա մանկային ձայնին աղու եւ հոգեկլից շեշտերն։

Մի այնպիսի աշխատալից ու փառաւոր աշակերտութենէ յետոյ, յանդ հանեց նաեւ յաջողութեամբ անտառաբանական արքունի դպրոցի շրջանն, ու Տէրութեան արժանաւորագոյն պաշտօնեայներէն մին դարձաւ, եւ ծառայեց երկրին եռանդեամբ, հանճարով, արդիւնաւորութեամբ։

Մի ձկնորսի տնակի մէջ ծնած էր նա, եւ եղաւ պաշտօնատար պետութեան։

Իւր գործերուն զաւակն եղաւ նա. — ինքնօգնութեան գեղեցկագոյն օրինակներէն մին էր Գաբրիէլեան։

Ոչ ոք կը ճանչէ զնա առաւել քան զիս, ոչ ոք ձեր մէջէն. — ոչ միայն իւր մանկութեան տարի-

Digitized by Google

ներուն ընկերն էր, ոչ միայն իւր դասակիցն, այլ իւր սրտակիցն էր, իւր հոգւոյն մտերիմն. Նա իմ սրտի գաղտնեացս եւ ես իրեններուն էի աւանդապահ։ Եւ ի՜նչ սիրտ էր իւրն, Աստուած իմ, ի՜նչ ազնուութեան, վեհանձնութեան, գորովոյ գանձեր դրեր ծածկեր էիր ի նմա։

Բայց ի՞նչ օգուտ. — այդքան աշխատութիւն մաշեցուց զնա. բռնեց զայն իւր ճիրաններուն մէջ մի ախտ ահաւոր որ ահա գերեզմանին երախին մէջ միայն կը թողու զայն. ու անմխիթար կը մնայ իւր մայր ծերունի, իւր հարս մանկամարդ, իւր եղբայրներ անբախտ եւ իւր բարեկամք, եւ ես։ Աւա՜ղ, ի՞նչ օգուտ, քանի որ մահն կայ ամենայնի վախճան, քանի որ այդ սոսկալի ուրուականն կ'ըսպասէ մեզ թառամեցնելու համար մեր փառքերն, ցամքեցնելու մեր յուսոյ աղբիւրներն, կործանելու մեր այնքան տարիներու վաստակոց արդիւնքն ու խլելու մեզ անոնց գրկէն զորս այնքան սիրեցինք, բաժնելու այն քաղցր իրաց վայելումէն որոց այնքան եռանդագին հետամտեցանք։ Ի՞նչ օգուտ, կը կրկնէք եւ դուք, վհատ, ինձ հետ....։

Բայց ո՛չ. աշխատիլն է մարդուն բաժինն, աշխատիլն է մարդուն մեծութիւնն ու ազնուականութիւնն. պէտք է որ նա իւր կեանքի մէջ ջանայ բարձրանալ, բարձրանալ այնքան որչափ կարէ. պէտք է որ ջանայ իւրովանն ծառայել մարդկային սեռի ազնուացման, ջանայ մեծ լինել. եւ թող հասնի մահն, հասնի նա վաղ կամ անագան. բաւական է որ մարդ կարենայ ներկայանալ նմա անարատ, ազնուատենչ ու արդիւնալից կեանքի մը

Digitized by Google

պատմութիւնն ի ձեռին եւ պսակն ի գլուխ։

Ու այսպէս կը ներկայանայ նմա Գրիգոր Գաբրիէլեան, եւ այսպէս մեռնիլ՝ մտնել է անմահութեան մէջ։ Նորա կեանքն անձնուիրում մ'էր գիտութեան, առաքինութեան, ծնողաց՝ եղբարց՝ բարեկամաց՝ ազգի սիրոյն. եւ ցորչափ անմահ մնան յերկրի գիտութիւն, առաքինութիւն եւ սէր, անմահ պիտի մնայ նաեւ յիշատակն անոնց որք իրենց կեանքի մէջ նուիրուեցան այս գեղեցիկ եւ վեհ իրաց։

Երթա՛ս բարեաւ, Գրիգոր. քիչ ապրեցար, աւա՜ղ, բայց իբրեւ ճշմարտին երկրպագու, իբրեւ գեղեցկին սիրահար եւ իբրեւ բարույն գործիչ ապրեցար։ Երանի՛ քեզ, վաղանցիկ կեանքովդ անանց անմահութիւնը շահեցար։

Ը.

ԹՈՐՈՍ ԱԶՆԱՒՈՐԵԱՆ

1884

Վա՜հ, Թորոս Պէյ. — այս քնքշական, այս փայփայիչ անունով կը կոչէին այն տղայ, կորովի, արի ու բարի եւ ուշիմ երիտասարդն զոր ահա իջուցինք սեւ հողոյն մէջ։ Եւ որո՜ւ գգուելին, որո՜ւ տարփելին չէր նա. իւր ծնողա՛ց որք ի նմա կը տեսնէին իւրեանց տան փառքն ու ապագայի գըրաւականն. իւր եղբա՛րց ու քե՛րց որոց անդրանիկն էր եւ որոց վրայ իւր ունեցած եղբայրական

Digitized by Google

սիրոյն մէջ կը խառնուէր արդէն. բան մը հօր գո-րովէն. իւր բարեկամաց որք իւր մշտազուարթ բը-նաւորութենէն եւ սիրաջերմ ընկերութենէն կը հրապուրուէին, կը դիւթուէին. պետակի՞ն մար-դոց ոյց՝ դեռ ա՛յնքան երիտասարդ՝ համակրանքն ու յարգանքն արդէն մագնիսած էր բարեհամբոյրն ու տաղանդաւորն Թորոս էֆէնտի Աղնաւորեան։

Նա, որ դժբախտութիւնն ունի խօսելու արդ իւր դերեզմանին վրայ, բախտն ունեցած էր, աւա՜ղ, ունենալու զայն մերթ իբրեւ աշակերտ եւ ապա իբր բարեկամ, եւ կրցած էր գնահատել մտաց եւ սրտի այն հազուագիւտ բարեմասնութիւններն որք կը զարդարէին սոյն օժտեալ երիտասարդն։ Մասնաւոր հրապոյր մը կը ձգէր զմեզ իւարու. ի տեսիլ միմեանց՝ անոյշ ժպիտ մը կը լուսաւորէր մեր ճակատը՝ թէեւ մթին խոհք պատէին զայն պահ մ'ա-ռաջ։ Թորոս յատուկ բան մ'ունէր. երիտասարդի աշխուժին կը կցորդէր հասուն եւ փորձառու մար-դու լուրջ դատողութիւնն. կարծես անգամ մ'ապ-րած էր այս կեանքն ու երկրորդ անգամ սկսած էր ապրիլ։ Պատճառն այն էր որ խորադոյնս դը-րոշմուած էին իւր հոգւոյն մէջ այն իմաստուն դա-սերն զորս քաղած էր պատուական հօր մը սեղա-նին գլուխն եւ վառարանին շուրջն իւր զաւակաց հետ ունեցած խրատալից խօսակցութիւններէն. պատճառն այն էր որ իւր երիտասարդ տիոց վրայ կը կրկնէր, կը ցոլացնէր նա արդէն այդ պատ-ուական հայրն, զաւակ իւր գործոց, նորա զգօ-նութիւնն, նորա առաքինութիւնքն։ Ո՛չ մի որդի այնքան նմանած է իւր հօր որչափ սա կը նմանէր.

Digitized by Google

եւ պիտի նմանէր իրենին։ Բարեբախտ էր Հայրն իւր պաշտօնով ու կը պանծար անով...։ Բա՛բէ, ի՞նչ է բախտ, ի՞նչ է երջանկութիւն, ի՞նչ են պարծանք․ հով մը, թեթեւ շունչ մը կուգայ կը ցնդէ ի մի վայրկեան ինչ որ առարկայն էր մեր սիրոյն, մեր յուսոց եւ մեր պարծանաց եւ կը խամրէ վաղանցիկ մեր երջանկութեան պսակը։ Եւ ահա մեր հոգւոյն մէջ կը բացուի վշտաց անդունդ մ՚անյատակ, մեր սրտին մէջ կը բղխի արտասուաց աղբիւր մ՚անսպառ․ որչափ փայլուն էին յոյսերն՝ ա՛յնքան խոր է անյուսութեան խաւարն որ զմեզ կը պաշարէ․ որքա՛ն սիրելի եւ յարգելի՝ կորուսեալ էակն, ա՛յնքան անշիջանելի՝ այն մորմոքանաց կրակն զոր կը վառէ այդ անդարմանելի կորուստն։

Աւա՜ղ, ինչո՞ւ չապրեցաւ Թորոսը․ պէտք չէ՞ր որ ծնողք տեսնէին զայն հասած իւր այնքան փայլուն կերպով սկսուած ասպարիզին ծայրն, տեսնէին զայն ելած այն բարձրութեան ուր անվրէպ պիտի տանէին զայն իւր տաղանդն, իւր ընտիր ձիրքերն, իւր գործունէութիւնն․ պէտք չէ՞ր որ Ազնաւորեան գերդաստանին այդ նորատունկ նախատունկ թուփն աճէր ուռճանար լիովին ու հովանանայր իւր հօր եւ մօր գլխոյն, իւր եղբարց եւ քերց․ պէտք չէ՞ր որ Թորոս Ազնաւորեան միայն Ազգին ուժ անշուշտ պիտի մատուցանէր թանկագին ծառայութիւններ, եւ որոյ փառքերէն մին լինելու կոչուած էր․ պէտք չէ՞ր որ միայն նա Գեղարուեստից, գեղեցկին բնազդումն օժտեալ այդ արուեստագէտ երիտասարդն, որ՝ դեռ ա՛յնքան մատաղատի՝ ճարտարապետ մ՚էր արդէն ու գիտէր

Digitized by Google

կերտել նրբաճաշակ վայելչագեղ․ պէտք չէ՞ր որ․․․ ։

Բայց ի՞նչ օգուտ շարունակել, երբ գերեզմանին մէջ կը պառկի արդ անշնչացեալ եւ սառուցեալ այն որոյ վերայ կը գումարուէին այդքան կարողութիւնք, երբ գետնատարած աւերեալ կայ մեր առջեւ գեղապանծ շէնքն այդքանի ակնկալութեանց։ Նուազ ներշնչեալ, նուազ մեծահոգի, նուազ առաքինի, թերեւս մնայր նա այսօր տակաւին․ այնչափ սովորական բան է տեսնել մահուան նետերն ուղղուած չքնաղ անձնաւորութեանց, հազուագիւտ տաղանդին ու առաքինութեան դէմ։ Ո՜վ Թորոս պէյ, եթէ սրտիդ մէջ անձնուիրութեան ոգին չեռար, եթէ դժբախտներուն, վտանգեալներուն օգնելու տենչն զքեզ չբորբոքէր, թերեւս խնայէր քեզ մահն, ո՜վ բարեգործութեան մարտիրոս ազնիւ երիտասարդ (1)։

Ես, որ այնքան անգամներ խօսակից եղած եմ քեզ ու շօշափած գաղափարացդ վեհութիւնն ու զմայլած զգացմանցդ ազնուութեան վրայ, գիտեմ սակայն որ կը պատասխանես ինձ գերեզմանէդ․ «Լա՛ւ է մեռնիլ զոհ առաքինութեան քան ապրիլ եսամոլ։» — Թերեւս եւ, մինչ մտօք կը յղանայիր ճարտարապետական յատակագծերդ, կ՚երեւակայէիր անդրաշխարհեան եթերային պալատ մը հոգեզուարճ գեղեցկութիւնն ու մտօք ժամերով կը մնայիր յափշտակուած, եւ հիմայ գոհ է թերեւս հոգիդ պտըտելով զմայլուն երկնային երանութեան

(1) Իսկիւտարի մէջ հրդեհի անձրեւոտ գիշեր մը, հրկիզելոց օգնութեան հասած ըլլալով, շատ յոգնելէն, քրտնելէն ու պաղելէն ստացաւ այն հիւանդութիւն որ զինքն իջոյց ի հող։

Digitized by Google

պալատի մը սրահին մէջ եւ խռովեալ տեսնելով գեղեցկութեան խումբն որոյ նախագահութիւն ունէիր եւ զոր ոչինչ երկրի վրայ կարող էր մարմնաւորել, եւ կը խնդաս մեր սուգին վրայ։ — Ա՛հ, այն ատեն երանի՛ քեզ, բայց մեր արտասուք չպիտի դադրին թրջելէ քու սաւանդ։

Ժ.

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԿՕ

ՍՈՒԳ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

1885

Պա՛րոններ,

Այս վայրկեանիս Գաղղիա կ՚ողբայ իւր մեծ բանաստեղծին մահը․ Վիքդոր Հիւկօ ոչ եւս է։ Այս սուգը պէտք չէ որ միայն Գաղղիացւոց ըլլայ, այլ բոլոր մարդկութեան․ Հիւկօ միայն Գաղղիայի մեծագոյն բանաստեղծը չէր, այլ համայն աշխարհի։ Ահա Հայերն ալ պարտին ազալ այս մեծ սուգը, եւ դուք, Պէրպէրեան վարժարանի սաներ, եղիք առաջինն այս օրինակը տալու ձեր ազգակցաց։

Հանճարներն հայրենիք չունին․ բնութիւնը տիեզերքի համար կը վառէ այդ հազուագիւտ ջահեր։ Այդ մեծ հոգիներ չեն կարող երկրի մ՚անձուկ սահմաններուն մէջ ամփոփուիլ, եւ իրենց մտածում՝ որպէս կը կոխէ կ՚անցնի դարուց պատնէշներն՝ կը գրկէ նոյնպէս զմարդկութիւնն ողջ բո–

Digitized by Google

վանգակ։ Այն բարձրութենէն՝ ուր կը կենան այդ արծուիք՝ ոչ եւս կ'որոշուին անջրպետող փոքրիկ գծեր, եւ, հակառակ լերանց ու գետոց, աշխարհ մի միակ դաշտ է յաչս իրենց՝ սեփական կալուած մի միակ ընտանիքի, որ մարդկութիւնն իսկ է։ Այդ ընդարձակութիւնը պէտք է իրենց իմացականութեան արեւուն, այդ անհուն ճարակը պէտք է իրենց անսահման սրտին։ Զանազանութեան մէջ կ'որոշեն ընդհանուրը. անցաւորներու խուռն տակ կը գտնեն անանցը։ Առանց դադրելու վերաբերելէ ազգին որ ծնաւ զիրենք՝ համազգային են նոքա։ Իրենց կրծոց մէջ կը բաբախէ մարդկութեան սիրտը։ Անդունդ մը կայ՝ որոյ վրայ կը ծռին նոքա.— մարդկային ճակատագիրն է այն. հորիզոն մը կայ՝ յոր կը յառեն նոքա իրենց բիբը.— մարդկութեան յառաջդիմութիւնն է դա։

Եսայի միայն Հրեայ մը չէ, Եսքիղէս միայն Յոյն մը չէ, Լուկրետիոս միայն Լատին մը չէ. ո՛չ ալ Տանտէ լոկ Իտալացի մը, Շէքսփիյըր լոկ Անգղիացի մը, Կէօթէ լոկ Գերմանացի մը, եւ Հիւկօ լոկ Գաղղիացի մը։ Աշխարհաքաղաքացի են։ Մասնաւոր հացը՝ զոր կը բաշխեն՝ ամենուն համար է. աշխարհ կը բազմի այդ սեղաններուն։ Թո՛ղ երախտագէտ ըլլայ աշխարհ։

Եւ այսօր նուիրենք մեք մեր երախտապարտութեան հարկը Վիքդոր Հիւկօյի յիշատակին։

Ո՛ր բանաստեղծ արդարեւ այնքան հանրային եղաւ որքան Վիքդոր Հիւկօ։ Ամէն ազգ իւր ազգային քերթողներէն աւելի սիրեց, պաշտեց զնա. ամէն լեզուաւ կարդացուեցան իւր գործեր. ան-

Digitized by Google

ծանօթ մթին վայրերու մէջ կորսուած սրտեր տը-րոփեցին իր մեծ սրտին հետ, եւ Հին եւ Նոր աշխարհաց մէջ ամենազգի մտքեր միեւնոյն ատեն որոճացին իր գաղափարներն, որք ընդ ծնանելն արձագանգ կուտային ի չորս անկիւնս երկրի։ Եւ երկրի ամէն անկիւններէն ուղղուեցան իրեն հիացումի խանդավառ աղաղակներ, եւ աշխարհ համայն երգեց իրեն տիեզերական նուագ մ'օրհնութեան։

Ե՞ր այդ տիեզերական աւիւն, ե՞ր այդ հզօր եւ համատարած հրապոյր։

Վասն զի, պարոններ, Վիքդոր Հիւկօ սովորական բանաստեղծ մը չէր, այլ արտաքոյ կարգի բանաստեղծ մը, դիքն իսկ էր բանաստեղծութեան, բանաստեղծութիւնն ինքնին։ Եւ երբ բանաստեղծութիւն կ'ըսենք, կը հասկնանք մի նուրբ զգացողութիւնը գեղեցկին, մի կենդանի բացատրութիւնը մարդկային սրտին, բնական եւ ընկերական տեսիլներու մի ճշգրիտ պատկերացումը, երեւակայութեան արշաւն անհունին դաշտերուն մէջ, հոգւոյն զմայլանքն իտէականին առջեւ, Բարին եւ Օգտակարն զգեցած հրապոյր յանկուցիչ, Արդարութիւնը զայրագին ընդդէմ մոլութեան, Իմաստասիրութիւնը ծաղկապսակ եւ ոտն ի պար։ Այս ամենայն էր Հիւկօ։ Ո՛չ ոք զգաց գեղեցիկն այնպէս որպէս ինք. ո՛չ ոք աւելի հզօրապէս ներշնչուեցաւ աւելի բարձր տեսիլներէ. ո՛չ ուրուք երեւակայութիւն մի անոլորտ ասպարիզի մէջ սլացաւ այնպիսի յանդուգն թեւերով, եւ ո՛չ ոք իր զգացածն ու յղացածն բացատրեց այնքան կորովով որչափ ինք։ Ո՜հ, իր բացատրութեան կորովն անօրինակ, ան-

Digitized by Google

նման էր. երկնից վիհերն ու երկրի անդունդներն ունէ՞ն այնքան ծածուկ, այնքան խորհրդաւոր, այնքան նրբացեալ մի բան զոր չըմբռնէր, զոր չերեւակայէր ու չբանաձեւէր ազդուապէս այս գերազանցօրէն բացատրիչ հումկու ոգին. կարծես բիւր հոգիներ ունէր յինքեան, զի ամենուն եսը կ'զգար իւր մէջ, եւ, փոխ առ փոխ նոյնանալով գոգցես միջատէն մինչեւ աստղն, հանքէն մինչեւ մարդն ամէն էակի հետ, լեզու կուտար համագոյից եւ կը մեկնէր խորհուրդն համագոյից: Ամէն ինչ իւր քերթուածոց մէջ իւր յատուկ բարբառն եւ առանձին գոյնն ունէր. իւր արուեստ մի այլ արարչութիւն էր: Հոն շանթը կ'սպառնար, լոյսը կը ժպտէր, հորիզոնը կը խուսափէր, ովկէանը կը շնչէր, ժայռը կը խոժոռէր, բոյսը կը սիրէր, կենդանին կ'ապրէր, մարդը կը խոկար եւ կը գործէր, կը կռէր եւ կը վայելէր: Մա՛րդը... ոչ միայն սքանչելապէս վերլուծելով իւր հոգին, իւր մէն մի յոյզերն, ապաւորութիւններն, կիրքերն, տենչերն, երազներն, յոյսերն եւ երկիւղներն կը թրթռացնէր իւր հազարաղեան քնարին թելերուն վրայ, այլ եւ ամէն մարդկային էակ, ո՛ր սեռի, հասակի եւ պայմանի ալ վերաբերէր, կը տեսնէր իւր զգացումներ բացատրուած, իւր ներքին կեանքը նկարուած ի նմանէ: Մանկան հիացական հոգին, երիտասարդին կրայոյզ ալեծուփ սիրտը, ծնողաց հեշտալիր անձնուէր էութիւնը, ծերունւոյն միտքն դարձած դէպ յանցեալն, դրախտն որ արդարին մէջն է ու դըժոխքն զոր եղեռնագործն կը տանի յինքեան, Սէրը որ կը մնչէ, Ատելութիւնը որ կը մռնչէ, մը-

Digitized by Google

տածումներն ճոխին որ հնար կը խնդրէ հաճոյքնե-րը փոփոխելու, հոգեբանական մրրիկն հիքին որ իրեններուն պատառ մը հաց գտնելու միջոցին վրայ կ՚անդրանէ, հովիւն որ ոչխարները կը համրէ եւ թագաւորն որ ժողովուրդները կը թուէ, հաւա-տացեալն որ յերկինս կը պշնու, կրօնաւորն որ խղճիդ մէջ կը նայի. ազատութեան մշուշին բռ-նուած իմացականութիւնը, տիեզերական օրինաց նկատողութեան մէջ յափշտակուած գիտունը, հո՛ն էին, հո՛ն, իւր քերթուածոց, իւր թատերց, իւր վիպաց մէջ, ճշմարիտ, բնական, կենդանի, եւ յաճախ դէմ առ դէմ կազմելով ազդու եւ խորհըր-դաւոր հակապատկերներ: Բնութեան եւ մարդ-կութեան ընդհանուր թարգմանն էր այդ ոգին. իւր ձայնը, մերթ հզօր որոտընդոստ, մերթ մեղ-մանոյշ շնորհալի, պարզ եւ վսեմ, միամիտ եւ խորին, մրմունջ ու մռունչ, երգ եւ պատգամ, աղօթք եւ անէծք, հեծութիւն եւ քրքիջ, ձայնն էր ամենայնի, բարբառ տիեզերական:

Եւ նորաձոյլ էին բոլորովին այն կաղապարներ ուր այդ արարիչ կը ձուլէր իւր գաղափարներ. տարօրինակ երեւոյթ, Հիւկօ իւր հետ բերած էր իւր լեզուն եւ համակ իւրուրոյն տարրերէ կեր-տուած իւր ոճն, իւր յղացումները այդ մարմնա-ւորութիւն: Նոր ու անլուր Ֆրանսերէն մ՚էր այն զոր ո՛չ Ռապըլէ խօսած էր, ո՛չ Գոռնէյլ, ոչ Վոլդէր, եւ նոր իմն քերթողական զոր ո՛չ Արիստոտէլ ու-սուցած էր, ո՛չ Պօալօ երեւակայած, եւ որոյ բազ-մաճոխ ու մեծազօր հնարից գոյութիւնն ո՛չ Հոմեր կասկածած էր եւ ո՛չ Տանդէ նախազգացած: Ամէն

Digitized by Google

ինչ իրեն յատուկ էր, սկզբնատիպ. իմաստն ու ձեւն, հոգին եւ նիւթն : Այդ Արամազդ ինք կը գործէր իր շանթեր, ինք իր Կիկլոպն էր. իբր Աքիլլէս մը քերթութեան՝ նորակուռ աստուածակերտ զրահիւք կ'իջնէր յասպարէզ:

Զի ինքն ալ, նման Աքիլլեայ, մի գոռ պատերազմիկ էր, ինքն ալ վրէժներ ունէր լուծել, աւանդումներ յետս դարձուցանել. Գաղափարի ըմպատաւէն ասպետն էր, Իրաւունքի ախոյեանը, Յառաջդիմութեան դրօշակիրն: Իւր բազմանդակ կեանքը կռիւ մ'էր, անհաշտելի, անվերջ, կատաղի մարտ մ'ամէն բռնութեանց դէմ որք հոգին գերէին կամ մարմինը բանտէին, մտքին թռիչը կասեցնէին կամ բազկին աշխատութիւնը խափանէին, Բնութիւնը եղծէին կամ Արուեստը ծաղրատէին: «Զարին ատելութիւնը եւ արդարին սէրը, ահա իմ սուրերս», կը պատասխանէր Նա՝ մի տաղի մէջ՝ Մուսային որ կը հարցնէր Նոր Սիտին՝ երբ, տժգոյն պատանի, ասք կը դնէր կրկէսին մէջ՝ ո՛ւր են իր խարբն ու մկունդ: Եւ ստուգիւ, երբ իր վեհ հոգին կը խռովէր երկրորդ կայսրութեան ոճիրներուն եւ լպրշանացն ի տեսիլ, ինչպէս սուր մը կը դառնայր յայնժամ գրիչն իր ափին մէջ եւ ինչպէս իր բարկացայտ քերթուածք՝ իբր պատուհասի կայծակներ՝ կը թափէին հրատեղաց Փոքր Նափոլէոնի գլխուն եւ հեղձուցիկ ազատութեան վրէժը կը խնդրէին անկէ: Երբ Պապի ծիրանին ու խոյրն կը բաղդատէր Յիսուսի քղամիդին ու փշեայ պսակին հետ ու Վատիկանեան անաթեմաներն Գողգոթայի ողջակիզին ներողութեան հետ, ինչպէս յայնժամ

Digitized by Google

իւր գրիչն կը նմանէր Յիսուսի խարազանին, եւ կը շաչէր ուժգին ընդդէմ անոնց որք Տիրոջ տունը կը պղծէին եւ մարդկութիւնը փրկելու համար թափուած արիւնով ծիրանի կը ներկէին իրենց։ Ամէն անկում, ամէն թշուառութիւն, ամէն զոհ առընթեր կը գտնէր զՀիւկօ, որ իւր հզօր ձայնին մէջ խառնելով ամէն խուլ հեծութիւններն ու լուռ բողոքներն՝ կը հնչեցնէր ամենուրեք, կ'աղեկոծէր ամէն ոգիներ եւ կը խանգարէր եսական հանգիստն ու փառամոլ երազքն աւագորերոյն։ Հզօրագոյն հարուածը զոր կը կշռէր ընկերային կազմաւորութեան թերութիւններուն դէմ, ազդողագոյն բողոքը զոր կ'արձակէր յանուն Նօթութեան, Խաւարի եւ Գործաւորութեան զոհերուն, եղաւ իւր Թշուառքն, վէպ անմահ, որ՝ կանխաւ իսկ՝ տարբեր լեզուներու թարգմանուած՝ կը ծագէր, կը պայթէր միեւնոյն օրուան մէջ (3 Ապրիլ 1862) միանգամայն՚ի Բարիզ, ի Լոնտրա, ի Պերլին, ի Ս. Պետերսպուրկ, ի Նիւ-Եօրք, ի Մատրիտ, ի Թուրին, ի Պրիւսէլ, որ ընկերային ճակատագրի ամէն հարցերը կը յուզէր կը լուծէր տիրաբար, որ մոգական լուսով մը կը լուսաւորէր ընկերութեան ներքին մութ խաւերն եւ, մարդկային Եսութենէն ու Անիրաւութենէն կերտուած դժոխքներու մէջ տուայտող անթիւ դատապարտեալներու ախտոր դէմքերը ցուցնելով մատնանիշ, Արդարութիւն, Սէր, Լոյս կ'աղաղակէր, կը խնդրէր։ — Ժողովըրդեան դիւցազներգակ քերթողն էր նա մանաւանդ. Նորա անկման մէջ կ'զգար նորա մեծութիւնը. գրգլեալին ծակոտիքներէն ծիրանի կը նշմարէր.

Digitized by Google

վսեմ կը գտնէր գրոտեսկը · շլացում ունէր վսեմին առջեւ ։ Մեծութեան վրայ իր այս հիացումը կը լուծէ սա խնդիր թէ ինչպէս ազատագրող Հիւկոն երեւեցաւ նաեւ Հոմերն արենափառ Պոնաբարդի, երջանիկ քան զԱղեքսանդր ։

Ամէն դար ունեցած է իր Հիդրայները, իր Ստիւմփալեան թռչուններն, իր Աւգիասեան ախոռներն, բայց ոչ ամէն դար ունեցած է իր Հերակլէսն ։ Վիքդոր Հիւկօ իննեւտասներորդ դարու Հերակլէսն եղաւ, նորա նման գերագոյն տիպ զօրութեան եւ՞ այրութեան ։ Ժամանակէն նուիրագործուած նախապաշարումներ, ընկերային կարգի պահապանն համարուած դարաւոր աղետալի հաստատութիւններ, յաջողութեամբ սնուցած եւ ահարկութեամբ զօրացած բռնութիւններ այն ահռելի ճիւաղներն էին որոց հետ մէն միայնակ ի կռիւ կը մտնէր այս հսկայն՝ փետուրով մ՚որ Աղկիդեայ մահակէն աւելի ծանր էր ու ահաւոր ։ Վոլդէրի յանդուգն ոգին խոնարհած էր ժէ դարու Պառնասոսին առջեւ եւ զՊօալոյ հանդարտ թողած իր միայն տիրապետութեան մէջ · Հիւկօ կործանեց Պառնասն ալ, նորա դահակալն ալ, եւ Դասական դպրոցն չկանգնեցաւ այլ եւս Կրոմուէլի յառաջաբանին տակէն որ օրհասաբեր հարուած մ՚եղած էր իրեն. — զի այնքան գրական կարգին մէջ ատելի էր նմա բռնութիւնն որքան քաղաքականին ։ — Աքսորանաց ժայռին վրայ ցվերջ անկքելի կանգուն՝ տեսաւ անկումն իր տիեզերասաստ հակառակորդին ու կոխելով զայն մնաց ի Ֆրանսա որ իր գաղափարաց յաղթանակը կը հըռ-

Digitized by Google

չակէր, մեռաւ հոն իբր թագաւոր մ՚իմացականու-
թեան։ — Եւ իբրեւ ճշմարիտ թագաւոր ապրեցաւ
մինչեւ իւր վերջին վայրկեանը հանրապետական
Ֆրանսայի մէջ։ Այնքան խաբուսիկ բռնաբարողն
փառքերու անհետացումէն յետոյ ինք կը մնար
իւր հայրենեաց փառք անանց եւ լուսափողփող
պսակ նորա գլխուն։ Իւր վերջին տարիներն ան-
ցուց վայելելով իւր աստուածացումն, եւ ցմահ ոչ
մի ճաճանչը նսեմացաւ իւր հանճարոյ արեւուն, ոչ
մի ամպ սքօղեց իւր շողալից ճակատ. մինչեւ իսկ
արեւմուտքն յառաջացաւ վեհափառ եւ լոյս թա-
փելով իւր անսպառ հնոցէն։ Մինչեւ իւր յետին
շունչը մնաց դարուս առաջին քերթողը, ազա-
տութեան եւ ազգերու եղբայրութեան հրաւիրա-
առաքեալը, նոր ժամանակաց պատգամատու մար-
գարէն, մի՛շտ յուսալից՝ մի՛շտ հաւատալից հակա-
ռակ վշտացն զոր կրեց իբրեւ մարդ եւ իբրեւ քա-
ղաքացի, յար հաւատարիմ ժողովրդոց գիտէա-
կանն մատնանիշ ըլլալու եւ նոցա առջեւէն ի ճըշ-
մարիտն, ի գեղեցիկն, ի բարին ուղի հարթելու
պաշտաման՝ զոր յերկնից յանձնուած կը հաւա-
տայր ամեն ճշմարիտ բանաստեղծի։

Իւր պաշտօնը պիտի շարունակէ նա յետ մահուն,
դարերու մէջէն, անմահութեան մէջէն. մարմինը
մեռաւ, բայց մի՞թէ կը մեռնի հանճարը. ոչ ապա-
քէն իւր վսեմ հոգին՝ սփռուած իւր մատենից մէջ
պիտի շարունակէ ներշնչել, խանդավառել, առաջ-
նորդել զմեզ եւ զմեր յաջորդները։ Սերունդներ
սերունդներու ետեւէն պիտի գան սնանիլ իւր հո-
գիով, իւրմով հասկնալ բնութիւնը, իւրմով ուսնիլ

Digitized by Google

սէրը, եւ ճաշակել իւր գործերուն մէջ բարձրագոյն մտքի մը հաղորդակցելու ծայրագոյն հեշտութիւնը։ Հիւկօ, որ՝ արդէն բարձր ստեղծուած՝ չըդադրեցաւ բարձրանալէ հանապազ, իւր եռեւէն պիտի քարշէ ի վեր ապագայ դարերը։ Իմացականութեան երկնից մէջ իւր հրաշակերտ մատեանք պիտի փայլին նման ոսկեփայլ աստեղց, եւ ազգերըն՝ ի նոսա ուղղելով իրենց բիբն՝ ճակատագրի ովկէանին վրայ պիտի փնտռեն իւրեանց ուղին։ Իւր խօսքն ապագայից Նոր. Բանը պիտի լինի։

Եւ արդ, պա՛րոնայք, այդ սուրբ, այդ աստուածային հոգւոյն պահարանն եղող մարմինը համբուրելու երջանկութենէն զուրկ, առէ՛ք ի ձեզ գէթ կենդանագիրը նորին, երկիւղած համբոյր դըրոշմեցէք այդ վեհաշուք ձիւնապատ ճակատուն որ դահն եղաւ իւր հրաշագործ հանճարոյն, եւ այս օրն, նուիրեալ իւր յիշատակին, անցուցէք խօսելով զնմանէ, ծաղկաքաղ շրջելով իւր երկոց լայնածաւալ դաշտաց մէջ եւ բացատրելով միմեանց այն չքեղ պատկերներ որոց տակ ա՛յնքան ճարտարութեամբ գիտցաւ ծածկել իւր վսեմ խորհուրդներ....։

Digitized by Google

Յաւելուած

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆ. — ՎԱՐԺԱՊԵՏՆ. — ԳՐԱԳԷՏՆ. — ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ. —ՍԱՄԱԹԻԱՑԻՔ. — ՄԵԾ ԹԵՐԹԸ (1) ։

Ճշմարիտ եւ անկեղծ եկեղեցականն օրհնութիւնն է ժողովրդեան ։ Նա միջնորդ մ'է Աստուծոյ եւ իւր ժողովրդի մէջտեղ. Նա մարդ մ'է ապրող երկնից ու երկրի մէջտեղ. Աստուած Նորա մէջէն կը տեսնէ մարդկութիւնը եւ կը հաճի դեռ ընդ Նա հակառակ մարդոց մոլութեանցն ու մոլորութեանց, եւ մարդիկ՝ աներեւոյթ Աստուծոյ բարութեան եւ իմաստութեան ցոլքը նշմարելով Նորա ճակտուն վրայ՝ զինքեանս մօտ կը զգան Աստուծոյ ։ Բոց մ'է Նա մշտանուէր զոհի, որ յերկրէ կը սլանայ ի վեր, քաւելու ժողովրդեան մեղքն եւ հայցելու Յաւիտենականին գութը. Նա կ'աղօթէ ամենուն համար եւ փոխարէն ամենուն՝ երբ մարդիկ անտարբեր են կամ շուայտանաց մէջ կը մոռնան. երբ կը թուլանայ մարդկային խիղճը, Նորա ձայնն՝ իբր հաւաքական խիղճը մարդկութեան՝ կը հնչէ հզօր, եւ պարտուց գիտակցութիւնը կը զարթնու վերստին ի մարդիկ. իւր խօսքն՝ երկնազդեցիկ՝ յարաժամ կը թարգմանէ Աստուծոյ բանը. իւր մատն յարաժամ կը ցուցնէ ուղին փրկութեան ։ Թէ ջերմեռանդն Հաւատոյ հրային թեւերով կը սլանայ եթերին խո-

(1) Ուղղեալ առ Սամաթիացիս՝ իւրեանց վարժարանաց 1885 ամի տարեկան հանդիսին առթիւ ։

Digitized by Google

րոց մէջ, Սիրոյ եւ Յուսոյ փայփայիչ թեւերով ալ կ'իջնէ ընկերութեան խորոց մէջ՝ փնտռելու թշուառն եւ անյոյսն, սրբելու հիքին արտօսրն, վհատ հոգւոյ խաւարին մէջ սփոփանաց շողեր սրսկելու. մէկ ձեռքով կը ժողովէ ողորմածին նուէրը եւ միւսով կը բաշխէ ողորմելիին։ Նախախնամութեան գործակատարն է երկրի վրայ։ Նա կ'ընդունի զմեզ՝ երբ ոտք կը դնեմք կենաց սեմին վրայ եւ կ'որդեգրէ զմեզ յանուն Եկեղեցւոյ. Նա կ'օրհնէ մեր սրտից միութիւնը՝ երբ ընտանիքի խորհրդաւոր կապը կը հիւսեմք. երբ յանգ կը հանեմք մեր ուղին երկրի վրայ եւ կ'երթամք հանգչիլ ի հող, Նա տխրանոյշ երգերով կ'ընկերանայ մեզ եւ մեր գերեզմանին վրայ կը կանգնէ խաչը, առհաւատչեայ անմահութեան։ Եւ քանզի Եկեղեցին Հայուն համար մասնաւորապէս հայրենիք մ'է բարոյական, Հայ եկեղեցականն նաեւ այն գինուորն է որ կը պահակէ սահմանաց վրայ այդ հոգեւոր հայրենեաց։ Եւ քանզի Հայ եկեղեցին այն տապանն է ուր ահեղամռունչ փոթորկաց մէջ ապաստանեցաւ Հայութիւն իւր նուիրական աւանդութիւններով, Եկեղեցականն առ մեզ՝ որ նաւազն է այդ ՝նաւուն՝ պահապանն է նաեւ մեր հայրենաւանդ սրբութեանց, մեր յիշատակաց եւ մեր յուսոյն։ — Օրհնեա՜լ ըլլայ ճշմարիտ եկեղեցականը։

*
* *

Մեծ գործաւոր մ'է ան, վարժապետը. կը կռէ, կը դարբնէ անդուլ. Ի՞նչ է կռածը, ի՞նչ է դարբնածը. — միտք եւ սիրտ կը կռէ, գաղափարներ եւ

Digitized by Google

դիզացումներ կը դառնէ։ Կուշտ, տձեւ, մթին է հոգին՝ երբ կ'երթայ նորա ձեռքին մէջ. աստուածային է գեղափայլ երբ դուրս կ'ելնէ անոր. Թեւ չունէր, հիմա իրենն է միջոցը. ազատաթեւ կը սաւառնի դարուց եւ աշխարհաց վերեւ, կը թեւածէ անհունին մէջ։ Աշխարհ աղջամղջին քաոս մ'էր այդ մեռքի առջեւ. այդ գործաւորը զանգուած մը վառեց նորա մէջ, եւ ահա քաոսն լուսաւորեցաւ, պարզեցաւ, եւ ի յայտ եկան արարչագործութեան հրաշալիք իւրեանց ներդաշնակ եւ անյեղլի օրէնքներով։ Վայրագ ակնարկներ կը նետէր այդ հոգին իւր նմանեաց վրայ, որք թշնամիներ կ'երեւէին իրեն. ո՛վ յեղաշրջում. Ինչպէս գործակալին կը շողան հիմայ իւր աչկունք. ժպիտ մ'ունի ամենուն համար սիրոյ եւ ներողութեան. մարդասիրտներ կան իւր աչաց մէջ, քան ամէն այլ մարդասիրտներ թանկագին, — այսինքն արցունքներ զոր գութը կը հանէ սրտէն. եղբայրներ կը տեսնէ անդ ուր մերթ ոսոխներ կը նշմարէր. ինչ որ ոճիր պիտի լինէր գուցէ՝ կը լինի արդ ի նմա դիւցազնական առաքինութիւն։ Ո՞վ կը գործէ այդ յեղաշրջում. — ա՛ն, վարժապետը. ամէն օր ծռած այդ հոգիին վրայ, կ'աշխատի նա տաժանագին. այդ հոգւոյ ադամանդը պէտք է զտել այն աղտերէն, այն կոշտ կեղեւներէն որք կը պատեն զինքն. եւ յետոյ, պէտք է բանիլ անոր վրայ, յղկել, ողորկել, երեսակներ յօրինել, որպէս զի իւր ամէն կողմերով փայլփլի ճշմարտութեան եւ առաքինութեան արեւուն դիմաց, որպէս զի ճաճանչն՝ որ կ'իյնայ նորա վրայ՝ բեկբեկելով արձակի իւր չորսդին։ Ո՛հ, խոնարհ է

Digitized by Google

այդ էակ. իր կեանք գրեթէ խեղճ է միշտ. իրեն համար չեն փայլիր ոսկին ու արծաթն, եւ կառքերն չեն թաւալիր իրեն համար. չորաբեկ հաց մ'է յաճախ իր տրիտուրն. բայց իր խոնարհութեան մէջ մեծ է այդ էակ. նա մարտիրոս մ'է յառաջդիմութեան. անոր արեան գնով կը քալէ մարդկութիւնը. ածուխն է որ կ'այրի քաղաքակրթութեան մեքենային դարձնող շոգին արտադրելու համար։ — Օրհնեա՛լ ըլլայ վարժապետը։

* * *

Ջահ-իմացականութիւն մ'է նա ընկերութեան մէջ, նա, այսինքն գրագէտը։ Երբ այլք կը հերկեն, կը բանին, կը մեքենագործեն, կը տեղափոխեն, նիւթին վրայ եւ մարդուն վրայ կ'աշխատին, նա կը խորհի։ Եւ կը խորհի ամենուն համար. իր խոհերը կը ծրարէ մի քանի թերթերու մէջ եւ կը նետէ ընկերութեան մէջ. գիրքն է այն, այն դիւթական առարկայն, որ նիւթ է եւ սակայն համակ հոգի է, որ համր է եւ սակայն խօսող մ'է անվերջ, որ հովու մ'առջեւ կը թռչի եւ սակայն կրնայ զաշխարհ իր տեղէն քարշել. գիրքն է այն, այո՛, այսինքն բան մ'որ կրնայ կայծականց խուրձ մ'ըլլալ եւ ոգիները հրդեհել, բան մ'որ կրնայ փոթորիկ մը դառնալ եւ ընկերային մթնոլորտը մաքրել, բան մ'որ կրնայ փարոս մ'ըլլալ եւ ազգերու իւրեանց ուղին ցոյց տալ, բան մ'որ կրնայ Աստուծոյ շունչը մարմնաւորել եւ մարդկութիւնը փրկել. գիրքը, այդ մտաւոր հացը, շինողն է այն, գրագէտը։ Ծըլմարիտ եւ մեծ գրագէտը սովորական իմացականու-

Digitized by Google

թեանց մէջ այն է ինչ որ է գագաթն մի երկնաբերձ լերան․ կ'առանձնանայ այն ամենուն մէջէն, կը բարձրանայ․ ամպերն իւր ոտքերը կը պաշարեն, իւր գլուխը կը մխի վճիտ լուսոյ մէջ․ անոր արեւը կ'ողջունէ զաշխարհ, եւ անոր կ'իջնեն ջուրք որք կը թրջեն եւ ծաղկամբք եւ պտղովք կը բեղմնաւորեն զդաշտս։ Մին կը տաղերգէ, եւ սրտից կարծրութիւնը տեղի կուտայ գորովական վեհ զգացմանց․ միւսը կը վարդապետէ, եւ մտային գիշերոյն մէջ կը ծագի մի նոր աստղ․ սա կը պատմագրէ, եւ անցեալը կը կենդանանայ․ նա կը փիլիսոփանէ, եւ իտէական դէմքեր կը հրապուրեն զմեզ եւ կ'ազնուացնեն․ — մերթ լոյս, մերթ յոյս, մերթ ոյժ կը քաղէ մեր հոգին հաղորդակցելով այդ մեծ հոգւոց, եւ միշտ կը վայելէ ազնուագոյն եւ օգտակարագոյն հաճոյքն։ Ճշմարտին, բարւոյն եւ գեղեցկին հաղորդիչներն են․ այդ մեծ ձայները հարկ է որ լինին ընկերութեան մէջ․ «Յառա՜ջ» կը գոչեն նմա յար։ — Օրհնեա՜լ ըլլայ գրագէտը։

* * *

Մեր կրօնին հետ ի՞նչ կը մնայ մեզ ուրիշ՝ որ վայրավատին Հայոցս ծառայէ իբրեւ զօդ մ'ազգայնութեան․ որ նուիրական ըլլայ մեր սրտին իբրեւ շքեղ բեկոր մի վաղնջուց փառաց․ որ յինքեան կրէ դրոշմն Հայ ցեղի հնօրեայ ազնուականութեան եւ վաղագոյն քաղաքակրթութեան․ որ ինքնին կենդանի աւանդարանն ըլլայ մեր նախահարց խոհերուն, զգացմանց, ըղձանաց, բերկրութեանց եւ

Digitized by Google

ողբոց. որ պերճ յիշատակարանն ըլլայ Հայ հան-
ճարոյ, եւ անլուռ վկայն Հայութեան անցելոյն.
որով այսօր մեք կարող լինիմք իբր սրտակցիլ մեր
հարց հետ՝ կրկնելով այն բառերն զորս նոցա շըր-
թունք կ'արտաբերէին, խորհելով նոցա խորհուրդքն
եւ զգալով նոցա յոյզքն. զոր պահել եւ մշակել ո՛չ
միայն կարեւոր եւ անհրաժեշտ պէտք մի լինի մեզ
առօրեայ կենաց՝ իբրեւ միջոց հաղորդակցութեան,
իբրեւ գործի գաղափարաց արտայայտութեան,
այլ եւ պարտք մ'ինքնասիրութեան եւ պայման
մ'ազգային գոյութեան. որ պաշտելի լինի մեզ եւ
քաղցրագոյն իբր այն առաջին շնորհն զոր կաթին
հետ կ'ընդունիմք մեր մօրմէն եւ որով կը սովրիմք
անուանել սիրելագոյն եւ վեհագոյն անուններն որք
հնչուին երկնից տակ, հայր, մայր, եղբայր, քոյր,
հայրենիք, Աստուած։ Արդէն ձեր սիրտը կը գոչէ
«Մեր լեզուն է այն, վեհ լեզուն Հայկական, մայ-
րենին մեր բարբառ»։ — Օրհնեա՛լ ըլլայ եւ այն։

* * *

Օրհնեա՛լ ապա եւ դուք, ո՛ Սամաթիացիք, ոյց
դպրոց՝ իւր բազմամեայ եւ արդիւնաշատ յարատե-
ւութեան մէջ՝ նուիրելով Ազգին մէկէ աւելի ժո-
ղովրդասէր եկեղեցականներ, անձնուէր վարժա-
պետներ, ընտիր գրագէտներ, եւ մշակելով յար
առանձին խնամով մեր ազգային «մեծաքանչ»
լեզուն, արժանի հանդիսացած է Հայութեան ե-
րախտագիտութեան։

Իսկ այն թերթին, որ իւր ընդարձակութեամբն

Digitized by Google

յաւակնութիւնն ունի առաջնորդելու Հայ ազգի ճակատագրաց, եւ որ սակայն իւր գլխաւոր խմբագրին բերնով Եկեղեցականութեան, Վարժապետութեան եւ Գրագիտութեան ասպարէզներն անճարներու քաջին կը համարի եւ հայագիտութիւնը ղոկ զարդ մը կը հռչակէ՝ յաւելլով հարցնել թէ «մինչեւ ե՞րբ հացի խնդիրը պիտի ստորադասենք ազգասիրական նկատումներու», թո՛ղ ամէն Հայ սիրտ նետէ իւր զայրոյթն ու պժգանք։

Digitized by Google

Digitized by Google

ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
31	2–3	կ'երթայ թայ պայթիլ	կ'երթայ պայթիլ
64	17	զպրութեան	զպրութեանց
171	9	բանաստեղծ մը	բանաստեղծք
—	10	ճշմարիտ բանաստեղծ մը	ճշմարիտ բանաստեղծք
193	14	Dia ables	Diables

Digitized by Google

Digitized by Google

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

Զօն .... Ա

Նախաբան .... Է

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

Ա. Խօսակցութեանց նիւթն. — Ճշմարտութիւն եւ անկեղծութիւն. — Idéologueները եւ խելացիները. — Մարդկութեան ճշմարիտ բարեկամները 1

Բ. Համբարձում Իբէկնեան հիւանդութեան անկողնոյն մէջ. — Զարիճի եւ Հայ մեկենասներն. — Եկեղեցականք հանդէպ մեծատանց եւ ժողովրդեան. — Դրամին յաւակնութիւնքն 6

Գ. Սահմանադրութեան տարեդարձն. — Հայոց գործնական ոգին. — Հիւանդանոց եւ Հայութիւն.—Անուանական եւ իրական վարչութիւնք 12

Դ. Օտեան եւ Տէմիրճիպաշեան. — Կամաւոր հակառութիւնք. — Նիւթ եւ ձեւ ի գրականութեան 21

Ե. Ազգային ժողովոյ տեղը. — Նախագծի մը պէտքը. — Սասանը գրքի ձեւոյ տակ. — Հիմէն եւ Մուսայք. — Դաշնակ եւ ծափ եկեղեցւոյ մէջ. — Կրօնական ժողովն հարուստ կրքի մ'ի սպաս.—Վեղար գեղայարկի մէջ: 29

Զ. Երեսփոխանի մը յանդգնութիւնն եւ Դեմոսթենի հետեւելու վտանգն. — Ներսէսի պատրիարքութեան chronique հիւանդութիւնը. — Կաթողիկոսական Յանձնախումբ եւ Մարկոս Աղաբէկեան. — Հայ եկեղեցւոյ ռամկավարականութիւնը 41

Է. Հայ ազնուականք. — *Գիֆդէ*/ին ազդեցութիւնը —Ճշմարիտ ազնուականութիւնն յորում կը կայանայ. — Երեսփոխան մ'որ լռելու գեղեցիկ առիթ մը կը կորուսնէ 48

Ը. *Մայսա* եւ իր քննադատք. — Հայհոյութիւն կանանց դէմ. — Կինն՝ գլխաւոր գործի քաղաքակրթութեան. —

Digitized by Google

Գեղեցկին սէրն իբրեւ ստեղծիչ տարր. — Կանայք պատերազմող. — Կանայք գաղափարաց եւ բարուց յեղաշրջման առաջնորդ. — Գրական ակումբք. — Արուեստագէտ, ուսուցիչ, գրագէտ կանայք. — Կանանց եւ արանց դերը. — *Հաւասարութիւն* չէ *նոյնութիւն* 56

Թ. Համբարձում Իբէկճեանի մահը. — Նորա կրթական գործունէութիւնը. — Կրթական օրինաց ծրագիրը. — Ի՛նչպէս կը մեծարեմք մեր մեծանուն մեռեալները. — Պէզճեանի դրացնութեան գինը. — Պաշտօնական սրբապղծութիւն 66

Ժ. Նոր տարի. — Երանի մանուկներուն. — Ամավերջի խոհք. — Հայ ազգն վերջացող տարուան մէջ. — Ազնուականութիւնը կը հարկադրէ. — Իմ բարեմաղթութիւնները: 74

ԺԱ. Ազգային պարահանդէսք. — Ժէզուիտական սկզբունք մը. — 1876ի սերունդն. — Նորայր եւ Նուպարեան. — Բառագիտութիւն չէ՛ գրագիտութիւն. — Բողոքական Հայ պատուելին լսարանի մէջ. — Ամերիկացւոց կապիկները 82

ԺԲ. Կաթողիկոսական խնդիր. — Հայ պատգամաւորք յԷջմիածին. — Կղերին պաշտօնը. — Հայ եկեղեցականութեան անկումը 92

ԺԳ. Աւագ շաբթու տօները. — Խաչելութեան ողբերգութիւնն. — Կրօնային աններողութիւն. — Աւետարանի ոգին ինչպէս կ'ըմբռնուի նորա պաշտօնեայներէն. — Եթէ Յիսուս ընտրէր իւր ճշմարիտ հետեւողները. — Սէրն յատկանիշ քրիստոնէից 103

ԺԴ. Գեղեցիկ եղանակը. — Ամէն հասակ կ'զբօսնու. — Բնութեան ռամկավարական սեղանը. — Գարուն եւ Պոլիս. — Գրիգոր Չիլինկիրեան եւ իւր *Ուղեւորութիւն ի Կ. Պոլիսն*. — Չիլինկիրեան բնութեան նկարիչ, ժամանակաց պատմիչ եւ բարուց քննադատ 111

ԺԵ. Թողունք կարիճներուն կատարել իրենց խայթելու պաշտօնը. — Դպրոցական տարեկան հանդէսք. — Ուսուցիչք եւ գրագէտք. — Ռուսահայ *Ինտելիկենցիան*. — Ատելութիւն խօսքի եւ խօսողներու դէմ. — Խօսք եւ գործ 120

Digitized by Google

ԺԶ. Ընտանեկան զբօսանք. — Դիւթական *ալպօմը*. — Ինք-նալուսանկարութիւն. — Ուսուցչի մը խոստովանու-թիւնքն. — Երջանկութեան երազ 132
ԺԷ. Նոր Տրովադա մը. — Տրդատայ եւ Հռիփսիմէի կռուոյն կարծեցեալ նորոգումը. — *Արեւելք* Տոն Քիշոթի դեր կ'ստանձնէ. — Բռնի ամուսնութիւնը մեր բարուց մէջ է դեռ. — Ինչպէս կը շահուի ժողովրդականութեան դափնին 142
ԺԸ. Տ. Ներսէս Վարժապետեանի մահը. — Արտայայտութիւն հանրային վշտի. — Ներսէսի հանգամանքներն. — Ներսէս պատրիարքական գահուն վրայ. — Ինչ դէմքով պիտի ապրի նա պատմութեան մէջ. — Ներսէսի կրթասիրութիւնն. — Իւր ցաւերն. — Ինչ դասեր կուտայ մեզ իւր գերեզմանն 152
ԺԹ. Գրական շարժումն Հայոց մէջ. — Պարբերական հան-դէսք. — Գրականութիւնը դեռ ասպարէզ մը չէ մեր մէջ. — Հայ գրականութիւն մը կայ. — Վերջին հրա-տարակութիւնք. — Ազգային գրականութեան կարեւո-րութիւնը 164

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Ա. Հուսկ բանք առ ուսումնաւարտս Պէրպէրեան վարժա-րանի
Ա. 1882 ամի տարեկան հանդիսին մէջ արտասանուած 179
Բ. 1883 ամի տարեկան հանդիսին մէջ արտասանուած .. 183
Բ. Կանանց դաստիարակութիւն
Ա. 189
Բ. 192
Գ. 197
Գ. Խասգիւղ, իւր անցեալն ու ներկայն
Ա. 200
Բ. 207
Դ. Հայ ուսուցիչք 211
Ե. Յառաջդիմութեան պայմանք 216

Digitized by Google

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԵՐ

Ա. Արտաշէս Պէյլէրեան 225
Բ. Անդրանիկ Թօփալճեան 227
Գ. Կարապետ Բարաղամեան 232
Դ. Դաւիթ Կէօնճեան 236
Ե. Տօքդ. Յովհ. Քէաթիպեան 240
Զ. Միսաք Մ. Մանուկեան 247
Է. Գրիգոր Գաբրիէլեան 251
Ը. Թորոս Ազնաւորեան 254
Թ. Վիքդոր Հիւկօ 258

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Եկեղեցականն. — Վարժապետն. — Գրագէտն. — Հայ լեզուն. — Սամաթիացին. — Մեծ թերթն 269

Digitized by Google